

MAX UR

8
—
00

НАША ЭПОХА

Журнал выходит с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ - АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар Кодзати

Редколлегия: Гастан Агнаев
Руслан Бзаров
Борис Гусалов (отв. секр.)
Анатолий Дзантиев
Елизавета Кочиева
Анатолий Кусраев
Давид Темиряев
Камал Ходов
Сергей Хугаев

Техн. редактор Раиса Кудзиева
Корректор Заира Карацева

Владикавказ, 2000

МАХ ДУР

8
'00

Журнал цæуын райдыдта 1934 азы майы

ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ РЕСПУБЛИКÆЙЫ ФЫСДЖЫТЫ
ЦÆДИСЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор — Хъодзаты Æхсар

Редколлеги: Агънаты Гæстæн
Бзарты Руслан
Гусалты Барис (бæрнон секр.)
Дзантиаты Анатоли
Косты Лизæ
Къусраты Анатоли
Темыраты Давид
Ходы Камал
Хуыгаты Сергей

Техн. редактор Куыдзиаты Раисæ
Корректор Хъæрæцаты Зæирæ

Дзæуджыхъæу, 2000

НОМЫРЫ ИС:

БАСИТЫ МИХАЛ: 80 АЗЫ

<i>БАСИТЫ Михал. Цардәнхәл. Романәй сәргәндтә</i>	6
<i>ЦӘРУКЪАТЫ Алыксандр. Сатирикон рәнхытә</i>	61

КЪОСИРАТИ СӘРМӘТ: 100 АЗЫ

<i>КЪОСИРАТИ Сәрмәт. Бон изәрмә. Радзырд</i>	65
--	----

КОЧЫСАТЫ МУХАРБЕГ: 80 АЗЫ

<i>КОЧЫСАТЫ Мухарбег. «Зәгъут-иу мын мә зәронд мадән...» Әмдзәвгәтә</i>	72
<i>БОЦИТЫ Алыксандр. Бәллиц әмә амонд. Әмдзәвгәтә</i>	78

АДӘМОН СФӘЛДЫСТАД

<i>Әмбисәндтә. Дарддәр</i>	89
<i>Иу аргъауы цыппар варианты</i>	110

НӘ РАЗАГЪДЫ ЛӘГТӘ

МЫСЫКАТЫ Мәхәмәт.

<i>КОДЗЫРТЫ Уырысби, ТЫДЖЫТЫ Тамарә, БИАЗЫРТЫ Алыксандр, КОДЗЫРТЫ-ГУСАТЫ Райкә, МЫСЫКАТЫ-ГУСАТЫ Дзәйнаәт, КУЧИТЫ Хетәг. Мәхәмәты мысгәйә.</i>	114
<i>Мәхәмәт ирәтты тыххәй</i>	137

РӘСТӘГ — РӘСТӘВЗАРӘН

<i>ДЗИДЗОЙТЫ Валерий. Истори зыгъуыммәгәнджытә</i>	150
--	-----

АХУЫРГӘНӘГӘН ӘХХУЫСӘН

<i>ХЪӘРДЖЫНТЫ Симә. Къоста хәххон сылгоймаджы тыххәй</i>	164
--	-----

ЛИТЕРАТУРӘЙЫ ФАРСТАТӘ

<i>КЪАДЗАТЫ Людмила. Брытъиаты Елбыздыхъойы драмә «Хазби» . . .</i>	169
---	-----

БАСИТЫ Михал

ЦАРДӘНХЪӘЛ

(Сæргæндтæ роман «Ерфæны фæды» дыккаг чиныгæй)

Арын дзы нæ дзыллæйы лæгтæ Цоцко, Бæбу,
Гинæ, Агуыбе, Миха æмæ Евджиды хъус нæмттæ

Хæххон рæбинаг хъæу Зазджыны минавæрттæ Асæбе æмæ Батырби Облæххæсткомы зæххыты хайады бафæстиат сты æмæ Арвыхъæумæ сæ фысым Бæдайы хæдзармæ æрыздæхтысты æрмæст фæндзæм бон стыр фæссихæрттыл. Ам йæ чындз Афассайы æвджид ныууагъта Асæбе йе 'ртындæсаздыд чызг Залуханы. Дзæуджыхъæумæ сæ хъæубæстæ цы хъуыддаджы фæдыл рарвыстой, уымæй куы фæвдæлой, уæд æй хъуамæ æнæмæнг фенын кæна дæсны дохтыр, йæ хорз зонгæ Дзылатты Гуыбейæн.

Афтид армæй не 'рцыди, кæй зæгъын æй хъæуы, фыд йæ хъæбулмæ. Чысыл раздæр чындз æмæ Батырбийы раз сывæллонæн горæтаг лæвæрттæй йæ зардæ куыд барухс кодта, уый та йæ цæстытыл ауад. Хордзенæй систа æмæ йын йæ разы æрæвæрдта алыхуызон нывæфтыд чингуытæ, ныллæгзæвæтджын туфлитæ, цалдæр фæлысты цъындатæ, хуызджын лентытæ... Чызджы цæсгом ахъахъхъæдта, фæлмæн йæ мидбылты бахудт æмæ ма ноджы систа Залуханы уарзон адджинагтæ. Йæ хистæр хо, педтехникумы ахуырдау Залиханы лæвæрттæ: мыдамæстытæ, битъынайы ад дæттæг къафеттæ æмæ æрттиваг тасмачъи къоппыты — халва.

Диссаджы зардæхæлар, хиуæттыл æнувыд чындз сын фæци Афассæ. Йæхи хъæбулау куыд азылди Залуханмæ! Йæ хæцъил дзабыртæ йын фелвæста, ног цъындатæ йыл акодта, туфлитæ йыл æрбакъуырда, дзыккутыл сырх лентытæ абаста. Иуварсырдыгæй йæм æрбакæстытæ кодта:

«Удыгага! — ныррухс и йæ цæсгом. — Кæд ма йæ Госе дæр базона!..» Уыцы нывмæ Асæбейы зардыл æрбалæууыд, Зали-

ханмæ æмдзæрæнмæ лæвæрттимæ куы бацыд, уæд сыл йæ хистæр чызг куыд хиуылхæцгæ бацин кодта, уый. Ныр мæнæ кæстæр, Залухан дæр бафсæрмхуызтæ и. Фæлæ йæ цæстытæ фырцинай куыд æрттивтой, уымæй йæ зардæ куыннæ барадаид фыдæн æмæ, иунæгæй куы аздадысты, уæд йæ мидбылты худгæйæ æхсызгон ныхас кодта сывæллонимæ. Ныфсытæ йын æвæрдта, цæмæй ма тыхса, йæхимæ ма хъуса, æдзух йæ рриссаг къахыл ма хъуыды кæна. Ахæм тæссагæй дзы ницы ис. Амы дохтыр, йæ лымæн, дзæуджыхъæукаг хорз дохтыртæй нæдæр нæу. Зонгæ дæр æй нæ бакæндзæн, афтæ арæхстджынай йын адзæбæх кæндзæн йæ хъыгдард уæраг.

Æмбаргæ сывæллонæн цанæбарæг бирæтæ хъуыд йæ мæтаг, тыхстаг хъуыдытæй фæхицæнæн. Горæтаг æнахуыр лæвæрттæ æмæ фыды бауæлдæй куыдфæстæмæ сыхæлд йæ рæсугъд æрфгуыты æлхынцъ. Йæ мидсагъæстæй куы фæуæгъд, уæд (Асæбе йæм кæд кæсгæйæ нæ баззæд!) лæвæрттæ кæмдæрты, йæхи æвæрæнты тъыстытæ кæнын нæ байдыдта — чысыл нæй ахæм хиуарзон сывæллæттæ дæр. Цъындатæй иу фæлыст радих кодта, чиныг æмæ сæм цалдæр тетрады, стæй иу лент бафтыдта, иннæтæ бæстон батыхта, чингуытæ æмæ тетрадтимæ сæ стъолы иуварсырдыгæй æрæвæрдта. Йæ фыдмæ сой цæстытæй скаст.

— Адон та Заретæйæн балæвар кæнæм. И, баба?

— Уæдæ, уæдæ, бабайы хур, — тынг фæразы ис йæ хъæбулæй Асæбе. — Исты мыййаг дæ кæстæр хо нæу! Куы зоныс, Соцъитæм дæууон-мæнон никуы уыд. Афтæ, афтæ, мæ хур. Фæлæ уæд Тузар та?..

— Йæхæдæг хиуарзонгомау хæссы, фæлæ йæ чи хъулон кæны. Мæнæ йын адджинагтæй фæхай кæндзыстæм. Уымæн адджинаг йеддæмæ мацы ратт.

— Æмæ исты йæ фыды фырт нæу! — бахудти Асæбе, йæ кæстæр æфсымæр Бæдайы уыцы миниуæг йæ зардыл куыннæ 'рбалæууыдаид.

Йе 'фсин Госе Залиханæн хордзены цытæ нывæрдта айфыццаг, уыдон — мадæн йæхи конд тинтычъи худ, къуымбил цъындатæ, цыхт, дзыккайы къус, стæй чызгæн йе 'фсымæры æлхæд ныллæгзæвæтджын арфхъус стæнхъ дзабыртæ æмдзæрæны йæ сынтæгыл куы равæрдта, уæд уый дæр афтæ хиуылхæцгæ разынд.

— Уыдон ды æккойæ кæй фæхастай, æз мæхæдæг уый аргъ дæн, баба? Уыцы даргъ, донхаст, тæссаг фæндæгтыл...

— Ау, Зали, уымæй фылдæр аргъ нæ кæныс дæхицæн?

Кæмæдарты æндæр хъуыды куы и. Æниу сæ мæхи æккойы фæхастон? Уæд ма Æрфæн та цы куыста?..

— Уæхи тыхстытæ... Хæдзары хъуæгтæ... Стæй...

— Ма дзур афтæ, чызг, — йæ сæр æм батылдта фыд. — Акæса, мæнæ дын адон та Темырхъаны лæвар, — ацамыдта арфхъус сæрак дзабыртæм.

Залихан дыууæ дзабыры фелвæста æмæ сæ йæ риумæ ныхъывта. — Темыр лæвæрттæ кæнынхъом фæци? Цы хорз у уый!.. Бузныг, баба, уе ' рхъуыдыйæ. Арфæтæ-иу ын ракаен... Мæ хъустыл цыдæр хабæрттæ ' рцыдис æмæ æцæг сты?.. Ныр ын йæхицæн хъæуы лæвæрттæ кæнын...

Асæбейы хъуыдыты хал фескъуыд кæстæр чызджы дзурынай.

— Баба, æз Заретæ æмæ Тузарæн сæ лæвæрттæ равдисон, — тыхтон йæ дæларм, афтæмæй чызг сарайырда æм атындзыдта. Фыд исдугмæ йæ фæдыл кæстæйæ аззад. Цæмæдæр æнхъæлмæ каст, йæ хъус цæмæдæр дардта. Уалынмæ кæртæй æртæ сабийы ныхас æмæ худын куы ' рбайхъуыст, уæд йæ ныхы æнцъылдтæ ралæгъз сты, цæсгомыл æхсызгон мидбылты худт ахъазыд æмæ карддзæфæй нывæфтыд фыдæлтыккон тъахти- ныл æрбадт, хъуыдытыл фæци.

Алырдæмыты ныссаджилзæрдæ Асæбе, катайаг фæци йæ сæр а фæстаг рæстæг. Иуæй уый, æмæ йын æнцой нæ дæтты йæ рынчын сабийы уавæр. Цыфæнды дæсны, цыфæнды арæхстджын дохтырæй дæр ныфсæвæрд куы уай, дæхиуыл æууæндæгау ыл куы æууæндай, уæддæр карды бынмæ æвæринаг хъæбулы мæтæй æдыхст кæцы ныййарæг уыздæн... Дунейы аллахыл дæр æнæ фенгæ нæй а изæр Гуыбейы. Абон ма — фæстаг æмгъуыд. На уый нæй, уæд цы цæсгомæй æрлæудзæн йæ бинойнаг Цискионы раз? Иннæмæй та мæгуыр саби... Уый тæригъæдмæ кæсын йæхæдæг хъаймæтæй фыддæр куы у...

Къаддæр сагъæссаг ын нæу йæ мадæй сидзæр фырт Темырхъан дæр. Ныссуйтæ и мæгуыр лæппуы ускуырды хъуыддаг. Цæттæ хъуыддаг. Дыууæ мыггаджы минæвæрттæ бафидыдтой, мысайнаг сæвæрдтой чындзадджы хæдзары — сæ хæстæгдзинад сфидар кодтой. Иутæ дæр, иннатæ дæр сæхи цæттæ кодтой чындзæхсæвмæ. Ныр куыд рабæрæг, афтæмæй чызджы хæдзар Бæрæгатæ æнæнхъæлæджы бынтон æндæрырдæм ныкъкъуыр- той. Цы хабар у, цы рауад, зæгъгæ, æмæ, дам, йæ мадыфсымæр Хатæхцыхъо æвиппайды Бакуйæ ам æрбалæууыд æмæ хъуыд- дæгтæ сæмтæры кодта. Катайаг куыннæ фæуыдаиккой бинонтæ хистæрæй, кæстæрæй, хиуæттæ, хæстæджытæ, къабæзтæ. Æхсардыхæй схæцыны зондыл ацæуын йæхицæн аккагыл нæ

банымадта хæдзары хистæр Асæбе. Æмбæрста, чызгджын тых- джын у. Сархайын хъуыди æндæр, сабыр, уæззау зонды амæлттæй.

Йæхицæн ныртæккæ уæлдай фезмæлæн нæй Батырбиимæ. Æхсаны стыр хъуыддаджы лæуд фесты, адæмы, æгас хъæубæ- сты æфсарм сæ æрцахста æмæ ницы баххуысхъом сты ацы рацыды Дзæуджыхъæумæ фæндагыл цалдæр боны размæ ам куы ' рхызтысты, уæд Бæдайæн сæ карздæр фæдзæхст уыди дыууæ лæппуйы, дыууæ æрдхорды, Темырхъан æмæ Хуындæ- джы исты æнæрхъуыды, сонт мийæ бахизын. Кæсдæр дзæнгæлзонд у, æфхæрдæй та — карды комæй цыргъдæр, æмæ мыййаг исты бæллæхтæ куы саразой... Хæдзары æфсин Афассæ куыд зæгъы, афтæмæй уыцы фæдзæхст йæ бын схъарм кæнын нал бауагъта Бæдайы дæр. Иуцалдæр боны не ' рбазындысты лæппутæ ардæм, æмæ Бæда скатай, нал сæм банхъæлмæ каст, йæхæдæг ацыд сæ агурæг. Хъуамæ, дам, цыфæндыйæ дæр Темырхъанæн кæнæ йæхи ссарон, кæнæ йæм кæйдæрты руаджы йæ фыд æмæ Ба- тырбийы карз фæдзæхст фæхæццæ кæнон: лæппутæ цыфæн- дыйæ дæр хъуамæ сæ масты фæдыл ма ацæуой, фæлæ бацар- хайой чызджы уæд та ныхасмæ феныныл. Уалынмæ хистæртæ дæр зындзысты, æмæ уæд исты æрхъуыды чындæуыздæн...

Диссаг у, уыйбæрц кæм ныффæстиат и Бæда, кæд цинкæ- ласджыты фезмæлæнтæ суанг Мызурыбынай, хаттæй-хатт Садоныл, Даргъ-Къохы онг хæццæ кæнынц, стæй сæ фæстæмæ мидæгхох Зазджынмæ здæхын бахъæуы, уæддæр. Æфсымæр йæхæдæг дæр Чъыбылы къæрттайы сагъд ныккодта кæмдæр, Хуындæг æмæ Темырхъан зынæг дæр нæй. Афтæмæй куыд тынг фæнды Асæбейы йемæ аныхас, ауынаффæ кæнын. Афæрси- наг хъуыддагтæ йæм уыйбæрц бамбырд Дзæуджыхъæуæй се ' рыз- дæхты онг, æмæ сæ сæр здыйау ныууæззау. Искæйты федтой кайысæгтæй æмæ сын исты дзæбæх фæндмæ æрцæуын бантыс- тис, æви нæ? Йæ зæрдæ тынг дардта Бæдайыл: ахæм хъуыддаг- ты уымæй, Асæбейæ, равдздæр, сæрæндæр, арæхстджындæр у. Фылдæр фæлтæрддзинад æм ис минæвæртты æмæ фидауы- ны хъуыддагты. Хабæрттæ уæлæнгæйтты чындзæй базыдта, фæлæ бæстондæр, биноныгдæрæй... Афассæ куыд зæгъы, афтæмæй Бæда уыди Бæрæгатæм, федта ныхасмæ хъуыддаг сæмтæрыгæнæг мадыфсымæр Хатæхцыхъойы. Æцæг ацы хатт йæ къухы нæ бафтыд бæлвырд дзуапп райсын. Ской кæнын дæр, дам, нæ бауагъта лæджы, йæ дзыхы йын атутæ кодта. Цытæ, дам, ралæхурдтай Соцъиты æрвыст бæрзонд минæвар, фидыд куы стæм, Цæукъатæ сæ ныхасы сарты хизынц, дыууæ мыггаджы кæрæдзиуыл ардауынц, кæрæдзи цæгъдын кæнынц?..

Кас-ма уыцы уагъуырсыдз зæронд хебремæ! Йæ мæнгард, хин рувасы къæдзил куыд радав-бадав кæны! Сыгъдæгæй дæр, йæ зæрды цыдæр ис, цыдæр ныффæнд кодта æмæ рæстæг æмбулæнтæ кæны...

Амæй ма бæллæхдæр уавæр цы уыдзæн, уæвгæйæ дæр. Æфсæйнагæй конд не сты, æппынфæстаг, адæймагæн йæ фæрстæ. Туг рафыцы, зæрдæ ссудзы фырмастæй уыцы цыбырхъуыр, схæлбæрзæй Хатæхцыхъой æдзæстог, æнæгъдау митæм.

Æллæх-æллæх, Соцъиты сæрæн кæстæртæ, нæ чындзæджы нын нæ фындзы бынæй куы ахæссой æмæ зарæджы сæйраг куы фæуæм, уымæй стыр тæссаг у. Адæймаг адæргæй цы фæуа, уымæн дæр ницыуал зоны...

Фыр зæрдæрыстæй йæ сæр армытæппæнтæй нылвасы Асæбе, къæхтыбынæй арф ныуулафы. Сагъæссаг хъуыдытæй тар кæны зонд. Кæд Бæда нырма лæппуты не ссардта æмæ уыдон куырдуаты бадæг чызджы ныхасмæ нæ фæдтой, хабæрттæ бæлвырдæй нæ базыдтой, чындзæгæн та йæхи рæстмæ фæндонæй ныфсæвæрд нæ фесты, уæд цытæ рауайдзæн, уый Асæбе нæ,— Санаты зонынджын Сем дæр æй нæ зæгъид. Ахæм дыууæрдæм дзæнгæл хъуыддаджы талф-тулфтæй ницы рамбулæн ис, фыдбылыз дæхæдæг дæхимæ хæдзæй ласæгау цы 'рбакæнай, уымæй уæлдай.

Æдде кæртыдуары хъинц фæцыд. Лæг йæ тыхстаг хъуыдытæй фæхицæн, йæ хъус кæртырдæм адардта, кæд мыййаг Бæда йе Батырби æрбæздæхт, зæгъгæ. Фæлæ фæфыдæнхæл. Æрбацæуæг разынд сыхаг сылгоймæгтæй чидæр.

Асæбе йæ дзыппыдаргæ рæхысджын æвзист сахатмæ 'ркаст. Бон фæвæййы. Рæстæгамонæны чысыл фатыг цыппарыл бандзыг æмæ дзы цыппар дзæнджы сыхъуыст. Сахат æрæхгæнынмæ куыд хъавыд, афтæ йын йæ сæры мидæггаг фарсыл уырынгтæй фыстмæ фæкомкоммæ. Цыдæр æнкъардхæццæ æхсызгон монцтæ та фæцагайдтой алы хаттау ныр дæр зæрдæ. Здыхтытæ рæсугъд фыст амыдта: «Галицийы карз хæстыты сгуыхт хорунжий Соцъиты А.Х. номарынмæ. 17— IX — 1914 аз». Стыр хæзнайау дары Асæбе ацы зынаргъ лæвар. Йæ бирæ зынты, тухиты, уымæ æхсызгон мысинæгты æвдисæн. Цæстыл ауа-йынц уæды æнæфæрохгæнгæ бонтæ.

1914 азы фæззæджы австриаг-венгрияг æфсæдты æмбугъула рабырст Галицийы. Уыдоны ныхмæ тохы уырысы æфсады къухы бафтыд, æвæццæгæн, фыццаг æмæ фæстаг егъау æнтыст-дзинад. Брусиловы разамындæй фронт фезмæлыд æмæ йæ

хъæлæсы ахаста йæхицæй бузныг, æнцон уæлахизæнхæл знаджы. Иу рæстæджы не 'фсæдты размæбырст кæцыдæр ран фендзыг и, æмæ булкъон Арцыбашевы бæхджын полкъ фæцарæзтой уыцырдæм. Ирон лæг йæ номæн цæрæг кæм нæу. Куыддæр уæлдæфы балхоны бардзырд айзæлыд, афтæ Асæбе йæ сагартæн саулохаджы бацагайдта æмæ фондзыссæдз барæджы разæй, й'амæддаджы фенæг фыранкау, тохы тыфылмæ алагæрста.

— Бергбевонерен! Козакен!!!— æрбайхъуысти йæм фистæг салдæтты удаист хъæртæ, æмæ знаг уайтагъд фæстæрдæм фесæста, æрмæст ма чъылдымырдæм фæкъæпп-фæкъæпп кодта. Кардæлвæст барджытæ йæ ссæндгæ ацыдысты...

Уыцы хæсты Асæбе уæззау цæф фæци.

Æрчыцыдта лазареты. Йæ 'акæсæнтæ — мигъвæлмæй æхгæд, фындзыбылтыл уайы иодоформы карз тæф. Й'алыварс цыдæр змæлд. Уалынмæ хъустыл ауад кæйдæр сабыр дзурын.

— Тас ын нал у. Йе 'муд æрцыд. Йæ былтæ бахус сты. Дон ын аварут. Иу хуыпп!..

Доны хъуыртт тæвд хъуыры æвдадзыхосау æхсызгон уазалæй ацыди, æмæ Асæбе æнцонæй сулафыд...

Дæсны дохтырты къухмæ бахауд й'амондæн Асæбе. Афоныл цæстдардæй, йæ цæфыл кæнгæ у алцыдæр царды. Зæфцы фыдæй ницы фæкастхъуаг баййæфта йæ удæфхæрд, зын уавæрты. Уæддæр ссæдзæдздыд цæрæццæг лæппу, къах æмæ базырзæф маргъау, йæхимæ хъусыныд куыннæ фæуыдаид. Цы хуызæнæй сыздæхдзæни сæхимæ?

Схъисдзæф зæнг нывыл куы нæ байгас уа æмæ... Хуыцау уыцы æнамонд хабар ма 'руадзæд, фæлæ... къах лыггæнинаг куы фæуа... Цонг хуыскъ кæнын куы байдайа...

Цал æмæ цал æнæхуыссæг æхсæвы арвыста Асæбе уыцы рыстзæрдæ, мæтæйдзæг æртæ майы дæргъы йæ чъырагъудджын зæнг æмæ хъæдгом тугæрхæм бæстытæ уæхскимæ... Фæлæ уæдмæ зынгæ фæзæрдæвæрд Асæбе, æнкъард, иудадзыг æрхуым цæстыты та цардбæллон ныфсы зынгтæ ссыгъд. Бахъæлдзæг. Цин кодта, йæхæдæг кæй фæсарæндæр, ууыл, ноджы йын къаддæр æхсызгон нæ уыд, йæ тохæмбæлттæ, иу рæстæг кæимæты фæцæфтæ сты, уыдон дæр сæ дзæбæх къахыл кæй ныллæууыдысы, уый. Хъазæн ныхас сарæхи хосты тæфæйдзæг уаты. Æрмæст дзы иу къуымæй мит-митгæнаджы уастау стыхсыны онг арæх хъуысти бетъырбухаг фыдахуыр, хъалзонд дæлпоручик Чаусы хъуыр-хъуыр:

— Уæздан афицертæ! Худут?.. Цымæ цæуыл?.. Кæуинаг кæй фестæм, ууыл? Æз дзурын æмæ дзурдзынæн: дыккаг къуыри

джиуам ам амæ нæ иу хъуыдыгæнæг нæй. Цæмæн стæм рохуаты хицауадæй?»

«Ай дзæнгæдайы хос бахордта, æви хъæдхойау бæлас иннæрдæм ахуынкъ кæнынмæ хъавы?» — йæ хъуырмæ дзы сси Асæбе амæ йæм нал фæлæууыд:

— Алцæмæн дæр — фæтк амæ рæстæг, господин дæлпоручик. — Афон амæ рад. Чи цæй аккаг у, уый ссардзæн.

Хæрзиуджыты сæраппонд на хæцæм, дæлпоручик Чаус, — йæ ныхас æрбаппæрста уаты иннæ къуымæй ротмистр Никольский, бæзæрхыгтæ, цъæхдзаст, бæзджынрихи афицер, йæ хуыссæны рабадгæйæ. — Фыдыбæстæйы ном амæ намыс хъахъхъæнынæн нæм фæдзырдтой хæсты быдырма. Хуыцауæй рох не стæм...

Йæ ныхас кæронмæ нæма фæци лæг, афтæ дуар æрбайгом амæ мидæмæ æрбахызт булкъон Арцыбашев, ныллæггомау, типпыртæ, здыхтрихи лæг, йемæ штабы афицер, бур пъартфел йæ къухы.

Бетъырбухаг мит-митгæнаджы цæсты зулæй ахъахъхæдта Асæбе амæ йæ мидбылты бахут: алцæмæндæр фæтк амæ 'гъдау, рад амæ афон! Фæлæ уый ныр æндæр цæуылдæрты уыди — зыд каст кодта полчъы балхонмæ. Хуыцауæй разы, кæд æм исты хæрзиуæг æрхауид амæ йын йæ тъизынаæй фæрвæзиккой.

Уаты цы цыппар цæф афицеры хуыссыд, уыдонæй алчидæр уыцы бон йе сгуыхтдзинады тыххæй райста Сыгъдæг Георгийы Дзуары 1-аг къæпхæны хæрзиуæг. Æвзист сахат та Асæбейæн у комкоммæ полчъы балхоны лæвар. Иуахæмы йæм штабмæ фæдзырдтой. Булкъон Арцыбашев ын афтæ:

— Зын хæслæвард дæм кæсы, господин вахмистр. Хъуыды кодтам мæнæ штабы хицауимæ амæ дæуыл бафидыдтам. Дæхи цæуын бахъæудзæн дæ хæххон цæргæстимæ сгæрсты. — Армытæппæн йæ къубалы бын цæхгæрмæ авардта. — Мæнæ афтæ базонын хъæуы цавæр амæ цæйбæрц æфсад ис нæ ныхмæ, цы мигæнæг у, фидæрттæ аразы æви нæ, кæмыты равæрдта йæ уæззау амæ рог хотыхтæ, цы хъавы? Дзæбæх, хъуыддæгтæ зонæг афицер, «дзых» ма нын куы самал кæнат, уæд та... Кæуылты хорз уайд уый.

Асæбейы сгарджыты къорд йæ хæс сæххæст кодта. Фæдзæхст сын цы уыди, уыцы зонинæгтæм ма уæлæмхасæнæн æрбатæлæт кодтой австрийаг-венгриаг штабы афицеры.

Иннæ бон ын уый тыххæй йе сгарджыты къордимæ баулæфыны бар радтой, къуырийы фæстæ та йын булкъон полчъы раз ацы æвзист сахат номарæн фыстимæ радта.

Дуары хъинц фæцыд, амæ мидæмæ 'рбахизæны фæфæстиат

Афассæ. Йæ кærкæ-мæркæ сæрбæттæн адзæбæхтæ кодта, раздарæн æрсæрфта, æфсæрмдзастæй мидæмæ 'рбахызт. Типпыр, лæгъз уадултæ, æвæццæгæн, сарайы сæрдыгон пецы фарсмæ ссырх сты, фындзы фарс ссадæй амæст.

— Иунæгæй дæ куыд ныууагътам, йе 'фсымæр... — хатыркурæгау дзы скауд. — Æвзæр фысымæй цы бадомдзынæ... Фæллад фæндагæтты уыйбæрц æххормагæй дар!..

— Мацæуыл тыхс, чындз. Хохаг фæразон у.

— Батырбимæ дæр кæдмæ æнхъæлмææ кæсдзынæ? Уый афонмæ йæ кайыстæм дзаг фынджы уæлхъус бады. Уæууа, къæбæр дæ дзыхмæ систаис. Цы дзы æфсæрмы кæныс, искæй хæдзары нæ дæ.

— Нæ, нæ... банхъæлмæ йæм кæсæм. Æнæуи дæр ацы тыхст амæ уырыдæй къæбæр хъуыры нæ цæуы.

— Мæ хæдзарыл, уæдæ ныр æххормагæй бадыныл дзырд дæ? Уыдæттæй хъуыддаг куы рæзид... Дысон дзæбæх фын фæдтон, амæ зæрдæ 'нцæд у.

— Бæргæ, бæргæ, чындз, афтæ куы уайд. Æцæг, зæрдæ сайын дæр зоны. Батырби йæ кайыстæй зындзæн, фæлæ а нæхион... Диссагдæр ма цы уа, афтæ кæм ныффæстиат уæдæ? Ныр фæндзæм бон фæвæййы.

Фæсæджилзæрдæ лæджы катæйттæм Афассæ. Суадза йæ былыбынæй, ма суадза, чысыл раздæр ын Дзегыдæ, сæ сыхаг ус, цы адзырдта, уый?

— Абон, дам, æй сихæрттыл фæндæуыд ам, — нал басусæг кодта йæ дзуринаг.

Асæбе фæстæлфыд, цыдæр тарст каст бакодта сылгоймагмæ.

— Абон? Сихæрттыл? Чи йæ фæдта, кæд?

— Сыхаг ус афтæ, нæ лæппуйы цæст, дам, ыл æрхæцыд. Бæрæгæтæм фæзилæн тигъыл, стæй, дам, уым дæлæмæ паддзахвæндагыл фæраст.

— Уый дын гъе... — йæ къухтæ фæйнардæм акодта Асæбе. — Уæдæ уыцы дыууæ лæппуйыл абоны онг нæма фæхæст и?.. — Бынтон ныккатайхуыз, йæ сæр нынкъуыста. — Дæ дзæбæх фын нæ ма фæсайа, чындз? Цу, хъуыддæгтæ дын бирæ ис.

Афассæ ацыд, Асæбе та сагъæссаг хъуыдытыл фæци.

2

Фыддæр ма цы æрхъуыдыгæнæн уайд адæймагæн: дыууæ нæ — æртæ зынджы астæу бахауд Асæбе а фæстаг бонты. Иуæй рынчын чызгыл сагъæс, иннæмæй дыууæ лæппуйы — Темырхъан амæ Хуындæгыл мæтæй йæ хъуырмæ сси, ныр та

ма ноджы Бæдайæн дæр лæг æдас нæу. Чердæм ма аххæсса зæрдæ... Батырби уæддæр куы фæзынид.

Иæ фыртыхстæй цы фæуа, уый нал зыдта Асæбе æмæ тыргъмæ рахызт.

Хур рагъы фæстæмæ нытгулынаввонгæй лæууы. Иæ зæрæхсид тынтæ ма сыхаг бæрзонд хæдзæртты сартыл æмæ бæлæсты цъуппытыл хъазыдысты, фæлæ кæрт бааууон. Сывæллæттæ сæ тæккæ хъазыныл уыдысты. Кæрæдзи расур-басур кодтой, се 'хсызгон хъыллист æмæ кæл-кæлæй кæрт сæ сæрыл систой. Исдуг сæм кæстгæйæ аздад лæг, чызджы уындмæ æнкъардхæццæ мидбылты худт ахъазыд йæ цæсгомыл. Тузар æмæ Заретайы æмхуызон ратæх-батæх кæнын йæ бон кæцæй уыди Залуханæн, æмæ та-иу уайтагъд къулрæбын æнцæд алæууыд, мæгуырæг. Чызг йæ фыды куы ауыдта, уæд бафсæрмхуыз, бахудызмæл, йæ сæр бакъултæ кодта.

Къухæй йын ацамыдта Асæбе, хъазут, хъазут, зæгъгæ, йæхæдæг сæ иувæрсты ахызт æмæ бæхдонмæ бараст. Дыууæ хайуаны хуыррыттытæгæнгæ адджынæн мерс кодтой ногкаст, æрдæгхус цъæх хос. Лæг къæсæй куы бахызт, уæд æм сæ сæртæ разылдтой, цыдæр æнхъæлцау каст æм ракодтой сæ æвæлмас дынджыр, зонджын цæстытæй. С'астæу бацыд, фæлмæн сын æрсæрфта армытæппанæй сæ зыр-зыргæнаг бæрзæйтæ.

— Уæ куыст кæнут, уæ куыст кæнут, — адæймагмæ дзурæгау сыл баузæлыд, къæхты бынмæ цы хосы цъуппытæ æрхауд, уыдон амбырд кодта, иуварс сæ æркалдта. Кæвдæс хосхъуаг нæ разынд. Батырби йæхи æххормагæй дæр ныуадздзæн, уæддæр фос хъуамæ зылд, æфсæст уой!.. Мæнæ сын дон дæр бадардта: къуымы æрдæгдзæгтæй лæууыди дыууæ бедрайы.

Бæхтæм йæ зæрдæ ницæмæй æхсайдта æмæ чысыл дуарыл дыргъдонмæ ахызт, пæлæхсар фæткъуы бæласы бын фæхсбандоныл йæхи æруагъта. Къуымты йæ цæст ахаста. Фыццаг хатт нæй йе'фсымæры хæдзары, кæд уыййас арæх нæ рафты ардæм, уæддæр. Хæдзардзин у Бæда. Йæ бинойнаг дæр йæхимæ гæсгæ фæци: кусаг, æнæмаст, бинонты сæрылхаст, хиуæттыл æнувыд. Цæмæ ма бабæлдзæн уымæй тынгдæр нæлгоймаг!.. Æмæ йыл кæддæриддæр хур ракæсы ам Асæбейыл. Йæ тыхстытæ, рыстытæ дæр дзы айрох ваййынц... Æниу куыннæ!.. Хæдзар — мыды къусы хуызæн. Зылд, æфснайд. Алцыдæр йæ бынаты. Цæхæрадон — хъæдындзы хуымау, хæмпæлгæрдæджы мур дзы нæ фендзынæ. Бæлæстæ æхсæст, лыг къалиутæн се ставддæртæ — ахоранæй сæрст, сæ цъæй куыннæ лæдæрса, афтæ. Зæххы гæппæлы астæуты дон кæлы, æмæ бæласæй, халсарæй, судзæг

хал, басгæрдæгæй донхъуаг никуы æййафынц. Быдыр уæддæр быдыр у! Цыфандыйæ дæр æй мидæгхохы æвадат фезмæлæнтимæ нæ абардзынæ. Æвзæр рæстæг у, адæм тынг къæбæрхъуагтæ 'ййафынц, фæлæ уæддæр хи цæхæрадон бинонты цæмæйдарты ирвæзын кæны...

Ног дуджы хъарм комулæфт батавта хæххон дзыллæты. Фадат сын фæци æмæ дзæгъæл хуымæтæджы нæ ивылынц быдыры лæгъз тъæппæнтæм...

Уыцы уæнгтæроггæнæг, зæрдæйæн æхсызгон уддзæф фæцагайдта æгас комбæстимæ иумæ Асæбейы дæр. Хуымæтæджы хохаг лæджы цыдæй нæ рацыд йе 'мхъæуккаг, æввахс хион Батырбиимæ ацы хатт Дзæуджыхъæумæ...

Сæ уæззау, хъызæмайраг хъысмæт йæ заманы кæмтты нæрджытæм кæй батардта, уыцы ирон хъæутау Зазджын дæр уæдæй нырмæ хорзæй ницы федта царды. Йæ мæгуыры хъиутæ хæргæ, æбар, æфхæрд, гæркъайы хуынчы ластауæй æрвыста йæ бонтæ. Куы бирæгъау æххормаг æмæ уазалæй, куы гомрагъ æмæ сæмпæрчыйæ... Æцæг, бынтон иудадзыгонæй, æнусонæй ницы ис уæлæуыл.

Лæг царынæн райгуыры. Зæбулхъус, хъох-хъохгæнаг бырынкъджынæй уæлдай æдзух къæхты бынмæ кæстгæйæ нæ цæуы. Хатгай йын цыфандыйæ дæр йæ цæстæнгас уæлæмæ, арвы цъæхмæ, хурмæ æнæсисгæ нæй. Фылдæрай-фылдæр зонинмæ бæллы, æхсæнады хъуыддæгтæ нывылдæр кæнынмæ, фадæттæ æнцондæр, хуыздæр кæнынмæ арæзт рахаста йæ зонд. Цард хъæбысхæст у, цард тох у. Æнæзмæлгæ йын нæй. Цад дæр ма йæ цаддон ивы...

Æрæджыты æргъæукъул паддзахыстон Бетъырбухы сыстади Хуыцау дын хорз ракæнайы уадтымыгъ. Ныццæлхъ ласта, цæхæртæ акалдта уым арв æмæ æрдз сыгъдæггæнæг сыг фемæхст. Дард Цæгаты æрвнæрдзы рыппыты азæлд сыхъуысти фæсвæд, бæрзонд хæххон хъæу Зазджынмæ дæр. Цыдæриддæр йемæ ногдзинадæй, бæллиццагæй хаста, уыдон сæнкъуысын, сызмæлын кодтой йæ цæрджыты. Рухсы цъыртт бакаст сæ зæрдæтæм æмæ тынг фæныфсæвæрд сты, рæхджы сæ тухийаг царды цыдæр бæлвырд ивддзинæдтæ кæй æрцæудзæн, сæ уавæр, фадæттæ, чи зоны, бындзарæй кæй фендæрхуызон уыдзысты, уымæй...

Кæддæры æдзухон тохдзау æмæ иудадзыг фæдисон хохаг хъæу, сæрбахъуыды рæстæг æлвæст фæринк кардау цæттæ, алыхуызон знæгты ныббырстытæн аккаг ныхкъуырд дæттæг хъæу ныр, ссæдзæм азты райдианы, ног дуджы хъарм ко-

мулафтамæ йæхиуыл схæцъд. Аenusон æнхæлцау Зазджын сси æлдарцух, æфхæрдхызт фæрæтфæсрон хъæддзау æмæ цæвæгарм хуымон, дæсны æрзæткъахæг, бæхифтонг цинкæласæг, фæлтæрд фосдарыны куыстгæнæг.

Бæргæ ницы уыйас хъæстаг уайд хохаг лæг йæ абоны цардæй Хуыцауы бын. Нуазынаен дын цæстысыгау сыгъдæг, Мæцъæлæджы цадау æвидигæ, нистæсурæн цъитидон. Хойраг, цъайраг кæнынаен — агургæ 'мæ æнаргæ хъæрмæдæттæ, суартæ. Уыдонæй уæлдай ма д'алыварс — æмбисондæн хæссинаг цъæхзæлдаг дзадджын уæлвæзтæ æмæ къуылдымтæ: фос хизынаен, урссаджы, сойаджы, къуымбилы куыстæн, хостæрстытæн. Уæдæ йæ алæмæты уæлдæф та — æвдæдзы хосау заз, наз æмæ нæзы хъæдты хæрдæфыл стад, æнусон цъититы æнæзынгæ сасиртыл фæрсыгъд улæфинаг...

Ау, уæдæ ма йын цы нæ фаг кæны? — сонтæй афæрсæн уайд утæппæт цардæнцонгæнæнты фæстæ. Дзурын зонынц, зæгъгæ, уæд æрмæст косафахс къæдзæхрæгътæ, хъæдæхгæд къуылдымтæ æмæ æгомыг мæсгуытæ цардæгас æвдисæнтæй фæлæууиккой зазджынагтæн суанг сæ рагзамантæй ардæм хъызæмайраг фыдцæрдтытæн. Хор у æппæтæн сæрæвæрæг, сæйрагдæр цардыхос. Уымæ баст сты хохаг лæджы мæт æмæ сагъæстæ. Æврæгъты дæлвæдджи æвадат рæтты. галдзармыйас хурхъуаг хуымы гæппæлты цы нæмыг аппарай, уый фылдæр хатт рæз не схæссы. Рæстмæ дзы цы сæнтысы, уый та иннæ хорæрцыдмæ нæ — зымæджы æмбисмæйы фаг дæр не свæййы. Æмæ, фæнда дæ, нæ фæнда, уæддæр мæнæу, нартхор фæуазæлтты размæ кæнæ æккойæ хæссын, кæнæ бæх-галуæрдонæй ласын бахъæуы быдираг хъæутæй тæссаг хæххон фæндæгтыл, зæйбадæн, сæрсæфæн æфцгуытыл. Кæмæн йæ фадат, йæ амал, й 'авналæнтæ цас амоной, уымæ гæсгæ.

Ныр, кæд Хуыцауы фæнда, уæд кæрон æрцыди уыцы тухийаг тыхцæрдтытæн. Хицауады уынаффæмæ гæсгæ хæххон рæбинаг хъæутæн фадат фæци быдыры бæзнаг зæххы тъæппæнтæм ралидзынаен. Æмæ куыннæ базмæлыдаид Зазджын дæр. Ахæм заман фæсте баззайын — цæрæнбонтæм азимаг æмæ фæсмойнаг. Кæд ирон адæмæн ныхасæн баззад: фæстаджы дугъон дæр дугъон у, уæддæр æй, лыстæг ахъуыды кæнгæйæ, раззæгтима куыд абардзынæ, се 'мсæр, се 'мвадат куыд схондзынæ? Уыцы рагон æмбисонды фæдыл ацу, уæд цымæ уый фæстæ, куыд фæзæгъынц, фæззæджы «цъиутæ нымайгæйæ» хъæубæстæ сæхимæ цы 'ркæсиккой?.. Нæ, уыцы сайд сыл не 'рцæудзæн, нæ йæ æруадздысты. Царды хъæр сæ ахъаззаг бацагайдта.

Йæ цæстытыл та ауадысты Асæбейæн айфыццаджы хабæрттæ. Дыууæ къуырийы размæ, быдыры уын дзæбæх зæххы хай радих кæныны тыххæй облæххæсткоммæ искæй раарвитут, зæгъгæ, Зазджынмæ цинаг хабар куы байхъуыст, уæд хъæубæстæ куыннæ фæрадаид. Ралидзын кæй фæндыд, кæй нæ фæндыд — фæсте дзы ничиуал баззад. Ныхасы нæуихсыд стыр тъæппæны уæллаг æмæ дæллагхъæуккагтæй къах бавæрæн нал уыди. Мыдыбындзыты чыргъæд куы фæцагайай, уыйау сæ гуыв-гуывæй хъустæ уыр-уыр кодтой. Утæппæт адæмы уындмæ хур дæр аныгуылыны размæ Урс хохы сæрмæ фæфæстиат, раст ма йæ цыма се 'ртымбылы сæр базонын фæндыд.

Хъæуы хицау Дзапар, йæ уæлæ ног морæ куырæт, мес зæнгæйттæ, райст-бавæрды уæлдзарм худ, уыцы цинхуызæй бæрзонд къæйдурыл алæууыд, адæмыл йæ цæст ахаста. Фæз ныссабыр, æмæ уæд йæ зæллангæнаг хъæлæс айзæлыд æгуыппæт уæлдæфы.

— Стыр æхсызгон хабар райста нæ хъæубæстæ, мæнæ хорз адæм! Фыдæй-фыртмæ хæххон дзыллæтæ кæмæ бæллыдысты, уыцы рæстæг ралæууыд! Дунейы фарн нын нæ бирæ куывд-тытæ фехъуыста, æмæ ног дуджы хур ракасти махыл дæр!.. Ныр хъусут, — æмæ риуы арфæй ивылæг зæрдæвæйлыд хъæлæсæй бакаст Облæххæсткомы дзуапп сæ айфыццаджы курдиатæн.

«Уе 'рвыст бæрнон лæгтæм æнхæлмæ кæсæм ацы аз 24 августы райсомæй 11 сахатыл...»

Асæбе лæууыд Дзапармæ хæстæг. Курдиат ныффыссæг йæхæдæг кæй уыди, уымæ гæсгæ ныртæккæ алцыдæр йæ зæрдæмæ тынгдæр хаста. Иуырдыгæй, цин кодта, уарзон хъæубæстæйæн йæ балæггад кæй нæ фæдзæгъылы, ууыл. Иннæрдыгæй та йæхимидæг нындзыг. Адæм иухуызон не сты. Хъæуы бирæ ис фысынмхæцджытæ, хæрамзæрдæ, галиузонд ардауджытæ, дызæрдыгæнджытæ. Афтæ æвиппайды сыстын æмæ фыдæлты уæзæг, кæм райгуырдтæ, де 'взонг бонтæ кæм арвыстай, кæм схъомыл дæ æмæ дæ уидæгтæ кæм ауагътай, уыцы цæрæн бынат æнцон ныууазæн нæу. Æмæ йæхимидæг куыннæ тыхстаид хъуыдаг сæнтауæг, адæм ацы стыр æмбырды цы хъуыдымæ æрцæудзысты, цы уынаффæ рахæсдысты, ууыл.

Фæз исдугмæ ныхъхъус, сыбыртт никуыцæйуал хъуыст. Æрмæст та комы доны æнæгæдзæ дисгæнæг хъуыр-хъуыр азæлыд дыууæизæрастæуы сабыр уæлдæфы, цыма зазджынагтыл йæ зæрдæ худти, цинагыл цин чындæуы, уæлæ гормæттæ, сымах та сагъæстыл фестут, зæгъгæ. Æцæгдæр, афтæ банхæлæн

уыд, амæ хицауады дзуаппы хъуыды адæммæ дзæбæх нæма фæхæццæ, нæма сæм бакъардта. Стæй æвиппайды райхъуысти къухæмдзæгъд, цины хъæртæ.

Æхсызгон уынар тынгдæр ивылд, цыбыркъух, æвæрæз хъæуккагтæ сæ лæгдæр — Муссæйы алыварс кæм бакъордтæ сты, уырдыгæй. Стыр разыы дзырдæппарæнтæ, арфæтæ сарæх сты уым амæ тыхджындæргæнгæ цыдысты.

Асæбейы хъустыл æрцыд кæйдæр мынæг сусу-бусу. Йæ хæдфæстæ лæууыдысты хъæуы бонджындæр мыггаджы лæгтæ, Цæукъаты Хъæвдын, Естъа амæ ма ноджы æндæр чидæртæ.

— «Нæ кæсыс уыцы сæмпæрчъи, цæндылхост гуыбынтæм!.. — Асæбе йæ хъæлæсæй уайтагъд базыдта Естъайы: нырмæ цас рогвад у, афтæ рæвдз рахаста хъусæй дæр. — Хæрдты куыд схаудысты, раст сыл цыма базыртæ басагъд!.. Гм-м!..» — бакъæс-къæс кодтой йæ дæндæгтæ.

— «Æниу хицаугондæй цы загъыс... — фæрсмих ын фæлæууыд гæлдæргуыбын Хъæвдын. — Йæхи мын рацарæзта!.. Гм-м, хуымæтæджы хъал сси зноны цъæмæлхор... Сæ цырен артыл сын уазал дон ауадзын хъæуы. Гацы цы фæци?..»

— Кæмæ цы хъуыды ис, хъæубæстæ? — йæ бæзджын хъæлæс айзæлыди уæлдæфы Дзапарæн амæ фæмынæг кодта иннæ уынартæ. — Кæд искæмæ исты загъинаг ис?

Йæ къух схил кодта амæ размæ рахызт Муссæ, дæллаг-хъæуккаг æнæмаст, уæзагарм, рæстылхæцæг зæхкусæг. Дзапары фарсмæ балæууыд, йæ къухтæ фæйнæрдæм акодта.

— Цæмæн дзы хъæуы дардыл дзурын, мæнæ хорз адæм? Цæмæ бæллыдыстæм, уыцы алæмæты хабар ныл сæмбæлди. Нæ фыдæлтæ ницы фæдтой цардæй ацы хæххон рæсугъд, фæлæ æвадат, зындоны уавæрты. Æвæстиатæй исты бæлвырд уынаффæ, мæнæ хъæубæстæ! Кæд ма нæхæдæг дæр, нæ фæлæ кæстæртæ царды исты хайыр фениккой! — Лæг фæци йæ ныхас амæ æрцæйхи-зынмæ хъавыди бæрзонд къæйдурæй, фæлæ йæ æвиппайды фендзыг кодта кæйдæр сонт хъæр.

— Нæ гæрз рæттæ нын мæцъæй ивын кæны мæлгъæвзаг Муссæ!.. — адæмы æхсанæй размæ ралæгæрста амæ, цыбыр, дысфæлдæхт къухтæй самонгæйæ, зæронд хъуырхæлд уасæгау, фæхъихъхъ ласта Гацы, æгъуызцæст, тæнæгæфсæр, фыдцъылыс лæг. Иуырдагмæдæр, иннæрдæгмæдæр чи зыдта, фæлæ цæрынæн кæй ницы фæрæзта, уымæ гæсгæ гæлдæргуыбынджынтæн фæсдзæуин амæ дзырдхæссæджы бынат чи равзæрста йæхицæн. Йæ цыргъ, къæдз æвзагæй арауæнтæ кодта æдзух амæ дзы хъæубæсты æмбаргæ, уæззау зондыл хæст бинонтæ сæ хъуырмæ уыдысты.

Дæллаг хъæуы æвæрæздæр цæрджытæй у Муссæ. Фондз æнахъом сабийы фыд, æнæбæх æрдæгкæлæццæг, тъæпæнсæр хæдзары хицау, дæллаг галау бонсауизæрмæ æнцой-æрулæфт нæ зоны. Йæ цоты хистæр — фæрастæздзыд, кæстæр — афæдздзыд. Иннæ ахæм — æфсин æнæфæразгæ. Хæдзары куыстыты уæз æгасæйдæр йæхи æккойыл æнцайы: дæрддаг хъæдæй суг амæ нæзы цырагъæгтæ хæрæгуаргъыл ласынæй, галдзармыйас зæххы гæппæл афæдзæй-афæдзмæ дуртæй æхсæдын амæ йæм тæсчъы æккойæ фаджыс хæссынæй, хуым кæнын, фосмæ зылын амæ хос кæрдынæй... Йæ хъуырмæ куыннæ уыдаид уыйбæрц æнахъом бинонты дарæг. Ныр, хъæубæстæм ахæм цинаг хабар куы æрбайхъуыст, уæд тæвд къайыл кафæгау куыннæ скодтаид Гацыйы сонт хъихъхытæм. Фæлæ уæззау зондыл хæст Муссæ йæ маст нынныхъуырдта, æнæсæрбос тæнæгæфсæры ракъахын йæхицæн кадыл нæ банымадта.

— Ирыстоны иу амæ дыууæ нæй, мæнæ хорз адæм, мæ зынаргъ æмхъæуккагтæ, рагæй дæр зæххъуаг чи æййафы, йæ гæвзыкк цæрдтытæй чи схъыг, ахæм хъæутæ, — зæрдæйы арфæй сирвæзти йæ рыст ныхас лæгæн. — Йарæппын-æллæх, мах дæр уыдонæй ницы уæлдай сойтæ смарзтам фыдæй-фыртмæ Зæдджыны æрнæджытæ 'мæ гæмæхты. Цалынмæ быдыры дзаджджын бынаттæ уæрзт нæма фесты, уæдмæ батагъд кæнæм. Æвæстиатæй исты рæстмæ уынаффæ, мæнæ каджын хъæубæстæ. Æнæмæтæй бадгæ ма баззайæм. Рагæй дæр гачъы-нырдæм чи хæцы, уыцы хъалтæн сæ бар сæхи. Сæ аггуырсаң-тыл уæззау къодахтæ баст и уыдонæн. Фæлæ цыбыркъух, æнæзæхх хъæуккагтæ та цæуыл сдзыардыг сты, цы ракъуыр-бакъуыртыл схæцыдысты? Кæмæ хъусынц? Йæхи гуылы бын чи 'ндзары, уыдонмæ? Кæд быдираг саумæр, бæзнаг зæхх мæцъ у, — Муссæ йæ мидбылты бахудт, адæмыл йæ æлхыскъæнгас цæст ахаста, — кæд нын нæ хицауад, не стыр хæрзгæнæг нæ рон ахæм мæцъæй ивын кæны, уæд мæ уд йæ фæхъхъау, мах йеддæмæ мачи фæрæдийæд. Ницыуал загъын æз. Дыууæ къухæй дæр хъæлæс кæнын быдырмæ алидзыныл.

— Дзурынмæ та чи амбулдзæн Дзоргъаты?! — йæ тæнæг дауд былтæ бампылдта Гацы, æгъуыз цæстытæ маст æрттывд фæкодтой. — Фæлæ ма афтæ лыстæг ахъуыды кæнæм. Кæдæм ныхъ-хъавыдыстут, уым уæ размæ æртыгай чъиригæ амæ бæгæныйы кæхцытимæ рацæудзысты зæххыты хицауттæ?.. Дызæрдыггаг хъуыддаг — фæсмойнаг. Фæсмоны смон та егар дæр нал фæй-йафы, хорз æй куы зонут...

— Ды та цы срог дæ, ды, Гацы? — чидæр ыл сгъæйтт-æйтт кодта

Муссәйи фарсхәцджытәй.— Кәй долапи куыроймә сауәз-тай дә донгуылфән нук? Әви афтә 'нхәл дә, кәй рәзтә 'хсәдыс, уый ничи бамбардзән?

— Йәхи мәт әй кьаддәр нәй, Хьанцау!— ампызта йин иннә йә фәрссаг ныхас.— Дзәггәл цыиччытә 'мә дзәхстытә чи кәны, уйдонәй нәу. Хъуыдыгонд ын у алцыдәр. Цәлхдур әварәнтә кән, ныхмә дзур, кәд адәм фыдәнәнгәнәгау иннәрдәм фәуиккой. Амы зәххытә та гы-гы-гы-гы...

Уыцы равдәрз-бавдәрз, хъуырдухән ныхас ма дзәвгар ахаста. Чи хом дзырдта, чи фых. Фәстагмә уәддәр иу фәндмә әрцыдысты.

Әмә дыууә әххәстбарджын минәвары Дзәуджыхәумә араст сты дзәбәхдәр, фадатджындәр бынат рамбулыны фидар фәндимә. Әмә гәдыныхас цию, ницы хәстагәй базздысты Обләххәсткомы зәххыты хайады разамындәй. Зәггән ис, сә цәсты әварды фесты зазджынаг бәрнон әрвыст ләгтә. Ныхас уыйонгты асайдта, әмә Асәбейән, 1906-08 азты хәххон зәххыты исбонады фәдыл Абрамовы кьамисы уәнг кәй уыди комбәсты номәй, уый дәр ма әрымысыдысты!.. Бар сын радтой, Асәбеитә сәхәдәг цы дыууә бынаты кой скодтой, уйдонәй кәцыфәнды дәр равзарынан. Ома, хәубәстә дарддәр сә иумәйаг әмбырды цы тәрхон рахәссой, уымә гәсгә.

Әмә ныр йә зәрдыл әрбаләууыд,чысыл раздәр ын Батырбиимә ләгәй-ләгмә цы әргом ныхас рауад, уый. Асәбе кәд уыцы мәтхуызәй уаты иу къуымәй иннә къуыммә рацу-бацуйыл сси, уәддәр дзәбәх уыдта йе'мбалы дисәнгәс цәсгом.

— Дәуән нә зонын, Батырби, фәлә әз цәмәй тәрсын... «Әгәр зондджынтә» та нәм куы разына нәхимә әмә немә куы нә сразы уой, әндәрырдәм куы ахәцой знәт галтау. Куы зоныс, куыдтә рауайы ахәм заман...

— Әбузн адамәй хызт не стәм,— сразы йемә Батырби,— әмә дә хорз әмбарын. Нә бон сын цию, Асәбе, фырмагәй кьабәр мауал бахәрәм, нәхимә ныххәусәм? Хәуәндхаләг — әлгыстаг. Нәхимә хохаг ләг куы ныффарск уа, уәд дзы уымән әмбал нәй.

— Мәнмә дәр афтә кәсы, цыма пьәнәзау нәхи фәдджиты бынмә ницы ссивәм, нәхи гуылы бын не'ндзарәм...— Асәбе йе 'мбалмә фәлварәгау әдзынәг ныккаст.— Дәуән дәхимә цы хъуыды и, дәхимә? Әцәг — әргом зәрдәйә. Мацы мә басусәг кән.

— Мә сәр әй ахсы, Сәбе, уәз тынгдәр дәуыл әнцайдзән.

Фәлә әз дәр мә былтә нә ныссәрфдзынән әмә әмыр-дзыхәй нә хъусдзынән фисынмәхәцджытәм.

— Нә, нә, сомы бакән, әцәгәй афтә хъуыды кәныс?

— Оу мәнә мә Хуыцау куыд федта,— сыстад йә бынатәй Батырби.— Кәд мә сомы кәнын кәныс, уәд нәхи Рекомы Уастырджийы ардыстән. Мәнә цы зәххыл ләууәм, уый ардыстән. Дәхәдәг кәй загътай, уыцы уадзымыс ныхәсты бын әнә гуызавәйә мә къух әварын: «Къуырфау Зазджын дәр у, Зазджын дәр нәу, быдираг зәххыл дәр ын банымайән ис, быдираг не схонән дәр». Цыбырдзырдәй, фыс дәр цәргәйә баззайдзән, бирәгъ дәр — әфсәст. Сыгдәг Рекомыардыстән.

— Әмә уәд абырджытә та? Дә хъуыдыы не 'рцыдысты, хорз ләг? Мән иу адәймагәй әгәр мәты дәр ма әфтауынц, уымән әмә мәнән мәнә кәм бадынц, — Асәбе армытәпәнәй йе рагмә ацамыдта.

— Абырджытә...— Батырби исдуг фәкуыддәр, фәхъуы-дыхуыз, стәй йе 'мбалмә дзәг цәстәй бакаст.— Әмә зонд-джын адәм та куыд фәзәггынц? Хурән нә йә хорзәх уәд, мәйән — йә фыдәх. Абырәг әнусон хох мыййаг нәу, ме'фсы-мәры хай Сәбе, мыггагмә Къуырфауы тәрфыты баддзән?.. Тобә-стафыр-әлләх, ирон адәм стәм әви чи? Уырысмә әвәдджиауы хорз әмбисонд ис: бирәггәй куы тәрсай, уәд хәәдмә ма цу.

— Бындур фидар куы уа, уәд ыл сис амайын әнцон у.

— Фәнды фыдәй та хәәу сәфы. Зонд садзгәйә нәу, Сәбе, мә хур, фәлә нә кәд бамбариккой хәубәстә.

— Уәдә хъуыддаг ууыл алыг и?

— Алыг и. Әнә гуырысхойә.

...Уәлдәфы пәр-пәргәнгә фәсыффытт ласта мәргъты бал. Йә арф хъуыдытәй фәхицән Асәбе, цәстәй ахәххәдта бәләтты. Хуры фәстаг тынты сәхи найгә, цалдәр зылды әркодтой хәстәджыты әмә сыхаг уәладзыг хәдзары сәр кьалатийы тәрхәдджыты әрбадтысты. Къуыр-къуырыл фесты...

Хуыцуән уарзон ләг әмә хорз сыхаг, Асәбейы рагон лымән Хетәгты Дзибойы әрмахуыр маргъ, растдәр зәггәйә — йә галиузонд кәнгә фырты «бынтә»... Тәригәддаг хабар... Әндәр адәмыхатты сияхс бац Дзибо йә рәстәдджы, Әрыдо-ны семинар каст фәуыны фәстә Хязаны дины академийы ахуыргәнинаг куы сси, уәд. Цот сын нә рацыд. Әмә цы у әнәцот ләджы цард? Кәй уарзай, кәуыл узәлай, кәуыл тых-сай, кәй дзәбәхтәм бәллай, уый дын куы нә уа... Бирә ра-хъуыды-бахъуыдыты фәстә рәвдауәндонәй сәхицән ләппуйән

райстой аһахъом саби. Зәһәгуарзаг дыууә уды кьоппайы, сә бон цы уыди, сә арм цы амыдта, уымәй ницы бацауәрстой сә кәһгә хъәбулән. Сә комыкомдзәгтәй йә фәхастой. Ды мын ахәрай, ды мын айрәзайә сын бахъомыл. Ныр амондджынай цәрынтә байдайой, зәгъгә, афтә ләппу цавәрдәр чызгимә фәлымән әмә кәдәмдәр Дард Скәсәнмә афардәг сты. Сә кой, сә хәр дәр нал и. Нәдәр фыстәг, нәдәр салам, нәдәр бузныг. Дзибо әмә йә бинойнаг Аннә сәхиуыл бавзәрстой адәмон әмбисонд: кәһгә фыртәй фырт нәй. Сәхимә хъусгәйә куыннә аздааиккой ләг әмә ус. Ныр стыр фәсмонгондәй әрвитынц сә царды бонтә...

Асәбе ам и, уый нәма базыдта йә лымән, уый йеддәмә афонмә бәрәггәнәг йә фенынмә әһәрбауайгә нә фәуыдаид. Диссаджы зәрдәхәлар, рәстуд, әмбалыл әнувыд адәймаг у, чиныгджын, фендджын, ахуыргонд. Фәлә фәстаг рәстәг цыдәр кодта. Ләппуйы сайд ыл афтә тынг фәзынд, Уәллаг ын йә зәрдиаг куывдтытә кәй нә фехъуыста, уый йә амардта, цы уыди, зын зәгъән у. Цыдәриддәр уыди, уәддәр әрәджыты йә динамонәджы куыстыл суәләхох, ныууагъта йә әмә хуымәтәг ахуыргәнәгәй бацыд скъоламә. Йә бирә зонинәгтә рәдауәй дәтты кәстәр фәлтәрән. Уый йын сси удыбәстә. Цард куыд диссаг у, уәдә! Хуыцау, дәуәй бузныг, цотәй амондджын фәци Асәбе: хистәрәй, кәстәрәй, чызгәй, ләппуйә иууылдәр — бонзонгә, хәдзонд, әгъдауыл хәст, әфсармджын. Сәхәдәг ма царды схәцәнты иучысыл уәддәр куы фәамондджын уаиккой...

Ләг кәртырдәм ныхъхъуыста, йә къәхтыбынай ныууәфыд. Ай йын цы бадт у? Бәда зынаг нәй, Темырхъан, Хуындаг зынаг нәй. Батырби дәр ныффәстийәттә. Тобә-стафырәлләх, куыд ныдәлә-уәләтә сты хъуыддәгтә... Абон ма магуыр уәрагхыгдард чызджы кой куы нә бакәна, уәд... маройаг йә сәр.

Ләг йә уәрджытә фәндвидарәй әрцавта, рәвдз сыстад әмә хәдзарырдаг фәраст.

3.

Әвәстиатәй кәнинаг хъуыддәгтә куыннә уыди йә куысты фәдыл Бәдайән Садоны. Хәхты бын арф әмбәхст згъәр къәхджытән Дзәуджыхъәуәй мызды әхца ласәгыл чысыл хәстә әвәрд кәм вәййы къазнайырдыгәй.

Фынддәс азы размә хохәй быдыры астау хиу куыд ныләууыд, афтә уәдәй ардәм әһңонәй зын кәны, зынай —

әһңон. Садонәй Арвыхъәумә, Арвыхъәуәй Дзәуджыхъәумә, уырдыгәй фәстмә. Афтә ацал-ауал азы. Әнә 'рбадгә, әнә 'руләфгәйә, тыннывәндәгау.

Кәддәр иу кәрон скәнын хъуыди уыцы рахау-бахауән. Дәргъвәтин бадты дәр ма фынджы фәтк әмә 'гъдауән бәркад фәзәгътынц. Әмә кәм!.. Әрзәткъахәнты ног хицауад йе скоймә куы бадисхуыз уаиккой: «Ау, уый та куыд, әхсәны хъуыддәгты сәрылхаст Соцъийы-фырт? Уал азы әвал-әвидисәй фәкус, зәгъән ис, цавәрдәр әндәрбәстаг хәләттаггәнджытән дәллаг галау фәчтырх әмә ныр, хәхты хъабыгъ нәхи куы бацы, де 'ххуыс нә куы бахъуыд, уәд кард галы къәдзилыл асәтт... И? Куыд раст дәм фәкәсид уый, фарны тохдзау әмә тохысгуыхт утт-утт ирон ләг?»

Цәсгом — армыдзаг. Сәр сәрмә хастәуы. Фәстәмә акәсгәйә дә зәрдәмә куы ницы хәссай, ног дужы комуләфт дә уалдзыгон хурау йә зәлдаг тынтәй куы тава, уәд куыд ныццәхгәрмә уыдзынә. Әмә та размә!..

Ног дуджы рантыстыл сусәг кусджыты змәлд ма ферхәцайыл йә уд чи хъардта, уыдоны рәнхъыты фәсагъд, цәмәйдәрти сын фәахъаз, әмә абон ницы къәмдзәстыг у нәдәр хицауады, нәдәр адәмы раз. Дзәуджыхъәуы банкәй әрзәткъахджытән әмә къанторы бирә иннә кусджытән паддзахы әвзист әхца къәркъәрәгтимә цы хызыны ласта, уым уыцы бон әхцайы бәсты тыгуылдуртә нывгәдта әмә йә бранәй Терчы ивылд уыләнтәм нысхуыста. Дзәгъәлы йә нә нывзылдта, әвәдза, змәст зилгә хъуымы, куыд рабәрәг, афтәмәй. Адәмы тугъирты уачы ахъаззаг рариуыгынаән чысыл нә фәахъаз, уымән әмә Бәда рагацау ныхасгонд уыди йә кайыс Батырбиимә әмә әхца фәстаг капеччы онг уый йә бәхуәрдоньы гуыффәйы бын әмбәхстәй сусәг куыстгәнджытыл сәмбәлын кодта...

Бәхы базмәлын кодта Бәда, йә цәст комы къуымты ахаста. Хур рагъы фәстейә раджы скаст әмә, бәлццон ныртәккә йә чемы ис, зәгъгә, уәд әнә бацингәнәг нә фәуыдаид, хъәдәхгәд фәхстә йә ирд, зәлдаг тынтәм сә хуыз куыд скалдой, әвзистбарц әхсәрдзәнтә куыд сәрттивтой әмә мәргътә-тәлләнгәй куыд зарыдысты, ууыл. Ацафоны хур — йә тәккә әндавыныл. Әмә та ләг хәхбәстә бар-әнәбары дәр быдырбәстимә әнә абаргә нә фәци. Арвыхъәуы мәнә ахәм райдзаст бон биһонтә сә хуымы гәппәлтәм нартхор тонынмә, йе картоф къахынмә рацәугәйә дәс-иуәндәс сахатыл фырантәфәй сә бәмбәдджынтә, фәсмын къандзолтә ауәдзгәрон баппарынц. Ам, комы нареджы уыдәтты сәр ницәмән

хъæуы: хæстæг цъититы ирдæ хуры 'ндæвд æрнывил кæны. Уæддæр Бæда бонрæфты дзæбæх бахъарм йæ кусæн тæнæг куырæты. Ноджы ма дыууæ-æртæ арахъхъы дæр анызта фæндагмæ...

Фæдисы цæуæгау ракодта знон райсом Арвыхъæуæй Садонмæ. Стыр зæрдæрысты уавæр æй фæцагайдта ацы фæстæдæрмæ æнæргъæвгæ балцмæ. Ныр цыппæрæм бон ницы хабар хъуысы сæ цинкæласæг дыууæ лымæн кæстæрæй. Нæдæр Тemyрхъан зынаг нæй, нæдæр Хуындæг, афтæмæй хъуамæ Арвыхъæумæ знон сыздæхтаиккой Даргъ-Къохы цинкæфтауцгæнæн бынатæй. Йæ хистæртæ, Асæбе æмæ Батырбийы карз фæдзæхст нæма сæххæст кодта, æмæ йыл бæстæ уыры-уыры кæны. Стыр æфсæрмиаг цæстæфтыды фæци æгас комбæсты дæр нымад, мыггаджы номхæссæг лæг Асæбейы фæрнджын хæдзар, кæй аххосæй афтæ рауад, уый хур мауал фена. Джауырæй чи райгуырд, уыцы фæлдурæджджын Хатæхцыхъо! Сæ чындзаджы мадыфсымæр. Иууылдæр сын уый мæнгæрд фыдаудæнтæ сты райдианæй кæронмæ. Уый ардыдæй фæсаргуыбыр сты æгъдау æмæ уаг зонæг бинонтæ. Æмæ иуæй сæхимæ хъуысыл фесты, иннæмæй та цъæх арт уадзынц фирмæстæй.

Тæригъæдæй мары хистæр чындз, Аслæнбеджы бинойнаг Госе дæр. Йæхæдæг сæнтыдта Тemyрхъаны чындзкуырды хъуыдаг æмæ ныр йæхи хæры. Дывыдон арты бахауд: лæппу зынаг дæр нæй уал боны, æнæнхъæлæджы судзаггаг сайд, мæнгæрд сайд дæр сыл æрцыди...

Йæ тæргæбæхы цыдæй ам, Зæзджыны дæр фæфыдæнхъæл Бæда æмæ тæвд къæйыл бадæгау кодта æнæфæразгæ чындзы фарсмæ. Рæстæг ыл сцыбыр, зæрдæ йæ бæттæнтæ тыдта фæстæмæ, быдырырдæм, фæлæ йæ цæсгом нæ хъæцыд æнæ афæстиатæй сыстын æмæ йæ фæндаджы кой кæнын. Садонмæ ма хъуамæ фæзила, кæд мыййаг уырдаг фездæхтысты Тemyрхъанитæ, йе 'хсæв та Мызурыбынмæ ныххæсдзæн, кæд сæ фæд уым уæддæр разынид.

Иурæстæг сыстынмæ рахъавыд, фæлæ йæ сызмæлын дæр нæ бауагъта Госе. Тынг батыхстхуыз.

Æд дзаумæттæ куыд хуыссыд, афтæ хуыссæны рабадт. Йæ бон сыстын нæ баци, фæлæ йæ хистæр фырт Батрадзæн сæрæй ацамыдта, æмæ уый цæстыфæныкъуылдмæ æртæкъахыг фынг арæвдз кодта. Гоцъобийы дзаг ирон арахъхъ, хæндыджы цыхт, хъарм луаси, хъæдуры къус хус фыдимæ.

— Гъери-гъа! Ницы хъуыди, чындз, — фестиади йæ бынатæй Бæда, бакатайæнгæс. — Æнахуыр уазæг исты куы нæ дæн. Мæхи дæр бæргæ фæндыд абадын, аныхæстæ кæнын, дæлæ уæ ног

арæст тыргъыл бацин кæнын. Фæлæ зæрдæ æнцад нæу æмæ...

— Цæудзынæ, цæудзынæ, дæ нывонд фон, — цас йæ бон уыди, уыйас фæлмæн хъæлæсæй баузæлыд йæ тиуыл Госе. — Кæдæй нал уыдтæ ам, дæ дыккаг хæдзары... Уыцы цалдæр уысмы нæ нал фæуæлбыл кæндзысты. Æмбарын, дæ зæрдæ мах хуызæн тахт у дæуæн дæр. Искуы ма нæ... Дæ хъалæй нæ ракодтай фæдисы цыд уыцы донхæрд, æнæ хид æмæ тæссаг фæндæгтыл. — Къæхтыбынæй арф ныуулафыд. — Арынг сфæлдахын æмбæлди, бæргæ, дæ нывонд фæуа хистæр чындзы сæр. Фæлæ цы бакæнæм, æгуыздæгæй нæ æрбайæфтай... Ау, уæддæр æнæсалам, æнæ къæбæрсаходгæ куыд хъуамæ ацæуай? Иу арахъхъ баназ, дæ дзыхмæ къæбæр схæсс.

Ирон лæг кæмфæнды дæр иунæгæй бануазын æмæ бахæрынæн кæд уыди: æфсæрмæй иу арахъхъ банызта Бæда, æфсонæн йæ дзыхмæ цыдæр къæбæры комдзаг систа.

Батрадз, уазæджы бæхмæ азилены æмæ фынг арæвдз кæнын фæстæ, нарæгхъуыр гоцъоби йæ къухы, афтæмæй лæууыди фыдыфсымæры уæлхъус. Дыккаг нуазæн рауагъта.

— Нал, нал! — йæ къухтæ йæм батылдта Бæда. — Нырма мæ цас хъуыддæгтæ ис!.. Сæр хъуамæ йæ бынаты уа.

— Иу æлгыст у, æмæ нæхи æлгъитæм? — схъæрзæгау кодта Госе.

— Иу æлгыст у, чындз, дыууæ фæлдыст у. Афтæмæйты бабирæ ваййынц.

— Фынг дæр æртæ къахыл лæууы. Ирон фынг... — æфсæрм-хуызæй сдзырдта Батрадз. — Хуыцаумæ хъыг фæкæсдзæн.

Лæппумæ йе уæхсчы сарты скасти Бæда, йæ сæр банкъуыста, дзаг сыкъа райста.

— Хайуан куыд у, лæггаг? Уый мын куы загътаис фæлтау.

— Иу тофра нæмыг адаста. Хосы цъупп ма йын ныппæрс-тон æмæ мерс кæны. Схид и, йæ саргъ ын систон.

— Нæ хъуыди... — фæтыхст лæг, исдуг джиххуызæй азда, стæй бахуадæнбыл. — Уæвгæ... раст бакодтай... — нуазæны сæр армытæппæнæй хъавгæ асарфта. — Ды дæ мадимæ мæнæй дарддæрмæ кастыстут...

Кæртырдыгæй тыргъы дуар æрбахостæуыд, кайдæр бæзджын хъæлæс æрбайхъуыст:

— Гъей, хæдзаронтæ, исчи, исчи!..

Бæда фæхъус, фæрсæгау ахъахъхъæдта чындзы.

— Чи уа?

— Дзапары хъæлæсы хатт... Акæс-ма, лæппу. Мидæмæ йын загъ.

— Гъери-гъа, — бакатайхуыз Бæда, йæ бынатæй фестиад.

— Дзапаримæ чи бафсæддзæн бадынæй, кæд æцæг уый у, уæд. Фæлæ ма уавæр... Уазæджы ныууадзынæй худинагдæр ма цы вæййы мах царды. Ды-иу ма фарс фæлæуу, чындз, и?

— Ёдыхст у, сæ лæппу,— бахудызмæл Госе.— Уый ахæм лæг нæу. Арахъдзуан нæ зилы хæдзари-хæдзар. Йæхæдæг дæр ма дæ бацырын кæндзæн, хабæрттæ базонгæйæ.

Дуар æрбайгом, æмæ мидæмæ æрбахызт Дзапар. Йæ сæрамбæрзт хъазæн ныхас йæхицæй фæраздæр:

— Мæнæ Хуыцауы диссаг!... Ацы хастау, æнæ хид, æнæбазмæлæг бонты æнахуыр, бæхджын уазæг хæдзары, æмæ омменганæг уæд та искамæ фæдзырдтаиккат, Соцъитæ... — Рухсæй æрбацæугæйæ цалынмæ йæ къуырфæвæрд цырдæстæтæ æрдæгталынгыл фæцахуыр уой, уæдмæ къæсæргæрон фæфæстиат. Уазæджы куы базыдта, уæд йæ цæсгом барухс, сцин кодта:

— Ай Бæда куы дæ!.. Кæдæй-уæдæй ма. Цы къæвда, цы хур? Уæвгæ ма ныртæккæ уыдæттæй та чи фæрсы.— Йæ къух ын æхсызгонæй æрæлхъывта, иннæ къухæй та йын йæ астæу æрбахъæбыс кодта, афтæмæй Госемæ азылд.— Нæ ног цард аразджыты рогвад, æвæллайгæ хъузон! Нæ хохкæртгæнджыты, хæзнатæ амалгæнджыты удыхæцæг!

— Уæдæ, уæдæ, фæуæлбыл кодтон сæ иуты дæр æмæ иннæты дæр,— бафсæрмхуыз Бæда.— Уыдæттæ дæр хорз, фæлæ ма сбад æмæ фæйнæ фæйнæйы баназæм.

— Фæйнæ фæйнæ фæйнæйы... Ёз дæу ахæмæй куы никуы зыдтон. Ёццæй нæ, Цискион?— Госейрæм фездæхти Дзапар. Йæ армытæппæнтæ уæлæмæ фелвæста хатыркурæгау.— Рынчынфæрсæг афтидармæй бæргæ нæ цыдæуы... Мæ мидзæрдæйы хидаразджытæм ныккæсынмæ хъавыдтæн. Нæ «æххæстбарджын минæвæртты» ссыдмæ йæ арæзт куы нæ фæуæм, уæд куыд?.. Дæлæмæ фæндагыл хорз бадонласт сты æмæ сын æгъгæд нæу?..

— Ёмæ кæрты кæйдæр бæх бастæй куы федтай, уæд загътай: «Гъа-гъа, хид фæрæвдз!.. Иугæр ыл бæхджын уазæг æрбахызт...»

— Уый дæр нæ хъæлæкк н'аирвæздзæн. Фæлæ уал, загъын, базонон, кæд нæ бæлццæттæй исты хабар ис. Стæй, загъын, æххæст мæнæ нæ чындзыты хуыздæр Цискионы дæр абæрæг кæнон. Куыд дæ, Госе?

— Мæн куыдæй фæрс,— уæззау ныууæфид рынчын, йæ гаруз та æнгомдæр æрбатыхта йе уæнтыл.— Ёз æппындæр куынауал рабадин, æмæ нæ хъуыддæгтæ иучысыл уæддæр куы

фæрæстмæ уаиккой. Мæхицæн дæр утæхсæн, бинонтæн дæр хъи-зæмайраг. Уыдæттæ ма уадз, Дзапар, дæ низтæ, фæлæ быдираг уазæгæн æгасцуай загъ...

— Мæ мад, мæ фыдыстæн, загъдзыстæм,— фынджы цурмæ бацыд, армытæппæнæй фæлмæн æрхоста Батразы уæхск.— Мæнæ ахæм сахъ уырдыглæууæг цырагъау кæм судзы...— Лæппуы къухæй райста дзаг сыкъа.— Ёцæг уал нын Бæда нæ бæлццæтты хабæрттæ...

— Хистæртæ Дзæуджыхъæуæй нæма æрыздæхтысты,— иуцасдæр фæфæстиат дзуаппыл Бæда, тардзæсгомæй зæхмæ ныккаст.— Уыдон зындзысты, фæлæ дыууæ кæстæры, нæ цинкæласджытæ, Темырхъан æмæ Хуындæг... Ныр цыппæрæм бон кæм сты, цы сты?... Ёз сын ам æнхъæл уыдтæн, уыдон та... Лæг цы хъуыды кæна — нæ зонын. Ёмæ мæнæ чындзимæ нæхимæ хъусæм....

— Уæууа...— фæсагъæсхуыз Дзапар, йе 'рфгуыты мигъ абадт. Бæрæг уыди, тынг кæй бахъыг кодта æнтыснæг хабарыл. Уый тыххæй дзы фæбузныг Бæда. Фæлæ адæймаг искæй зынан фæразон у. Уымæ гæсгæ æнхъæлдта, ныртæккæ йын хъæуыхицау исты уæлæнгай зæрдæвæрæн ныхæстæ акæндзæн, фынджы æгъдæуттæм рахиздзæн æмæ хъуыддаг ууыл фæци. Фæрæдыд. Уæлдай хатт рахатыдта, куыд уæззау зондыл хæст, искæй рис зæрдæмæ хæссаг у Дзапар. Ёмæ йын цы бамбарын хъуыд, цæмæн нæ тагъд кодта дзуаппыл. Рæстæг — змæст, фæндагтæ тæссаг, абырæг, тыхми, æвзæргæнæгæй седзаг. Алы æвзæр хабæрттæ хъуысы хохы, быдыры ауайæнтæй. Цы загъдына тыхст, мæты бадæг бинонты хистæртæн ахæмæй, сæ зæрдæ цæуыл фæлæууа, сæ рис сын чи фæкъаддæр кæна æмæ æнцондæрæй цæмæй сулæфой. Ёрæджиаугомау йæ айдæнау сыгъдæг, æнæхин цæстæнгас систа Бæдамæ, Госемæ, фидар ныфсæвæрдæй загъта:

— Ме 'дылы зонд цас амоны, фæлæ... Хуыцау уæ бахизæд, Соцъитæ, уæхимæ хъусынæй. Мæ зæрдæмæ цас хæстæг æвæрд стут, уыйас хорзæх, кæй уарзын, уыдоныл æрцæуæд. Ныррыгъд уат, уæ былтæ 'руадзат, уый ницы хуызы сфидаудзæн хъæубæсты астæу нымад, фендджын, ныфсвидар бинонтыл.— Йæ сæр банкъуыста Дзапар, сыкъа бæрзонд систа.— Кæд уыл дис нæ канын, Бæда... Госе... Ёз уым ахæм лæппутæ нæ зонын, йæхиуыл æнцонтæй сайд чи æруадза! Нæ-æ, уым ахæм лæппутæ нæй — цы Темырхъан, цы Хуындæг, бæсты иблис,— æмæ мах рагвæлгъау худæгмæ мауал худæм, дзурæгмæ мауал дзурæм!..

— Уый бæргæ афтæ у, фæлæ...— схъырныдта Бæда.— Цыппар даргъ бонь!..

Михалы фыд Афанасий.

Михал
йе 'фсымæр Исламимæ.

Баситы Михал, Токаты Асах æмæс Тулганы Энвер.

Бәрзонд ист нуазән фәстәмә 'руагъта уазәг, фенкъардхуыз, уәгъд армытәпәнәй йә роцъо аууарста.

— Бәда, мә лымән ләг, мыггаджы номхәссәг, хъәубәсты әвзаргәдәр ләг Асәбейы әфсымәр, мә сәр дә кәддәриддәр бәрзәндты куы хәссын, уәд ды та... — тымбылкъухәй йәм бавзыста Дзапар, — ныфссәттән ныхәстә!.. Кәм дә хъәуы мә сәр—әз ныртәккә дәр цәттә! Сис, мә хур, дә нуазән, Иры хәххон кусәг къласы циныл цингәнәг, йә хъыгыл хъыгәнәг, әмә уыцы дыууә сызгъарин фестиная ләппуйы цәрәнбон зәгъәм. Иу нуазын ләугәйә. Төмырц әмә Хуындагән сә хъустә куыд ныззарой. Рекомы сыгъдәг Уастырджийыл сә фәдзәхсәм, йә рахиз базыры бын сә куыд бадара, уыцы стыр амонд нын йә цәст бауарзәд. Дәумә Хуыцауы арфә, Бәда, Гөсә, ды та сә ссыдмә куыд рабадай әмә дәхи конд әртә кәрдыны мәхәддәг куыд скувон... Мә дзыппы сырх чиныг, фәлә уәддәр...

Фәйнә банызтой сә цәстытә цары ныццәвгәйә, афтид сыкътә Батрадзы къухмә радтой.

— Ныр хатырәй фәуәд, — йә къухтә уәләмә фелвәста Дзапар. — Әз хидаразджытәм ныккәсон. Мә ныхас — йә бынаты. Куы бахъәуон — уым мә ссардзынә, Бәда.

Ләг йә ихсыдбыл сәгъдзарм худ ныккодта. Быдираг уазәгмә фездәхт.

— Нә фыдәлты фәдзәхст: фәндаггоны ма уром. Әцәг кәд хъуыддаг быхсы, уәд ләуу. Фысым дын уыдзыстәм. Уәдмә кәд ләппутә дәр зыниккой.

— Нә, нә, стыр бузныг, Дзапар. Дә салам бирә. Уый тыххәй гуызава нәй. Фәлә... сындзытыл бадәгау кәнын. Садонмә ма мә фездәхын хъәуы. Мыййаг уым куы разыной. Ме 'хсәв уырдам ныххәсдзынән...

— Хорзыл-иу амбәл уәдә. Дә фәндтә дәхи фәндиаг. Уастырджи де 'мбал.

Ләг ацыд, Бәда исдуг йә фәдыл кәсгәйә азда, стәй уыцы кадәнгәсхуызәй Гөсейрдам аздәхт, райәрдәйә афтә бакодта:

— Фендджын, уадзымыс хистәртәй хъусгә рацыдтән, чындз, зәгъгә, адаймаг цәст әмә зәрдәйә у. Кәмәдәрты цыдәр хъуаг каст ацы хорз, хъәугә әмбисонд әмә-иу әм мә цуры әнә афтаугә нә фесты: ноджы ма зонд әмә уаг, әгъдау әмә цәсгомәй. Мә карыл куыд әфтгә цәуы, афтә ивынц хъуыдытә дәр. Фыдәлтә зыдтой бәрц, цы дзурын хъәуы, уый. Ир..

— Бәгуыйаг фәуой ныры бирә зонаг хабедзентә, кәд сын

сызгъарин джиппы уагъдау әлвәст, цәттә хъуыдытә дәр гуырысхойаг нә систы. Әмбисонд адамы хуыздәрты уаз-зондыл әнтыд кәй у, уый та ацу әмә ды бәзон.

— Гьәмә, чындз, уә хъәуыхыцау, мәнмә гәсгә, — гъәйттардзә әвдисән, ләг әцәгдәр цәст әмә зәрдәйә кәй у, уымән. Ир..

— Сә бырынкъ әм дарынц куыдфыддәрән хъәубәсты тәнджынтә, фысынмәхәцджытә, сә хъузәттә, әнә бырынкъәй аззайой. Әндәр арәхсгә бәргә хорз кәны. Цы адамымә дзурынмә, цы хъуыддаг сәнтауынмә. Куы йә уадзиккой — хәхтә афәлдахид бәдәйнаг гуыр.

— Уәдә фәрсмых фәләууынмә дәр... Әцәг цәстуарзон ирон ләг.

— Әздәнонтәй нәу. Адамы хәрзәгыл йә уд хъары. Уымәй дәр — бәрцбарст, әрхъуыдыджын. Нә йәм хъуыстай — искәй рыстмә куыд цырдаргъәвд у! Йәхи кәм равдәлдзән, фәлә дын әмбалән исты амал кәндзән.

— Искәй та ма цы тьыссәм, чындз, нә тыхстыты, кәмәндәр, нәхицән дәр сәрнизы хосән? Ацы змәст, фәлдурәджджын рәстәджы... Кәд нын хохы әмә быдыры дзуәрттә фехъусиккой нә зәрдәбын куывдтытә, әмә ләппутә агас хәдзар ссариккой.

... Комы дәллаг кәронәй цыдәр уынәр сыхъуыст. Йә хъуыдыты хал фескъуыд Бәдайән. Ныххъуыста Бәхы къәхтыхъәр...

Нырма ныр фәфиппайдта, абырәгарәх бынәттәм кәй рахәццә. Йә зәрдә сгуыпп-гуыпп кодта сонтәй... Ләг ацы тархәд фәрссаг атагъарәх комы нарәдджы тыхгәнджытәй әдас кәм вәййы, фәлә ныртәккә йә мәты сәр уый нә уыди. Фыццаджыдәр йә хъуыдыы абадт: кәд мыййаг Төмырхәнитә сты, зәгъгә, әмә йә цәстытә ныццәвта фәндаджы дәррдзәф фәзиләны, — кәнә сәхи мыстрагъ аласа кәнә Хуындаджы зыгъар цъәх бәхы фенын әнхәләй.

Фырцыбәләй бәхы рохтыл әрбахәцыд, ногәй та ныххъуыста. Бәхты къәхты хъәримә иу кодта цәлхыты дәргъәтин хъыррыст къәдзәхдур хуырджын надрәдыл. Уымәй ферад: абырджытә не сты, быдырдаутә ссәуынц, әмә ноджы әнәрхәцдәрәй ныккасти размә.

Уалынмә фәзиләны фәстәйә ратылди бәхуәрдон, йә хәдфәдыл иннә. Әцәгәләттә... Банкъардхуыз Бәда, фәлә ма уәддәр йә зәрдә дардта цәуылдәр...

Быдырдаутә йәм цалынмә хәццә кодтой, уәдмә бабирә сты. Ныртәккә ма иугәйттә-дыгәйттәй цәуын чи уәнды комы

амæ быдыры фæндæгтыл. Кæй дзы агуырда, уыдонæй се 'хсæн ничи разынд. Уæддæр сæ куыннæ афарстаид.

— Уæ фæндаг раст, хæххон адæм. Бирæ хор ласат æдзæрддзуйæ.

— Дæ хъуыддаг раст, чидæриддæр дæ, — алы хъæлæстæй дзургæ дзы фæбузныг сты быдырдзаутæ. — Цæстуарзон барæджы каст кæныс амæ арфæйаг у.

Хоры голджытæй дзаг раззаг уæрдоны сæрæй æрхызт рæстæмбис кар æргомангæс, сырхуадул лæг амæ уымæ хæстæг фæуæрдта Бæда йæ бæхы.

— Кæцон? Рацъæттæ?

— Фæсхох, фæсхох. Фæлæ — хиуæттæ, — уыцырдыгон здæхтæй дзуапп радта сырхуадул.

— Хæдзармæ уæз нæй, мæ хуртæ, амæ ацы тыхст заман афоныл цы æрæфтауц кæнай, уый — дæхи, — райгæ цæстæнгасæй азылди Бæда быдырдзаутыл. — Уæ уæззау, тасзæрдæ цыд кæронмæ — æвуд, æнæмаст уæд.

— Бузныг, хорз лæг. Хуыцауы салам дыл сæмбæлæд. Æцæг дæхæдæг дæр æдыхст бæлццон куы уаис...

— Нæ дæн. Ныр та ма æдыхст чи у! Хорз хабархæсджытамын куы фæуиккат, бæргæ. Фæрсæг сонт у, фæлæ æнæфæрсæг дæр цы и. Кæд мыййаг искуы дыууæ æрыгон цинкæласæджы æруыдтат, ам дæлæмæ цинкæласджытæй фылдæр цы и фæлæ? Сæ иумæ — зыгъар цъæх бæх, иннæмæ — мыстхуыз аласа.

Фæсхохæгтæ кæрæдзимæ фæрсæджы раæс-бакæс систой. Не 'руыдтам, зæгъгæ, сæ сæртæ батылдтой, къухтæй самыдтой.

— Кæд ацы æнтæфы тæрфмæ, ауон ранмæ искуы сæхи байстой. Аулафынмæ, къæбæр ахæрынмæ. Ды кæй амонис, ахæмтæй нæ цæст никæуыл æрхæцыд, — цæстуарзон барæгæн ныфсæвæрæгæй фæлæууыд сырхуадул. Фенкъардзæрдæ Бæда йæ къух сæм фелвæста.

— Гъемæ фæндаграст фæут. Хорзыл амбæлут.

Цы зын ваййы уæдæ æвиппайды ныфсæвæрдæй фыдæнхъæлы хал ахæрын. Йæ хуылф цыдæр æнахуыр хуызы райафтид раздæрау та зæрдæйыл уазал дур ныффæлдæхт.

Фæллад бæхы сабыр цыдæй уагъта амæ тæрхæттыл фæци. Дисы йæ æфтыдта, фæсхохаг хорласджытæ айонгты æвудæй куыд сирвæзтысты, уый. Æрдзы ардыгон бынæттæй бæлвырд бæрæг куы у. Мæнæ фæрвджын атагъайы уæллаг кæрон. Царциатæ... Æвзæргæнджыты тæссагдæр бадæн. Ам æхсæвай-бонæй бæстæ абырджытæй бæз-бæз кæны. Бæлццон дзы къахдзæфæй-къахдзæфмæ хохы амæ быдыры дзуæрттæм кувгæ цæуы. Амæ

хуыннæ... Ардæм хæстæг ран, фæрссаг уынгæг комы зын бафтæн хъæдæхгæд къуырфауы, куыд дзурынц, афтæмæй баныгъуылд паддзахы афицер, ирон, йемæ — ног хицауады ныхмæ рацæуæг зноны урсгвардионтæ амæ æввонгхор цардуарзджытæ. Сæ бухъ цардæй кæй фæхаудтой, уый мæстæй сæ пырх калынд, тугуарæн кæнынц, стигъынц фæндаггæтты. Кæмæндæр йæ бæхыл йæ бон куына цыди амæ саргъ куы надта...

Хуыцауæй разы, æривæзти комы дымæгмæ. Гъер ма ам, Арвухъæуы, куы нæ разыной уыцы дыууæ лæппуйы, уæд уый бæллæх нæ уыдзæн...

4.

Æвзонг адæймаджы бæллицтæ, йæ цардфæлварæны фæндтæ, бæрц, карст-барстæй дæр, кæуылты дæрдты æнхъæвзынд!.. Æцæг ацы мæнг дунейы æппæтдæр уæларвон тыхтæй кæнгæ у, кæд аразæг фадат хонынд, уæддæр. Табу сын кæн, æхсæвай-бонæй сæм æртыгай чъиритæй дзаг фынгты уæлхъус кув, фæлæ дæ сæ хорзæх нæ фæци — сæр къултыл дæр хой, ницы сойтæ дзы смарзтай. Сау мылазон бонтæ — дæ хай.

Темырхъан, йæ фыд Асæбейы хуызæн фырнымд, сабырзонд, хиуылхæцгæ лæппу фæстаг дыууæ боны цы хъиамæты фыдæв-варæнты бахауди, дыккаг ахæмтæ, æмбал кæмæн нæ хъæуы, уыцы иунæг каджын Хуыцау макæмæнуал бавзарын кæнæд йæ цард-цæрæнбонты.

О-о, ацы фæстаг дыууæ боны!.. Сау тыхст амæ уырыды дыууæ боны... Цыма æвзæр, уæззау фын уыны амæ дзы фервæзыны хъомыс нæй. Цæуы, змæлы, улæфы, фæлæ ма цæры, нæ цæры... Зæрдæ йæ бынаты нал ис, ныддур, амард. Ницыуал æм хъары, ницыуал æй æндавы. Кæмдæр тар хъæды, æвидыц тæрфыты, донласт хуырджын æрхыты фехсæвдзу... Ныдзæгъæлтæ æмырдзых, æнудбаст, уæрагсæстытæй... Хилы ма кæдæмдæр кæм йæ фазыл, кæм йæ цыппæртыл, уæрджытыл... Фæлæ сихсид, сафтид, сæнæуд... Налдæр размæ, налдæр фæстæмæ... Къахвæд бæрæг, цæлхвæд бæрæг нал и... Кæдæм нæ азилай — алфамблай — сау мæйдар, æнæ рухсы цъыртт хуыдалынг...

Къæхтыбынæй арф ныууæфы Темырхъан. Исдуг уæрдоны цæлхыты мынæг хъыррызтмæ, бæхы къæхты цъыфы цъæпп-цъæппмæ æрчъицы амæ фæджих ваййы... Кæм и?.. Йæ фынай фехъал?.. Æрбабон æви тар хъæдæй лæгъз быдырма рахылд?..

Йæ чемы 'рцæуы, уæззау та ныууæфы, размæ ахъахъхъæны тар, æлхынцъ æрфгуыты бынæй.

Уæнтæхъил, сæргуыбырæй бады йæ цинкæйæдзаг уæрдоны

Хуындæг. Ахуыр бæхы йæхи цыдæй ауагъта æмæ арф хъуыдыты ныгъуылы уый дæр. Æмæ цы кæна, мæгуыр. Исчи нæу Темырхъанæн йæхицæн дæр, бинонтæн дæр. Æрдохорд æмбал, кæнгæ æфсымæрау иузæрдион, æнæсайд, кадылмæлæг. Ирон æгъдау æмæ йæ æфсарм æрцахстой. Рагæй æрæгмæ йын цæмæ бæллыд, уый йæхи цæстæй федта. Фæстæмæ дæр нæ фæкаст, афтæмæй арвыхъууккаг бындуртæй æлхæнинаг Цыкурайы фæрдыг сæхирдыгæй фæкæныны ахъаззаг хæсы дзæвгар хай йæхимæ райста. Йæ зæрдæмæ хæстæг æвæрд бинонты фарн æмæ цардамондæн нарты Сырдоны хъазæн хъултæй сæ рагхыцауу арæхстджынæй сархайдта. Йæ тугхæстæг хо Сафирæтимæ иумæ æнæхъан хъæубæстæ, стæй та чындзадзы бинонты сæ дзыхарæхстæй, куыд фæзæгъынц, уидыгæй хæрынæн бæзгæ скодтой. Гъа ныр дыууæ мыггаджы чындзæхсæвмæ сæхи цæттæ кæнын райдайой, зæгъгæ, афтæ се 'хсæн зилгæдымгæйау фæмидæг бæсты иблис, мæнгард мадыфсымæр, йæ марг æвзаг фæхæццæ бинонтæм æмæ гæдыйы дзæмбытæм бахауæг хæлд къуыбылойау ныссуйтæ хъуыддаг, стыр бæллæхтæм асайдта.

Ныр уартæ сæргуыбырæй бады йæ уæрдоны Хуындæг. Бадургом, йæ дзых ныххуыдта. Истæуыл фæсмон кæны? Кæд тæригъæдтыл схæцыд? Кæмæн, Темырхъанæн? Тæригъæд уымæн нæ хъæуы, тæригъæддаг бецайуаг чызг у, Дзерассæ. Кæй ахосæй æрцыдысты ахæм бæллæхтæ?.. Кæй тыххæй фæцæйсæфти хъæуы йаргъ чызг?.. Цас азмаг сты Темырхъан æмæ Дзерассæ, хъуыддаг цæмæты асайдта, уым? Кæрæдзи сæ удтæй фылдæр кæй бауарзтой, уымæй исты æгъдау фехæлдтой? Æви Хуындæг æмæ Сафирæт сты ахосджын, хъуыддаджы арф кæй бацыдысты, уымæй?.. Чи зоны, æцæгдæр йæ зæрдæмæ цыдæртæ хæссы дæллагхъæуккаг. Дзырдта йын, фæдзæхста йæ йæхæдæг дæр йæ фыд Асæбейы фæндæй дæр, цæмæй дзæбæх ахъуыды кæна кæй фæсдуар балæууынмæ йæ ныфс хæссы, ууыл. Æмæ ма Темырхъан искæмæты хъусыныл уыди? Æррайау куы сси. Бон йæ цæстыты разæй куы нæ цух кодта йæ сæнтты сæр, æхсæвæй æдзух æмæ алкæд йæ фыны куы уыдта. Æндæр ын куы ничиуал уыди бæстыл а фæстаг рæстæджы. Ныр ацæу æмæ хахх кæн... Æппæт фыдтæ дæр сыл, зæххы бынæй фелвæсæгау, Бакуйæ чи 'рбахæццæ, уыцы Хатæхцыхъойы судзадзы ардытæй æрцыдысты!..

Йæ цæстыты раз та сыстадысты æрæджыйы маройаг бæллæхтæ — ныр цал æмæ цалæм хатт. Цæмæй райдыдтой сæ балцы адæмæн æмбисонды диссæгтæ Кæрдзыны быранмæ уæллаг æрæфтæны...

... Цыдæр æнахуыр диссадзы æнтæф бон скодта. Арв —

сæгъы цæстæй сыгъдæгдæр, иу мигъы къæм ыл не ссардтаис хæснагыл. Хур зæххыл атылд. Уæлдæф ныууæззау æмæ адæймагæн уæфт нал фаг кодта.

Чырæ æмæ цинкæласджыты уæрдæттæ, бричкаттæ, бирдаркæттæ, линейкæттæ сцæнд сты быранмæ бахизæнты. Рæнхъ ралæууыдысты, фæлæ дзы уæддæр раздæр фæуынмæ тырнджытæ кæм нæ разыны, æмæ та куы иу ран, куы иннæ ранæй райхъуысы хъæлæба, загъд, карз сныхæстæ. Доны был бирæ фистæг фæндаггæттæ дæр. Ноджы ма сыл фаллаг кæрон æфтгæ цæуы, дæлейæ чи ивылы, уыцы æххормаг адæмæй. Иууылдæр тагъд кæнынц сæ хъуыддагты фæдыл æмæ тыхсынц, фæлмæцынц фырæнхъæлмæкастæй. Кæд æмæ кæд ваййы уыцы хиды бæсты фæлæууæг «цъæгъæдз» йæ хъæдæлхынцъ гомфарс бæгъдæнгæрæн гуыффæимæ. Масты онг ныддæргъвæтин рады лæуд. Уæд та ам искуы сæр фæцæвæн аууон бынаттæ куы уайд...

Дыууæйæ дæр фæлвæх цæхæратæу систы уыраугæ æмбисбонны хурмæ. Цæхгæрзонд, иблис Хуындæг нал бафæрæзта тæвдæн, йæ дзаумæттæ фелвæста æмæ Терчы уылæнты смидæг. Темырхъаны дæр ардыдта, фæлæ уый уыцы сахат æндæр равджы фыхти.

Чысыл раздæр бынтон æнæнхъæлæджы амбæлд йæ хъæуккаг, тæнæгæфсæр æмæ даудбыл Хъанумыл. Æлгъыстаг Хатæхцыхъойы дзырдхæссæг æмæ къæссайы комылхæцæг ын цы 'нæрхъуыды, æнæууылд ныхæстæ ралæхурдта, уыдонæй цыдæр судзадзы маст бацыд йæ тасæмхиц зæрдæйы. Цы 'нахъæл адæмтæ ис уæдæ!.. Цытæ сæ сæрма хæссынц фырттæн сын бæзгæ кæстæртимæ фембæлдтыты!.. Сылвæз хынцфæрстытæ, сойбыл, афтæмæй буары иннæрдæм хизæг æлхысчъытæ, мæстæймарæн ракъах-бакъах, æвидауц, æнæуаг сныхæстæ... «Оу, мæнæ Темырхъан цæййас сси! Æмæ дам фыркуыст-фырдомаг...» «...Диссадзы фыдыус дын и, уæллæй, Темырхъан. Хи хъæбулæй уæлдай йын нæ дæ, кæд æм лæг джихай нæ баззайы...» «Уалынмæ дын дæ уæздан чындзадзы куы 'ртеу-теу кæнæм. Кæд дæ Хатæхцыхъойы хорзæх уа, уæд... И? Куы зоныс зæронды... Радта дын æй!..» — зулмæ йæм æрбакаст æмæ бахудти, ома, кæм хан æмæ кæм — Ханджери...

Йæ бирæ мæстытыл ма йын, зæрдæйы хъæдгомыл цæхх зæрæгау, ног мæстытæ бафтыдта уæгъддзых, сыла-нæла Хъанум. Кæцæй фæвзæрди, кæ?..

Быран фаллаг фарс цæмæндæр æгæр ныффæстиат ис æмæ адæм знæт кæнын райдыдтой, нæмыны онг рахылтæ ваййынц. Куынна сфæлмæцыдаид фырæнхъæлмæкастæй Темырхъан дæр.

Йæхи радав-бадав кæны, фæлæ цы фæуыдзынæ ацы æнтæфы Бур нымæтхуды стъил куы иуырдаæм æрфæлдыхы хурауонæн куы йæ иннæрдæм æруадзы. Исдуг кæсгæйæ аззайы, Хуындæ Терчы ивылд уылæнты доны хъазау куыд сæрбынтæ, цъыввыт тытæ кæны, уымæ. Бахæлæг æм кæны: «Цы амондджын 'у æвæдза, йе 'мбал. Уый зæрдæйæ иу къæртт...»

Фæстагмæ йæхи цы фæкæна, уый нал зыдта æмæ уæрдон фарсмæ мæнг аууоны дзуццæджы æрбадт. Æнкъард хъуыдытæ та аныгъуылд. Ацы дзæгъæлбырынкъ Хъанум... Æнæуи дæр йæ зæрдæ æнцад нæу, ныр та бынтон йæ чемы нал ис...

Лæгмæ кæцæй цы кæсы, уый хæйрæг базонæд. Къæхдзæс акæн, хал фелвас æмæ йæ быны хъуынджын уæрццау— фыдбылыз. Йæ иу мастæй нæма фæхицæн, афтæ та ноджы фыддæр маст... Уæртæ йæ иуварсты æрбалæгæрдæй кæйдæр халасхуыт къорийæу хаст бæх ахуырт уæрдон ифтыгъдæй. Йæ бæрзæй тыххæстæй ныттынг, сæтæйдзаг згъæллагом донгæмттæ фæтосны, знат цæстытæ масты разил-базил кæны. Йæ хицау æм ехсæв фæвзиды, бози тариуыгъы.

— Гъей, гъей, кæдæм?!— йæ бынатæй фестæлфыди Темырхъан, æгъдаухалæгыл йæ къухтæ сцагъта.— Адæмы сæртнæ кæдæм лæгæрдыс, чидæриддæр дæ?!

Ахуырт уæрдон хицау æй æрдумæ дæр не 'рдардта. Бырсы размæ.

— Уром!— рафыхти лæппу.— Нæ фехъуыстай, чи дæ, цы дæ?! Æви æппын цæсгом нал ис?

— Ды та цы куыдзау райыс!— фæтæлланг ыл ласта æгæнон бæхтæрæг.— Сыстбæрзæй хоха!..

— Гъа, афтæ у?— туг йæ сæрма ныццавта Темырхъанæн æмæ кæйдæр бæхы былтæ æхснæрцъы ехсы хъæдæй бацавта.

Арыд бирæгъау расыффыт ласта ахуырт уæрдон хицау, цæхæртæ калгæ йæхи андæрста лæппуыл, йе тæрттæй йæ цалхы чылмæ алхъывта.

— Ды кæй бæхы сæр ныццавтай, куыдзæй чи райгуырæд? Дæу куы фæрсын?!

Нырма ныр фембæрста Темырхъан, чи у йе 'фхæрæг лæбурæг. Дударыхъо... Йе 'ндæрогъ... Æфсон агуырда æмæ йæ æфсон фæци. Йæ мастытæ дзы исы.

Цалдæр цæфы йыл æруади, æмæ ирон лæппу йæ уæлæ цæфтæ уадзы! Хыл стынг и. Тымбылкъухтæй над ехсытæй цъыччытæм рахызт. Хылкъахæгæн ехсæй йæ бон куы ницы баци, уæд æвиппайды йæ хъама фæцъортт ласта æмæ та лæбурдтытæ систа. Ам ма æндæр цы гæнæн уыдис: «Кæд хæцгæ, уæд хæцгæ. Нæ

ратдзæн Темырхъан æнцонтæй йæ амонд! Фæлтау — мæлæт!» — æмæ фелвæста йæ хъама уый дæр.

Адæм сыл æрæмбырд сты æмæ сæм уæдæйнырма цымыдисæй кастысты алырдыгæй. Ныр, хъуыддаг хорз кæй нал у, уый фембæрстой æмæ хылгæнджыты байргъæвтой. Уæддæр ма Дударыхъо фæцарæхст «лæгдзинад» равдисынмæ: гуыффæйæ армьызæг цинкæ фелвæста æмæ йæ Темырхъаны цæсгомыл бакалдта. Бацинхуыз, — уæдæ! — фæлæ Хуындæджы гуырымыхъ дзæхстæй фæуæлгоммæ, рыгзæххыл уадзыгæй хуысгæйæ аззад. Уый фæстæ ма æнæсæр схъиудтытæ кодта, йе 'ртхъирантæй не 'нцад. Цас ма ахастайд хъæлæба, чи зоны, фæлæ адæм æвиппайды æндæрырдæм фесты.

О-о, дуне скæнæг иунæг кадджын Хуыцау, уыцы сахат Темырхъан цытæ федта, цытæ бавзæрста, уый бæсты йæ арв куы 'рцавтаид æмæ æппындæр куынауал уыдаид!..

Хуындæг йе 'мбалæн фæтарст, цæстыфæныкъуылдмæ Теркæй дон сыскъæфта. Йæ цæсгом ын æрæхсадта, цæстытæ сыгъдæг кæнын æмæ сæрфыныл фæци. Уыцы рæстæг фæстæрдыгæй æрбайхъуыст лыстæг дзæнгæрджыты дзинг-дзинг, бæхтыкъæхты уынæр, барджын хъæртæ:

— Гъей, фæндаг! Фæнда-аг!

Арвхъæуырдыгæй рыгкалгæ быранмæ æрхæстæг алыхуызон лентытæй фæлыст файтон. Йæ фæстæ бæрæгбонарæзт барджытæ урс цухъхъаты, цъæх бухархудты. Се 'взист бæрцытæ, хъаматæ, бæхты æвзистарæзт идæттæ 'мæ мæргъатæ хуры тынтæм тæмæнтæ калдтой. Фæндырдзагъд нæ хъуысти файтонæй, фæлæ алцæмæй дæр бæрæг уыди, чындзхæсджытæ кæй сты.

Цыдæр хъармхæццæ узал уылæн анхъæвзти Темырхъаны риуы. Дзаг цæстæй касти амондджын къайы кадджын, радджын цыдмæ. Чидæртæ гуыпчындзæхсæвтæ кæнынц, уый та сæм дардæй хæлæгæй мæлы. Уæртæ ахæм къареты куы нæ бабадын кæнай дæ сæууон стъалыйы æмæ йæ заргæ, топпы гæрæхтæгæнгæ куы нæ балæууын кæнай йæ ног цæраен бынаты!.. Ехх, æвæдза, цы амондджынтæ ис кæмдæр!..

Хуындæг ын йæ фарс æрбакъуырда, æмæ дыууæйæ дæр сæ цæстæнгас уæларвмæ систой, ома!..

Уæдмæ быран доны ацы фарсыл æрбанцад. Чырæласджытæ базмæлыдысты. Чындзхон барджытæ сыл ныхъхъæртæ ластой, фæндаг айгæрстой файтонæн.. Темырхъан йæ бæхы рохтыл хæцгæ уæрдон иуварс куыд азылдта, афтæ къареты бадджытæм фæкомкоммæ, æмæ йæ зæрдæ ныссæххæтт кодта. Афтæ йæм

фæасти, цыма дыууæ ацæргæ лæджы астæу чындзы дарæсы цыдæр тынг зонгæ чызг... Нæ-æ, уымæн уæвæн нæй! Нæй!! Дзерассæ?!

Иæ цæстытæ тагъд-тагъд асæрфта, зæлдаг хыз уæлæмæ ист, афтæмæй æртхуыз цæхæркалæг разкъæрттыты бадти... Дзерассæ!.. Иæ усаг. Тобæ, тобæ ныхъхъæр ласа?! Уырнæ йæ, æви фын уыны? Нæ-æ, æцæг афтæ у! Нæ фæрæдыд. Дзерассæ кæйдæр файтоны!.. Иæ Цыкурайы фæрдыг, йæ сæууон стъалы... Фидар дзырдын чи радта, о, мæ дуне дзы чи загъта... Æгъдауыл кæимæ бафидыдтой...

Зæрдæдзæф фæци Темырхъан, уæззау ныццудыдта, кæм лæууыди, уым. Къæмисæнтæ аууæрста, кæд нæ фæцудин, зæгъгæ. Къухыфыдтæм дæндагæй фæлæбурдта, йæ чемы 'рцыд æмæ та цæстытæ файтоны бадджыты ныццавта. Афтæ йæм фæасти, цыма йæм Дзерассæ дæр фæкомкоммæ æмæ армытæлæнтæй йæ цæсгом амбæрзта, фæсаргуыбыр...

Файтон йæ иувæрсты атылд лыстæг дзæнгæрджытæй дзинг-дзингæнгæ, фæлмæн цъæттыл ауз-аузгæнгæ. Барджытæ дæр æрфистæг сты æмæ — йæ фæдыл.

Фырадæргæй ма цы акодтаид, уымæн ницыуал зыдта лæппу. Сау къæвда ныууарыд йæ пиллон артæй судзгæ риуы. Мæнæ хъаймæт! Иæ зæрдæ йын фæластæуы кæдæмдæр, уый та цыма иу ран садзгæ ныччынди... Æмæ агад, сайды бынаты куы и!.. Гъæ, сау налат, мæнгæрд сылгоймаг! Фæлынд, æгъатыр, дыдзæсгом!.. Цы йын акуыста æмбойны!.. Цы уагæн ма рацæудзæн ныр Темырхъан хъæубæсты, йе 'мгæртты размæ?!.. Цæмæн ма у йæ цард?..

Быранырдыгæй фæцыд цыдæр æнуд цъæхæхст, сонт хъæртæ, гыбар-гыбур. Цæхгæр фæзылд лæппу уыцырдæм, æмæ ма йæ цæст ацахста: файтонæй фæхицæн æртхуыз æрттиваг æндæрг, быраны был февзæрд æмæ Терчы уылæнты фæцыдæр...

— О-о-у-у-!.. Бецайуа-аг, æнамонд гуыр!..— сирвæзти йæ риуæй уæззау хъæрзт æмæ æнуд хъæр.

Исдуг дурдзæвд, уæнгæндзыгæй лæугæ аздад йæ мидбынаты. Куыддæр фæсæнтдзæфау... Стæй уыциу стъæлфт фæкодта æмæ уæрдæтты, чырæласджыты æхсæнты къуырттытæгæнгæ кæуылты ратахт, уый йæхæдæг дæр нал бамбæрста.

Быраны кæрон чидæртæ сдзыгуыр, кæдæмдæр зилгæ хъуымтæм амыдтой, фæлæ дзы иу фезмæлæг нæ уыди, хъыгдарыны хос йеддæмæ ницы уыдысты. Темырхъан сæ фæйнæрдæм гуымирыхуызæй асхуыстытæ кодта — ныр æрæджиауы зондæй бафсармы ваййы, фæлæ ма уæд уыдæттыл чи уыд! Узал

уылæнтæ йæ куыд асыгътой, уый дæр ма йæ кæцæй фендæвтаид. Æрра ракас-бакастæ систа, фæлæ чызгыл йæ цæст не 'рхæцыд æмæ йæ уд æрдуйæ наргæдæр аци. Адæргæй ма цы акодтаид, уый нал зыдта. Цы фæуа, кæцырдæм атындза? О Хуыцау, де 'ххуыл!.. Ис, ис Хуыцау!.. Уартæ цыдæр ферттывтæ!.. Фырцинæй ссыгъди йæ зæрдæ. Чысыл фалдæр уылæнтæ сæ сæрыл систой зæлдаг наупæлæзау хуылыдз разкъæртты фæдджитæ æмæ сынты базыртау сау дзыккуты быдтæ... Хъуым æрцахста чызджы æмæ йæ хус æхсныфау иу ран зылдта...

«О, мæгуырæг!..» — сирвæзти дзы уæззау хъæрзын æмæ размæ йæхи аппæрста...

Уалынмæ йæ тæккæ фарсмæ февзæрд Хуындæг. Æмбойны йыл цыма базыртæ базад, дыууæйæ знæт уылæнтимæ сæ хъæбысхæст фенцондæр, æмдыхæй былгæронмæ рахастой мæгуыр бецайуаг чызджы.

Зæрдæ тæппытæ хауди Дзерассæйы тæригъæдæй. Налдæр улафт, налдæр змæлд. Цæсгом цикъайау ныффæлурс, былтæ ныцъцъæх сты... Темырхъан йæхæдæг кæм, фæлæ Хуындæг айтæ-уыйтæ нал фæкодта. Февнæлдта æмæ цыма донлæстыты ирвæзынгæнæджы дæсниадыл хæст уыди — чызджы цыдæр амæлттæй æрчыцын кодта!..

Уæдмæ сыл адæм — чырæласæгæй, фæндаггонæй, æнæуи æрбафтагæй — амбырд сты. Æппæты разæй чындзæмбæлттæ, сæ сæргы Хатæхцыхъо... Йæ донласт, мæрдонхуыз хæрæфырты цур дзуццæджы æрбадти æмæ хъæрджытæ систа:

— Уæ хæдзархæлд куыд фестæм... Ныр бынтон кæуинаг куы фæци мæ зæронд урс сæр, кæмæ ма йæ бакъул кæндзынæн хæрæфырты номыл, дæуæй мæхицæн ныфсытæ куы 'вæрдтон?.. Мæ фæдыл мын дон чи акала, уый дæр куынауал уыдзæн дард, æцагæлон бæсты...

— Уаих уай, сæрбæрзонд Хатæхцыхъо! — йæхи йæм нал баурæдта Хуындæг. — Чердыгон æрдиаг у уый удмидæг адæймагыл?! Чысыл ма дæхиуыл фæхæц, уый та æххæстæй æрчыцын бауадз, адæмæй уæддæр фæфсармы у.

Иæ марг, æлгъæг цæстæнгасæй асыгъта мадыфсымæр лæппуйы, сбустæ йыл кодта, сымах та йын чи стут, уæхи йын цы схицау кодтат, зæгъгæ. Йæ дзыппæй фелвæста æвзист дыууæ сомы æмæ сын сæ сæ къæхты бынмæ баппæрста. Мæнæ, дам, уæ мызд, искæд бон нын æй нæ цæстмæ куыд нæ бадарат, афтæ...

Хуындæг æм фæкъæртт:

— Гъе, уæууæй, уæууæй, хъал Хатæхцыхъо!.. Мыггаджы хистæр, урс сæр, урс боцъо зæронд лæг, æмæ дæ митæн уаг ма

зон!.. Куыд банымадтай ды дæхицæн аккагыл æппын æнаххос кæстарты афтæ бафхæрын?.. Куыд æнхъæл дæ, уыдон сæхи Терчы ивылд уылæнты дæ капечытыл æппæрстой?.. Æви ма ныр дæр цардмæ ивгъуыд бонты цæстæй кæсы? Уæд фæрæдыдтæ, тынг дæ фæсайдта дæ зæрдæ. Фæци уыцы заман, ахицæн мыгма!..

— Фæстæмæ куыдзы рæйд кæнын хорз сахуыр стут, — фесхъиудта йæ бынаты Хатæхцыхъо æмæ алывыдтæ акалдта Хуындæгæн. Фырмæстæй йæ цæстытæ рацæйхаудтой. — Афтæ уын куы загътон, айсут уæхи ардыгæй, ницыуал уæ дарæм, ныууадзут нæ нæхи бар!..

Ныууагътой сæ, уæдæ æндæр цы кодтаиккой. Хуындæг ма уæддæр æнæ бахъуыр-хъуыргæнгæ нæ фæци: «Нæ фæдджитæ уæм нæ рæтты хъуамæ æрсагътаиккам, найæгтæ, фæлæ гъа... Уыдæгтыл не стæм... Ныртаккæ не стырдæр бæллиц — чындзаджы хæрзæг! Цы амал и, уыйас тагъддæр йæ къæхтыл куыд слæууа!.. Мæгуыры бафхæрæг та цард никуы ссардзæн!..»

Файтон быраныл фаллаг былгæронмæ куы бахæццæ, уæд мæгуыр, æрдæг удмидæг чындзхонтæ тæргæбæхæй Даргъ-Къохы рынчындонмæ аскъæфтой. Хуындæгитæ сæ мидбынаты уæздæжы къæйыл лæууæгау иунагæй аздадысты. Нæдæр исты сдзурынæн нал уыдысты, нæдæр фезмæлынæн.

Чырæласджытæ сын фæтæригъæд кодтой, сæ разæй сæ ауагътой, æмæ фаллаг фарсмæ кæуылты баирвæзтысты, уый сæхæдæг дæр нæ бамбæрстой.

Хуындæг хæстæг бацыд Темырхъанмæ, армытæппанæй йын фæлмæн æрсæрфта йæ цонг.

— Фидар лæуу, мæ лымæн, комы лæг Асæбейы фырт. Гæнæн нæй. Ныр — нæ иу къах ам, иннæ — уым, — сæрæй ацамыдта рынчындонырдæм. — Мæ гыццыл хо хъуамæ зона, йæ фарсмæ кæй стæм дыууæйæ дæр. Дæ уынд ын — æвдадзы хос. — Фæзылд æмæ цырдомау йæ уæрдонмæ сгæпп ласта.

Иуцасдæр ауад, стæй фæстæмæ фæкаст. Темырхъан йæ бынатæй змæлгæ дæр нæ фæкодта.

— Ды ацу, чырæйы кой бакæн. Мыстрагъ дыл ахуыр у, дæ фæдыл æккуырсдзæн. Æз та... — сæрæй ацамыдта файтонырдæм. — афонмæ куыд у уыцы чызг, цы баци, чи зоны...

— Цы, дам?.. — исдуг æм джихæй кæстæйæ аздад Хуындæг, стæй ехсы хъæды кæрон ныхы цур аздыхта. — Бирæ фæхъуыды кодтай, Додоли? Кæс-ма уымæ, цытæ мын рауæрирæ кодта нæхи Къоддоры ривад къада куыройау! Дæ сæрызонд фæлыгъд, æви? Кæдæм ныхъхъавыдтæ уыцы хуызæнæй? Æркæс ма дæхимæ,

донласт гæдыйы лæппынау. Дæ фадыварц... зæбул-мæбул сæмпарчы, зилгæ зæнгой æнæ'рчы. Уым дохтыртæ, сылгоймæгтæ, æндæр дзæбæх адæм... Чи у? — æмæ, дам, сияхса!.. Афтæ?..

— Дзаума лæггæнæг нæу, — йæхи фæтар кодта Темырхъан. — Дæхæдæг та цы хуызæн дæ уæд, Джонджоли? Тынд уæрц-цау?..

— Мæхи мæт мæ нал и. Къухылхæцæгыл ничи бахуддзæн. Уæртæ чысыл фалдæр — пыхс. Нæхимæ азилæм...

Цæстуарзон æфхæрд зонд дæтты. Уæддæр та хистæр æмбал... Йæ хъуыры куы абадт Хуындæг, карз уайдзæфтæ кæныныл ын куы фæци, уæд æм цас тынг рамæсты, дыууæ уыйбæрц та дзы ныр бузныг фæци.

Нæ-æ, ничи йын раивдзæн йæ иузæрдион, æнæсайд, цæргæ-цæрæнбонтæм лымæн Хуындæджы.

Сæ худтæ, Темыры арфхъусджын фæсмын дзабыртæ — хыр-рытты, Терчы доны амæддаг. Афтæ гæмхетхуызæй, йæхæдæг — бæгъæмсар, йе 'мбал бæгъæввадæй кæй аздадысты, уым сæ уавæры бабæллинагæй бæргæ ницы ис, фæлæ цы кæной — ныртæккæ сын æппæтæй сагъæссагдæр — сæ чындзаг.

5.

Уыцы изæр Асæбе бабæрæг кодта йæ рагон лымæн Дзылатты Гуыбейы. Иуæй, кæрæдзийы рагæй нал федтой æмæ йын цыма æдзух цыдæр нæ фаг кодта, афтæ тынг æй мысыди, иннæмæй та, йæ гыццыл дзыкъы Залухан зæрдæйæ нæ цух кæны.

Дзылатты Гуыбе нымад, хъуыстгонд дохтыр у. Хъуамæ дæ зæрдæ-мæзæрдæ йемæ баныхас кæна æмæ, хионæн куыд æмбæлы, афтæ дзæбæх, цæстуарзонæй фена чызджы хъыгдард уæраг. Кæй зæгъын æй хъæуы, Залуханæн Дзауджыхъæумæ аласæн æмæ йæ уымы дæсны дзæбæхгæнджытæй искæмæн фенын кæнæн дæр куыннæ уыди. Фæлæ Гуыбе дзауджыхъæуккаг номдзыд дохтыртæй дæлдæр лæуд ницæмæй у. Уый нæ, фæлæ ма горæтмæ хæстæг хъæутæй дæр бирæтæ сæ уæззау рынчынты ардæм, Арвыхъæумæ, куы ласынц. Гуыбейы бæстыхаймæ бацæуæнтæ бæхуæрдæттæй, бричкатæ æмæ линейкатæй никуы ихсыйынц.

Гуыбе дохтырæй куы сыздæхт, уæд йæхиуыл нæ фервæссыд. Фыццагдæр уый бабæрæг кодта Асæбейы, иуцалдæр хаты йæм сæмбæлд хохы, Зазджыны. Уæдæ Асæбе дæр Арвыхъæумæ рафта æмæ фæстæмæ æнæ Гуыбейы фенгæйæ ацæуа, уый йæхицæн аккагыл никуы банымадта. Сæ лымæндзинад æнæ къæм рахаста суанг абоны онг, кæрæдзийы зæрдæхудт никуы

райстой. Ама кәд Асабе ахуыры хъуыддаджы йе 'мбалы не 'ийафта, уәддәр әм уый уәлейә дәләмә 'ркәса, ахәмай йәм йә зардә нукуы ницәмай фехсайдта. Иу хатт әмә дыууә хатты нә бафтыд хъуыдытыл Асабе. Йәхи чи не 'мбары, йәхицәй цыдәр чи аразы, цы akkaг у, уый чи нә зоны әмә тыхләг суавыныл йә удәй чи цауы, уыдонән сә тафтыл дәр нукуы ауад. Ама-иу арәх — йә фырнымдәй дистыл фәци: цы ссардта йәхицән иумәйгагәй бирә фенәг, бирә зонәг, номдзыд дохтыр хуымәтәг хохаг ләгимә? Цәмән ыл афтә сәнудыд? Ама-иу алы хатт дәр йәхицәй ныфсармы.

Хур әрнылләг әмә дард Гебы 'фцәджырдыгәй хохрагты фәстәмә ныттылд. Ам, хъәуы астау, әнусон рәхснәг цъәх фәлысты аууоны, боны рухс әрмынәг, фәталынгәрәттә, уәле, сусхәд, тәгәр әмә хъарман бәләсты сыфтәрдзых цъуппытыл та нырма тыбар-тыбур кодтой хуры фәстаг тынтә. Уынгты — иугай цәуджытә. Искәдәй-искәдмә цәст әрхәцы быдырәй здәхәг уәрдәттыл, сә гуыффаты — ногкарст кәрдәг.

Диссаджы әнцәд изәр скодта. Әвәццәгән, әрмәстдәр Арвыхъәуы вәййы сәрды кәронмә 'ввахс ахәм сабыр, зардәйән әнцәйдәттәг изәртә. Хәхтырдыгәй, бәрзонд митджын цытитәй рәстәгәй-рәстәгмә раулафы сатәг ирдгә, әмә тәвд иуцасдәр фәсәтты. Уәддәр боны дәргыы әнуд уәлдәф йә кәнон бакәны — цъәх фәлыст алвасы. Афтәмәй әнусон бәләстән сә'ууад сыфтәр иугай згыәлы әмә әнәуддзәф уәлдәфы здыхсгә кхәхты бынмә хауы.

Фәндаг цауы фәлмән кәдзәхдурәй амад бәрзонд систәрәны иувәрсты. Ирыстоны дзыххы нукуы зоны Асабе мәнә ахәм кәул. Уәле, мәргытә кәм тәхынц, уырдыгәй йәм әркәс, уәд у дәндаггонд дәрдыл ныззиләг асткәуымоны хуызән, йә алы кәуымы дәр — цыргъсәр тымбыл мәсыг. Асткәуымон сис цы дыргъдоны алыварс әртыхстис, уый астау хәрмә фәцыди урс кәдзәхдурәй амад цалдәруәхскджын аргъуан, йә цъәх, әмдымбыл цыргъ сәр арвыл әмбәлы. Бирә аргъуантә фәдтой арвыхъәуккәгтә, фәлә дзы сәхионы хуызән никәй хонынц. Рагон бердзенаг дурамайджыты гәрзарм кәухдзәф ыл бәрәг дары, нәхирдыгон арәзтадон дәсниад дәр ыл кәаддәр нә фәзынд, әмә әмзондәй рантысгә фәлгонц әвәджиауы аив, зардәмәдзәугә рауад. Зәгъән ис, Арвыхъәуы фидәуджындәр бынәттәй иу сси. Йә фарсмә, ныгуыләнырдыгәй, әврәгыты бынмә сфардәг — уый дәр фәлмән урс кәдзәхдурәй амад — джебогы фындзау цыргъцъупп дзәнгәрәгдон.

Асабе аргъуаны сисы скәсәйнаг тигъәй әрбахызт, цәгатварсы әрдәгмә кәләсытәарәзт әфсәйнаг дуары цур фәфәстиат. Хъарман, сусхәд әмә сабәлутты бәзджын сыфтәрти 'хсәнәй сә базырты пәр-пәр цыди хиутән, мидәгәй, дурын сисы сәрты фәлмән уахъәз әддәмә хәссы цәттә дыргыы, әрдәгрәгъәд фәткәуыты әмә кәрдоты әхсызгон мыддәф; хъуысы мәргыты цыпп-цыпп, сыф-сыфгәнәг дзы әләмы хуызән зәу-зәугәнаг кәлиутәй стәхы фыдгуыбын, әнәфсис сырдонцәиуты балтә; бәзджын цым әмә тәфхәды кәудзиты пәррәстытә кәнынц дзылытә әмә цыдәр әндәр лыстәг мәргытә, әхсәвиутән сә тәккә бынәттә цәттә кәныныл сты.

Мәнә уый та йә рагон зонә кәнау: былгәрәттә тыгуыл дуртәй әхгәд, уәгъд мәр бынмә куыннә згәлә, афтә. Дон кәлы аргъуаны цәхәрадоныл, дурын сисы бынты, дарддәр та — хъәуы уынгты әмә стыр удәнцәй хәссы цәрджытән.

Бирә зардылдаринаг мысинәгтә баст ис Асабейән ацы кәнауимә. Ләппуйә иу әмә дыууә хатты нә сәмбәлд ам йә иу артәй дих әрвәд Бесотәм. Цы нә хиірхәфсәнәг хъуыды кодтой йе 'мцәххәән пицыхтимә. Сәрды әнтәф бонты Сибимә, Бесойы хистәр фыртимә, сә уд-сә дзәцц — кәнау бацауазын әмә тәнәг, уәрагмә малы цывывыттытәй, кәрәдзи расур-басуртәй хъазын; зымәгон та-иу дон кәмдәр дурын сисы уәллаг фарс сцәм, асәлд, йә иувәрсты-иу анхәвзта, хъызтыиу ныддәвдәг, сцәрәхснәг, әмә ләппутән ахәм ләвар авәрай! Изәр әнафонтәм хәдзармә хыладзәгъдәй дәр никәй-уал атардтаис әрдзон бырән фәзәй: йә иу кәронәй иннә кәронмә әмызмәлд кодта сывәлләттәй. Сә хъәлдзәг худт, цины хәртә, иләләй әмә хәдын-телбыд кәхәдзаныгыты суых-суыхәй хъызт уәлдәф арыдта.

Дыргъафон кәнауы дон аргъуаны цәхәрадонәй сисы бынты йемә раласы рәгъәд згәләггәг фәткәуытә әмә кәрдотә. Бабызтә сыл бипп-биппгәнәг сәхи андзарынц, сә уәрәх, аркәуа бырынчытәй сә зыд әвдәрзынтә сисынц, кәрәдзи сәрты схауынц.

Ныртәккә, дыууәизәрәстәу, бәстә анахуыр сабыр, әнәсыбыртт уыд. Афтә әнцәйзардә, әнәмаст куы уайд Асабе йәхәдәг дәр. Обләххәсткомы зәххыты хайадмә сә балц кәй фәрәстмә, хәххон зынгәдәр хъәутәй иуы бәрнон әрвыст ләгтыл уым зәрдиагәй кәй баузәлыдысты, фидар ныфс сын кәй бавәрдтой, уыдәттәй бәргә ницы хәстаг у. Фәлә йәхимидәг кәй скарста, куыд зоны, афтәмәй Дзапар дәр, Батырби дәр разы

кауыл сты, уыцы фæнд хъауы царджытæм куыд фæкæсдзæн, йæ сæр ууыл рысти бæрнджын, фырнымд лæгæн ацы фæстаг бонты, уый йæм æвзæрын кодта алы дызæрдыгдзинæдтæ æмæ гуырысхотæ. Бинонты ррисаг хабæрттæ кæрæдзийы фæдыл кæй рацæнд сты, фæндзæм бон нæдæр Темырхъан, нæдæр Хуындæг зынаг кæй нæй, ныр та ма сыл Бæда дæр кæй бафтыд, уыдæттæй, риуы хуылфы цы фыды мур тæлфы, уый æнцад кæцæй хъуамæ уа. Ноджы ма сæм бафтау кæстæр чызджы мæт дæр...

Изарфæлмы æрбазынд Гуыбейы бæстыхай. Хæдзар æрæнцад, цыппар уынджы кæм баиу ваййынц, уым тигъыл. Дыууæ æддæгуæлæйæн йæ бинаг хай... æрдагмæ зæххы бын ис, уым сты рынчынтæ уынæн æмæ операцитæгæнæн уæттæ, уæллаг хай та у бинонты царæндон.

Агъуыстмæ бацæуæны раз лæууыди дыууæ бæхуæрдонæ æмæ бричкæ. Æвæццæгæн ма фæстагмæ чи аззади, уыдон. Уæрдæтты фарсмæ тыхстхуызæй рацу-бацу кодтой рынчынты æрбаласæг лæппутæ.

Æгæр раджы цыд фæци Асæбе, куыд зыны, афтæмæй.

Лæппутæ фырæнхæлмæгастæй кæй сфæлмæцыдысты æмæ минутæй минутæ хæдзарæй рацæуæн дуарырдæм кæй бакæс-бакæс кодтой, уымæй бæрæг уыди, ам иудзæвгар рæстæг кæй афæстиат сты. Уæрдæттæ æмæ бричкæйы ифтыгд бæхтæ сæ фæллад къæхтыл рафт-бафтæй не 'нцадысты, агъуыд куырм-бындзыты сæ даргъ къæдзилтæй цыччытæгæнгæ, æнæбарыго-мау æрæвнал-æрæвнал кодтой, сæ разы цы ног карст кæрæджы цъуппытæ уыди, уыдонмæ.

Рынчынтæй æнæвдæлон у нырма Гуыбе. Ам уал æм искуы банхæлмæ кæсын хъауы. Уыцы хъуыдымæ Асæбе йæхи байста хæстæгдæр ставдзæнг сусхæд бæлæсты аууонмæ, хъæдын фæхсбандоныл æрбадт.

Исдуг хъуыдытыл фæци, æмæ нæ фæфиппайдта, чидæр æм æнæ сыбырттæй куыд æрбахæстæг æмæ йæ уæлхъус куыд æрлæууыд. уый.

— Асæбе куы дæ,— фестæлфын æй кодта зонгæ хъæлæс.— Алæбон æгас цу, ме'фсымæры хай.

Дисгæнгæ скаст дзурагмæ лæг.

— Гъери-гъа, Сидæмон! — йæ бынатæй цырда фестад Асæбе, зæрдæйæ æмæ тугæй хæстæг æрвадыл ныццин кодта, дыууæ къухæй йын й'армытæппæн нылвæста. — Ды дæр алæбон æгас цу. Керенскийы æхцæйæ уæлдай нæ дæ, цыдæр æрбавæййыс. Хæдзары дæ нæ баййафдзынæ.

— О, нæхимæ мын дзырдтой. Фæлæ нал фæзындтæ. Гъæй,

мæ куадзæны номæй та мæ цæмæн хоныс, æцагæлæттæ стæм мыййаг? — бахудти Сибо.

— Утт-утт лæг сдæ æмæ... — йæ цастытæ йæм фæирд кодта æрвад. — Сибойæ дзурын ма дæм чи уæнды... Æнæуи та... Мæхи-нымæр дæу кой кодтон. Æмæ кæй кой кæнай — къæсæрмæ.

— Куы йæ хæссай дæ сæрмæ... — бахудти Сибо, й'армытæппæн Асæбейы цонгыл узæлгæ 'рхаста. — Куыд мæ мысыдтæ, Хуыцау йæ зонæг: ды айчы буры дæр къæм агурыс. Бынтон мæ былæй нæ аппæрстай? Ныртæккæ кубыд у — иу мадæй гуырда æфсымæр дæр хаттай хионмæ топпы кæсæнæй акæсы...

Хистæр æрвады бæзджын æрфгуытæ сæхи бæрзонд систой.

— Ау, ахæмæй мæ зоны? Мыггаджы лæгдæртæй иуы æз былæй æппарын? — Ам цы кусыс? Искæмæ æнхæлмæ кæсыс? Бафарсын аипп ма уæд...

Асæбе, чысыл раздæр ма дохтыры бæстыхайы дуармæ цы уæрдæттæ лæууыд, уыдонæ ахæххæдта, фæлæ уым нал уыдысты.

— Мæнæ бадын, джиуын, кæд, зæгъын, Гуыбе йæ рынчынтæй фервæзид æмæ мæнмæ дæр рад æрхауид.

— Æнæфæразгæ исты дæ?

— Æз нæ. Хуыцауæй разы, нырма мæ къæхтыл цæуынхъом дæн. Нæ дзыкъы йæ уæрагæй тыхсы.

— Нырма дæр æй куыннаæ фенын кодтай? Низ æмгъуыд нæ зоны. Уæдæ каст ницæмæуал у. Цом. Нæ фæндаг баиу...

6.

Мидæгхохы цас тагъд æрбаталынг ваййы, ам, Арвыхъауы дæр, Асæбе æнхæл куыд нæ уыд, афтæ æвиппайды æхсæвы тар нымæт йæ къабæзтæ 'руагъта хъæубæстыл. Уайтагъд арвы къуырф цъæххау стъалытæй айдзæг, нымæт хурхуыфийау акодтой æмæ ныр цыма сæ мынæг рухс лæбырд хуынчъытæй калди. Мæй нæма скаст, æмæ уазæгуаты цæуджытæн сæ развæндаг дзæбæх нæ зынд. Сибо йæ хистæры чиугæ цыд фæфиппайдта, æнгомдæр æм балæууыд æмæ йæ хъавгæ хонæгау кодта.

— Ам дæ, уый фыццаг Дзибойæ базыдтон. Бинонтæ куыд сты?

— Æфсин ницыма сæрæндæр кæны. Чызджы хабар зоны. Гъер дын цæмæй раппæлон? Лæппуйы хъуыддаг ныссуйтæ... — арф ныуулафыд. — Фæлæ уый хицæн ныхасаг у... Дзибойы кой скодтай...

— Тынг æфсæрмы кæны. Нæма, дам, æм бауадтæн. Ахуыры азы агъоммæйы æмбырдтæй сæ хъуырмæ сты.

— Ацы тыхст рæстæг уыйас æвдæлон чи у. Дзæбæх уæнт,

уый йеддæмæ... Æвæджиауы лæг æмæ... куыдтæ ныйисты йæ цæрдтытæ...

Уыцы ныхас ракъахта, æмæ Асæбе йе 'рвадæй базыдта бирæ бæлвырд хъуыддæгтæ Дзибойы хабæрттæй.

Уæдмæ Гуыбейы агъуыстмæ æрбахæццæ сты æмæ сæ ных сарæзтой уазджыты бахизæн къæсæрмæ. Хæдзары фаллаг фарс æнæнхæлæджы фегом кулдуар æмæ ууылты æнæ сыпп, æнæ уынаерæй мидæмæ батылд цавæрдæр цыппæрдæлхыг. Æндæруылты сæ хойынтæ йедтæ куыннæ хъæу, уый тыххæй цæхгæр фæзылдысты кулдуарырдæм. Уым сын сæ фæндаг æрыхгæдта æнæзонгæ хъуынджынцæсгом ныллæгдыд нæлгоймаг, мæйдар æхсæвау тар куырæт æмæ тар нымæтхуды. Худ суанг æрфгуыты онг арф конд, йæ бынæй стыр, хъоппæг цæстытæ цыдæр масты æрттывд кодтой.

— Чи стут, цы уæ хъæуы?

Асæбеитæ исдуг джихæй кæсгæ аздадысты лæгмæ.

— Уазджытæ стæм мах, хуынд уазджытæ...— æрæджиаугомау сирвæзти Сибойæ.— Кæд гæнæн ис, уæд нын хæдзары хицаумæ кæнæ йæ бинойнагмæ куы бадзурис...

— Хæдзары хицауы не 'вдæлы. Йæ хъуырмæ у,— цæхгæр фæлыг кодта арсау хъуынджынрус, даргъзачъе фыдуд лæг йæ ныхас æмæ уазджытыл кулдуар æхгæнынмæ фæци.— Хуынд адæмæн сæ бацæуæнтæ нæ зонут?.. Кæдæм ауылты бырсут?.. Чи уæ чъылдымтыл цæуæг кæны?..

Асæбе æмæ Сибо сæхимæ куитау æгад æркастысты æнæзонгæ лæджы æфхæрæнтæ 'мæ уайдзæфтæй. Дисгæнгæ кæрæдзи ахъахъæдтой. Хохгæроны нымæддæр, æгъдауджындæр бинонтыл нымæд чи уыди, уыцы лæджы къæсæрыл сæ исчи афтæ бафхæрдзæн, ахæм æдзæлгъæд дзыхæй дзурдзæн семæ, уый сæ никуы бауырныдтаид. Ай циу? Чи у уыцы æнæджелбетт. æнæхсæст садзгæ зачъе, хуырым дуарæхгæнæг?

Дыууæ уазæджы сæ сæртæ тилгæ иннæ бацæуæн бацагуырдыт.

Сæ къуырцц-къуырцмæ уайсахат дуар фегом, æмæ тыргъы къуылы ауыгъд фæтагены цырагъы рухсмæ сæ размæ февзæрд хæдзары æфсин Афинает— хæрзхуыз, рæстæмбис кар урсцъар сылгоймаг. Уазджыты уындмæ йæ цæсгом барухс:

— О-о, диссаджы уазджытæ! Кæдæй-уæдæй-ма... Мидæмæ, мидæмæ, Асæбе, Сибо. Уæ уынд нын — хурыскастау...

Уазджытæ арæхстгай ссыдысты бæрзонд асинтыл. Хæдзары æфсины æхсызгон баузæлд сæ удтæн æвдадзы хосау цыма фæци, афтæ рæвдыдхуызæй бараст сты даргъ авгæвæрд тыргъы фæлмæн гауызыл.

Афинает сын тулдз фæйнаг æнгæстæ ахуырст дуар байгом кодта, уæрæх, рухс уатмæ сын табуафси загъта.

— Уæхи уал æруадзут, Асæбе, Сибо. Аныхæстæ кæнут. Хæдзары хицау дæр ныртæккæ зындзæн. Бынæй ис: уæззау рынчын æрбаластой æмæ уымæ архайы. Æз акæсон. Æнкъард ма кæнут. Иннæты дæр тагъд ардæм хъæуы...

Æдде дзæнгæрæджы хъæр фæцыд, æмæ уалынмæ æфсинимæ мидæмæ æрбахызтысты Дæгу Дзанджеты, Асæбеиты хæрæфырт, Дзибо Хетæгты, раздæры сауджыгн, æмæ Сандро Беджанти, ахуыргæнæг. Уаты уайтагъд стынг хъæлдзæг ныхас.

Дæгу, се 'ппæтæй хистæр, фæлмæн диваныл йæхи æруагъта, йæ иу къах иннæуыл бавæрдта, æмæ йæ бæзджын хъæлæс уаты анæрыд:

— Сызгъæрин фестут, сызгъæрин, æвдадзы хосау мын у уæ уынд, мæ зынаргъ хæлæрттæ, сыгъдæг Рекомы дзуары ардыстæн!

— Хуыцауы хатыр бакæнут, уæ хорзæхæй,— бакъæмдзæстыгхуыз Асæбе.— Мæнæн къаддæр æхсызгон нæу уæ фенд. Фæлæ...— цæстызулæй ахъахъхъæдта, хæдзары хицау Гуыбе цы дуарыл хъуамæ æрбахиза, уырдаæм.— Раст мæ бамбарут. Æз, ам ахæм бадт уыдзæн, уый æнхъæл нæ уыдтæн... Сымах каджын хуынд адæм... Лæгæвзæрстæй... Æз та — хæддзуйæ æрбафтæг хæххон дзигло...

— Ха-ха-ха!— йæ хъæлæсы дзаг ныххурдти Дæгу.— Нæ хъусут, мæнæ хорз адæм, комбæсты номдзыд лæг цытæ срацыгъта, уымæ? Ахудын мæ кодтай, мæ мадыфсымæр. Сибо Дзибойы хъусы аивæй цыдæртæ бадзырдта, æмæ йæм уый дæр цыдæр æнахуыр аххосхуызæй баздæхт:

— Æфхæргæ нæ кæныс, Асæбе? Кæд ды хæххон дзигло дæ, уæд мах та чи стæм? Æнæхъæн хæхбæсты боныхъæд адæм развæлгъау дæ руаджы куы базонынц. Ныр та куыд рабæрæг, афтæмæй Ревкомы бæрнон кусæг куы сдæ.

Иууылдæр уыцы æфсæрмхуызæй бадтысты, нæ зыдтой, æцæгмæ йын æмбарой йæ ныхас, æви хъазынмæ.

— Асæбе, нæ зынаргъ æмбал,— йæ сæнтурс сæр банкъуыста Сандро,— ам дæ, уый чи зыдта? Сибо афтæ куы загъы, Дзæуджыхъæуæй нырма ныр æрхæццæ дæ. Гуыбе æнæ дæу хуынд арæзтаид?

Йе 'рвадмæ дисхуызæй касти Сибо: цы йыл æрбамбæлд? Йæ чемы нæй.

Хатыр ракуырда Асæбе хуынд уазджытæй, йæ къухтæ уæлæмæ сдарагау кодта.

— Ныббарут зæрондæн. Фæрæдыди. Æви ууыл хъазæн ныхас

на фидауы?.. Кад афтæ у, уæд ма мацъæлтæ махи. Цы бацагурдзына хæххон дзиглойæ.

— Нууадз ма уыцы ныхас, Асæбе, — уайдзæфгæнæджы каст æм бакодта Дæгу. — Нæ бады дæ дзыхы. Цæуылдæр тыхст дæ, æмæ йæ схъæр кæ махæн дæр, исчи дын мыййаг не стæм.

— Ницы тыхст дæн адæмæй уæлдай, Дæгу, — бафсæрмхуыз лæг. — Æппындæр ма мацы уæ зæрдæмæ хæссут. Ныртæккæ та ма æдыхст чи у?.. Æндæр истæуылты аныхас кæнæм, цалынмæ Гуыбе зына, уæдмæ.

Исдугмæ иууылдæр ныссабыр сты, алчи сæ йæхи хъуыды-тыл фæци. Иннæ уатæй, Афинает æмæ йе 'ххуысгæнджытæ кæм уыдысты, уырдыгæй æрбайхъуыст тæбæгъты дзыгъал-мыгъул, сылгоймæгты дзурын.

Дæгу йæ сарыл схæцид, йæ цæст ахаста æмбæлттыл, куыд фæканы, афтæ рахиз къухы æнгуылдзты кæрæттæй стъоылы æрæмдзæгъд кодта.

— Цы ныхъхъус стут? — йе 'рдæгцъынд цæстыты цыдæр ра-кæнонхæццæ хъæлдзæг зынгтæ ферттыфта.

Сибо фембæрста, ныхас æндæрырдæм здахгæ кæй у, æмæ афтæ бакодта:

— Уæллæй, куыд касын, афтæмæй нæ фысым йæ раны фæци. Дохтыры куыст... Æнæнхъæлæджы та йæм... тæккæ хуындафон... цыдæр уæззау рынчыны æрбамидаг кодтой. Чи у, цы у?.

— Уый нæ зонын, фæлæ рынчын у, цы у, уымæн йæ хицæуттæ тынг цæсгомджынтæй не сты. И, Сибо? — йе 'рвадмæ фездæхти Асæбе, æрдæгхъæлæсæй йын афтæ: — Ардæм цæугæйæ ныл кулдуары цур уыцы хъæхъхъаг аргъонахъ йæхи куыд андæрста...

— Цы, цы? — фæкъæрцхъус и Дæгу. — Уый та цавæр аргъонахъ у? — æндон фæлгæт кæсæнцæстыты сарты йæм ныджджих. — Цай аргъонахътæ ис Гуыбемæ?

— Ницы, уый афтæ нæхинымæр дзырдтам.

— Нæ, ма хур, нæ, — й 'амонæн æнгуылдз уæлдæфы батылдта Дæгу. — Цавæрдæр фыййæутты хъæхъхъаг куыдз ма тугхæстæджытыл йæхи андæрста, æз та æнæмæтæй ма былтæ ныссæрфон?

— Цай, хабар йæ койы аргъ дæр нæу, — ныхас йæхимæ райста Сибо.

— Чи уыди, чи? — бацыбæл сты иннæтæ дæр.

Фæтыхстхуыз и Асæбе, йæ сæр банкъуыста.

— Дзæгъæлы йæ стынг кодтат... Иу цыдæр тыфылхъус, æнæхсæст, гуымиры боцъоджын. Куиты хæринаг нæ бакодта.

Æмæ диссаг цы у — кæй хæдзары?!. Куыд бауæндыд? Куыд бахаста йæ ныфс?..

Цыдæр æнахуыр фæлварæгау каст бакодта Дæгу йæ мадырвадмæ, бахудызмæл.

— Æмæ йын иу-дыууæ хъарм ныхасы уæддæр нæ загътай, Асæбе? Æви та уымæн дæр ныббарстай? Гъери-гъа!

— Дуэлы аккаг нæу, Дæгу, — йæ мидбыты бахудты Сибо. — Сырдонцъиу йæ тоныны аргъ кæд сси? Нæ сæр сæрма хæссæм!

— Ай-гъайдæр! — йæ цæсгом фæтуагхуыз Асæбейæн. — Бинонты нæхимæ æркæсын кæндзыстæм. Худинаг у. Цæмæн æнад кæнæм нæ адджын бадт?!

— Æмæ Гуыбе, хабар куы бамбара, уæд тынг разыйæ баззайдзæн уыцы æнæджелбетт хъуынджындзæсгомæй? — йемæ не сразы Дæгу. — Æви, уæ иннæ уалхъустæ йæм цæуылнæ бадардтат, зæгъгæ, зæгъдзæн?

— Уæддæр — нагъ. Кæд ма хистæрма хъусæм, уæд, — цæхгæр алыг кодта Асæбе. Бæрæг уыди, цыдæр ын йæ зæрдæ кæй фæцагайдта хæрæфырты сæрæмбæрзт æмбарынгæнæн ныхасты. Исдуг йæхимæ хъусæгау абадт, стæй дзы æнæсхуыст, æвæлмас хъæлæсы хаттæй скауд: — Мæ цæстмæ мын дарыс, Дæгу, ма барон зонд. Нæ дыууæ дæр ахуыргæнджытæ. Цы зондахаст нын сагътой нæ сарты кæддæр ахуыргæнæндæттæ? Сеять разумное, доброе, вечное. Æмæ ма туджы нæй уыцы фарны ныстуанæй исты дæлвæд-уæлвæд ныууадзын...

— О-о, уый тыххæй та чи цы зæгъы?.. Æз дæр махи бирæгъ нæ хонын. Фæлæ йæ куы зоныс: фæлмæн къæрмаг — рыгмæрзæн.

— Уæдæ сæнтдзæф, знæт риуыгъдтытæ æмæ дзæхстытæй дæр цард нæй, Дæгу.

— Нæй, бæгуыдæр. Ууыл демæ разы дæн. Фæлæ... — йæ ныхас фæци, тыххуыфт скодта, ноджы æмæ ма ноджыдæр. Йæ сæр банкъуыста, къухмæрзæнæй цæстыты дон æрсæрфта. Уæззаугомау сыстад.

— Уæ хатырæй, — цæлгæнæны дуарырдæм фæкаст. — Кæд мыл нæ уазæгуарзон æфсин Афинаеты зæрдæ нæ фæхудид... Сымах амондджын адæм стут. Сандро нæ дымы, Сибо нæ дымы, нæ нуазы, Дзибо нæ дымы. Сихтæ! Æрмæст нæ дыууæ Асæбе — дымджытæ... — бахудт, иннæты мидбылты худынмæ йæ æрдæгцъынд цæстытæ хъæлдзæг æрттывд фæкодтой. — Æмæ ма мадырвад, хæххон лæг, фæразон у, фæлæ æз... — тамакодоны сæр бапъиросы кæронæй æркъууп-къууп кодта. — Ацы хъылмайыл чи фæцахуыр уа, уый... — йæ къух ауыгъта.

— Омæ йæ ныууадз, ныууадз, Дæгу, — фæдзырдæргом æм

Сибо. — Тыхбегара дыл ис? Уэртæ дзы куыд тынг хуыфын райдыдтай.

— Ёнцон у йæ загъын, — туаг æхсынцъы ахæрагау фенхъырдтæ зæронды цæсгом. — Гъæ, йе 'дылыы бонты хусгонд хъолойы, пысырайы сыфтæ-йедтæ чи фæдымдта, уымæн ма йæ ныуадзын афтæ 'нцонтæ куы уайд, уæд бæргæ, ма дохтыр мадырвад, дæ рынтæ бахæрон. Уый йеддæмæ мын Гуыбе дæр дзурынæй кæй кæны!..

Лæг гом рудзынджы цур сдымдта, æхсызгонæй дзы сулæфтытæ кодта. Фæздæг иуахæмы рудзынгæй æддæмæ аулæфыд æмæ цыдæр аудæн хъалæсы хаттæй радзырдта йе уæхсчы сæрты:

— Ме 'рдæбонны ныхас дын фæхъыг, æнхъæлдæн æмæ, Асæбе, ме 'фсымæры хай. Цæстмæдардмæ йæ цæмæн аystай? Куы зонис, мæхæдæг дæр уыцы низæй хъæрзын. Ёгæр барон, æгæр æууæндаг стæм нæ дыууæ дæр. Гъо-гъо-гъо, цал сайды æрцыди мæныл, цал сæццæ уавæры бахаудтæн ма фыраууæнчы фыдæй! Æмæ адæймагæн зондыхосæн ма фæуæнт! Арс дæр ма сахуыр вæййы. Уæддæр та... Айфыццæг Мæскуыйæ куы здæхтæн поезды... Уавгæ уын æй цы дзурон, уæхæдæг æй хорз куы зонут...

Æцагдæр, чи нæ фехъуыста уыцы хабар хионæй. хæстæгæй, суанг ма бирæ æндæр чидæртæй дæр. Фæззæджы фыццæг фæуазалты рæстæджы уыди уый. Йæ цъæх стæлладцъар кæрцы горæты куы 'рхызт Дæгу, уæд ыл йæ зонгæтæ куыннæ бадис кодтой. Къæхтыл йæ стæнхъ, æрттиваг цырыхъхыты бæсты æхсæвдарæн уæлæнгай дзабыргæндтæ сæрдыгон цъындатимæ. Фæрсын æй нæ бахъуыди, йæхæдæг радзырдта хабæрттæ. Æхсæвы вагоны уæллаг тæрхæгыл йæхи æруагъта, цырыхъхытæ йæ дæлфæдтæм æрæвæрдта. Райсомæй райхъал æмæ — къахыдарæсæн йæ кой, йæ хъæр дæр нал. Аракæс-бакæс кодта, кæд бынмæ ныххаудтой, загъгæ. Никуы 'мæ ницы. Цы ма йын бамбарын хъуыд — чидæр сæ амыхъхъ ласта.

— Ау, æмæ сæ агурыныл нæ сархайдтай? — æнæ афæрсгæ йæ куыннæ фæуыдаиккой.

— Кæм ма сæ агуырдаин?

— Дæ маст дзы уæддæр хъуамæ ма систаис?!

— Æмæ дзы дæуæй афтæ нæ систон? Хорз ын фæдæн!

— Куыд?

— Ах ты, загъын, бессовестный! Мошенник!

— О-о, æцаг ын тынг фæдæ. Кæд ма йæ къахыл слæууа!..

Дæгу бапъырозы дымдзæг фынджы кæрон сыкъа æртхутæгдонны ныссæста, йæ бынаты 'рбадт. Дзаг цæстæй бакаст Асæбемæ. Бæрæг уыд, йæ зæрдыл цыдæр кæй æрбалæууыд æмæ

йыл фæстæмæ нал фæхæцыд. Ёнæнхъæлæджы райдзастхуыз аци йæ цæсгом.

— Кæддæр, Сæбе, кæд ма исты зонын, уæд мин фарагстæдæ æвдæм азы, Уваримæ Уырысы стыр фыссæгмæ уазæгуаты куы уыдыстут. Цы цæстæй уæм ракаст, йемæ уын цы ныхас рауад, уыдæтты тыххæй ма мæнæ ацы фæрныг адæмæн дæр радзур.

Куыддæр фæджиххуыз Асæбе, йæ сæрыл уæлдæр схæцыд, тарбын цæстыты рухсы тæппытæ ссыгъд. Иуырдыгæй йын искуыдæр-ма æхсызгон нæ уыд уыцы балцы ской, иннæмæй та дзы цыма Дæгу æндæр, сæрæмбæрзт хъуыды дæр бавæрдта.

— Уый кæуылты ныхасаг у!

— Исчи, дам, дын дæ уалхъус куы ныггæрах ласа, уæд æм ды иннæ дæр бадар. Махырдыгон тæлтæг, мæстыгæр гуырдтæн сæ сæрты ахæм зонд садзыныл ма сбæндæн уай!

Сибо, Сандыр æмæ Дзибо кæрæдзимæ бакастысты. Куыннæ бамбæрстайккой, цæй охыл æрымысыди Дæгу уыцы æнахуыр балцы хабар.

— Хæрзаг тынг бацин кодта, стæй канд йæхæдæг нæ — æгас бинонтæн дæр цымыдисаг куыннæ уыдаид уæ сæмбæлд! — æнæнхъæлæджы ныхасы фæзылдмæ бацыбæл Сандро. Кæддæр ма æрыхъуыста уыцы хабар, фæлæ йын амал никуы фæци йæ бæлвырддзинæдтæ базонынæн.

— Уыцы ныхас, Дæгу, уæззау дурыл рог ныхæстæй схæцынæй уалдай нæу. Уыди ахæм балц бæгуыдæр. Рагæй хъавыдыстæм уыцы æнахуыр лæджы фенынмæ, фæлæ нын не 'нтыст. Дзæбæх цæстæй нæм ракаст. Æхсызгон ын уыди нæ сæмбæлд. О-о, нæ, дам, ма рох кæнынц уыцырдыгон адæм. Хорз нæ федта сын-дзыуасæг æмæ хуыргæрчыты лывзæйæ, мæскуыйаг водкæйæ. Немæ ныхас кодта, раст цыма мах æмсæр уыди, афтæ. Йæ уæлæ, — Асæбе бахудызмæл, — цыдæр æгъуыз, хуымæтæг кæттагæй хæдон, афтæмæй йæ дзыхæй цы сызгъæринтæ хауд!..

— Æмæ уæддæр... сразы уæ кодта йæ ахуырадыл? — æнцæд æй нал уагъта хæрæфырт.

— Дæхæдæг æй хорз куы зонис, цыдæр фæзилæнты йемæ разы дæн. Фæлæ уый кæуылты дæрдты хъуыды кодта!

— Ёнæуи та куыд царди? — бацымыдис Дзибо. — Граф куы уыд, йе 'ххуырстытимæ, дæлбартимæ йæхи куыд дардта?

— Семæ иумæ хуым кодта, хос карста, раст цыма се 'мхуызон зæхкусæг уыди, афтæ, — йе 'рфгуытæ бæрзонд систа Асæбе. — Бауырнæд уæ.

Уынгæй æрбайхъуыст бæхы къæхты хъæр. Стæй кулдуар хъавгæ æрбахостæуыд.

Уазджытæ сæ ныхас фæуагътой, чи уа, зæгъгæ, ныхъхъуыстой. Уалынмæ кулдуары хъинц фæцыд, æмæ гом рудзгуытæй æрбайхъуыст æнæзонгæ нæлгоймæгты гуыбынмæдзурæгау ныхас. Уайтагъд та бæхы къæхты хъæр ссыд, æмæ уынг иуцасдæр рæстæджы фæстæ раздæрау ныссабыр.

Уаты чи бадти, уыдон куыддæр бамæтхуыз сты, цы уа уый, зæгъгæ. Сибо йæ бынатæй фестад, рудзынгæй æддæмæ акаст. Йæ къух ауыгъта:

— Мацæуыл тыхсут. Диссагæй дзы ницы ис. Чысыл раздæр махыл чи сгъæйтт-гъæйтт кодта, уымæ, боцъоджынмæ, æрбахæццæ, мæнмæ гæсгæ, ноджыдæр ма иу фæдисон. Кæмдæр та бахъуыд Гуыбейы сæр...

Цæлгæнæнæй рацыд Афинæт. Æфсæрмхуызæй уазджытыл йæ цæст ахаста, хæдзары хицау уæззау рынчыны уæлхъус æгæр кæй ныффæстиат, уый тыххæй сæ хатыр ракуырда. Стæй иуварс алæууыд æмæ мидæмæ æрбауагъта Сибойы бинойнаджы. Сæниатæн йæ къухты егъау фарфор тæбæгъ, уым кæрæдзиуыл амадæй чысыл тæбæгътæ, алыхуызон хрусталь нуазæнтæ, миты къæрттау урс салфеткæтæ, фынгмæ æрæвналæн гæрзтæ, цæхдарæнтæ...

Бæрæг уыди: Афинæт сæ хорз зонгæ сылгоймаджы æрбахуыдта кадджын уазджытæн куыдхуыздæр æгъдау раттыны, фынг зæрдæзæгъгæдæр æрцæттæ кæныны охыл. Уæливыхтæ скæнынмæ Сибойы бинойнаджы æгас Арвыхъæуы дæр ничи амбылдтаид.

Сæниаты фæзынд уазджытæн бынтон æнæнхъæлæджы уыд æмæ сонтæй куыддæр фесты. Раст цыма æвиппайды арвы дуар фегом æмæ дзы цæхæркалгæ зæды къалиу ратахт, уыйау сæ ныхæстæ фæуагътой, удыгагайы хуызæн сылгоймагæй сæ цæстытæ нал истой. Дыууæ сывæллоны мад уæвгæйæ, Сæниат нырма уынд æмæ кондæй, уæнгты айст æмæ сæрæн фезмæлдæй чындздзон чызгæй уæлдай нæ уыди. Йæ уæздан цæсгомæ æвæрд — ирон сылыстæджы цæвиттойнаг айдæн, лæгъз уадултæ æхсыр æмæ туджы зылдысты, мæйтæ 'мæ сæ хуртæ каст. Рæсугъд хуыд æхгæдхъуыр, ронбастыл æлвæст ирдбын морæ къаба йæ аив гуырыкондыл афтæ дзæбæх бадт, ставд быд æмæ чъылдымырдыгæй тымбыл тыхт дзыккутыл сæнтурс зæлдаг хыз афтæ тынг фидыдта, æмæ йæм лæг кæсынæй не 'фсæст.

Сæниат исдуг фырафсæрмæй къæсæргæрон фæфæстиат, йæ цæсгом туджы разылд, стæй сæры рог акуывдæй уазджытæн нымдгæнгæ салам радта, хъавгæ цыдæй мидæмæ 'рбахызт æмæ фынг æвæрынмæ фæци.

Асæбе фæрсырдæм ахъахъхæдта йæ кæстæр æрвады æмæ та

æнæ бадистгæнгæ нæ фæци, куыд хиуылхæцгæ, уæздан адæймаг у, ууыл. Æрмæст иу æхсгæ каст фæкодта Сибо йæ бинойнагмæ, фæлæ уый дæр фаг уыди бамбарынæн, куыд адджын у йæ зæрдæйæн, куыд сæрыстыр у йæ цардæмбалæй.

Цалынмæ фынг цæттæ кодтой, уæдмæ фæзынди хæдзары хицау дæр. Уæззау рынчынмæ куыддæриддæрæй зылди, ахæм хуызы — урс халаты, ног æхсад дыстæтылд хъуынджынæн-гуылдз къухтæ хисæрфæнæй даугæ.

— Халон, дам, зиу ракодта, йæхæдæг уæлкъуыбыр сбадти, — хъазæнæмхæццæ ныхасæй йыл сæмбæлди дæлæ-уæлæтæ нæзонæг Дæгу.

— Стыр хатыр уæ курын, Арвыхъæуы номхæссæг тæрхоны лæгтæ! — йæ къухтæ хæрдмæ феппæрста Гуыбе, æмæ рухс уаты анæрыд йæ бæзджын, зæланггæнæг хъæлæс, цæсгом — азымджын, фæлæ йыл æхсызгон мидбылты худт хъазыд. — Ацы æнæхайыры дохтыры куыст... Ехх, æвæдза, дæ хуыздæр хæлæртты иу хатт уæд та нывыл бабуц кæн, уый бон дæ ма уæд... Кæд мæ дæсниад аивон... Фынг рæвдз у, мæ хуртæ, цæттæ фынгмæ та нарты Уырымæг дæр нæ лæууыд! — æмæ къухæй ацамыдта, табуафси, æрбадуг, зæгъгæ, йæхæдæг урс халат йæ уæлæйæ фелвæста æмæ йæ иннæ уатмæ сылгоймагтæм алæвæрдта.

Фынг, æцæгæй дæр, йæ бæрæчетæй адæймаджы йæхимæ æлвæста. Уæллаг кæрон — уæлæнгай стыр тæбæгъы лæпп-лæппгæнæг æртæ уæливыхы — уидыгæй дæр сæ хæр! — сæ уæлæ уæхстыл конд æртæ бур физонæджы. Сæ дæллаг фарс гогызы мард фых фæткъуытимæ, дарддæр та — судзаг хал цæхæрагæрдæджытæ, туагбын хъацæнтæ фыдызгъæл атулынан, дыргътæ алыхуызон нывæфтыд тæбæгъты. Арахъхы гоцъоби, алы мыггаг сæны æвгтæ, ахуырст æмæ мыдджын нуæзты графинтæ...

Асæбе нæкомæгау кодта, фæлæ йæ уæддæр сбадын кодтой хистæрæн. Кæстæртæ йын дынджыр кæхцы рауагътой сыр-сыргæнæг сау бæгæны. Лæг йæ цæст ахаста адæмыл, цæсты зулæй ахъахъхæдта цæлгæнæны зыхъхъыргом дуарырдæм — хæдзары æфсины цæсгом дзы фæзынд. Сылгоймæгты зæрдæ дæр, фынджы уæлхъус цытæ цæуы, уымæ æхсайаг у.

Фæсвæд хохаг хъæуы царæг карджын лæг дын куыннæ арæхстаид ирон фынджы уæлхъус хистæрæн бадынмæ.

Бæгæнынйы кæхц йæ къухтæм систа, сойцæстæнгас ахаста уазджытыл. Æнæкъуыхцы, æнæсыккæй ракуывта æмæ йæм фендджын, ахуыргонд адæм хъусынтыл фесты. Асæбе фыццаджы-фыццагдæр ссардта стыр Хуыцауы ном, бинонты,

кастарты бафæдзæхста хохы кувæндæттыл æмæ быдыры дзуæрттыл. Бæрзондыл бадæг, дуне скæнæг иунæг Хуыцауæй ракуырдта: бæстæ сабыр куыд уа, Иры дзыллæ æнæмæст, æнæфыдбылыз куыд уой, рæзгæ фæсивæд нæмыгзгъæлды хъæр куыд никуыуал фехъусой, Уастырджы сæ йæ рахиз базыры бын куыд бадара. Фыдыбæстæ сын ныййарæг мадау адджын куыд уа, фыдæлты, хистарты фарнæй кæддæриддæр хайджын куыд уой; хъæубæстæ, комбæстæ хистæр буц, кæстæр арæх æмæ амонджынæй куыд цæрой, карджын адæм сæ кæстарты зындзинад куыд никуы фенон, фæлæ сæ хуртæй куыд бафсæдой, кæй хæдзары бадынц, уыдонмæ та рынчын, низджынтæ къаддæрай-къаддæр куыд цæуа, афтæмæй нырæй фæстæмæ дæр адæмæн уарзонæй, фæрнджынæй куыд цæрой, сæ уазæджы æмæ сæ бирæгты хай дæр ист куыннæ уа...

— Бирæ куывдæй бирæ амонд хуыздæр. Дунейы Фарн нын нæ ног цардфæлварæн рæстмæ фæкæнæд. Адæмыл ног дуджы комуæфтимæ хур куыд скæса, уыцы хорзæх нæ уæд. Гъер уе'ппæты царæнбон дæр бирæ, кувæггаг та ам дæлæмæ фæцæуы,— Асæбе багæныйæ ацахуыста, иннатæм æй авæрдта.

Уыдон дæр сидтыл оммен загътой, кувæггагæй сахуыстой æмæ йæ æппæты кæстæрмæ алæвардтой. Дзибо арфæ ракодта хистæртæн, адджын, дзадджын, фæрнджын ныхæстæй сын сæ зæрдæ балхæдта — зноны сауджын дын дзурынмæ нæ арæхсти цы! — æмæ кувæггагæй саходынмæ куыд хъавыд, афтæ йæ хинæй-дзаг, хуыцауылгъыст Сандро фæурæдта, йæ хъусы йын цыдæр бадзырдта.

Дзибо йæм фæрсмæ цыдæр æнахуыр каст æркодта. Исдуг æмыр дзыхæй алæууыд, фæсæджилзæрдæ, фæлварæгау фынджы уæлхъус бадджыты ахъахъхæдта, стæй фæкæнонхуыз, багæныйы кæхц бæрзонд систа, æмæ æвиппайды уаты къултæ йæ бæзджын, нæргæ хъæлæсæй ныццарыдтой:

— Отче наш, иже еси на Небесах!.. Да будет воля Твоя, яко на Небеси и на земле. Хлеб наш насущный даждь нам днесь...

Йæ сæнтсау цæстытæ хъазæнхæццæ фыдуаг æрттывд фæкодтой, гаджидауы фæдыл йæ ныхас иронау фæци, кувæггагæй анызта æмæ багæныйы кæхц фынджы кæрон æрæвардта.

Бадты адæм бахъæлдзæг сты Дзибойы æнæнхъæлæджы хъазæнмийæ, Сандро та афтæ куы бакæнид:

— Æллæх-æллæх, æвæдза, цæй магуыр сты арвыхъæуккаг дингæнджытæ, динамонæг ды кæмæн уыдтæ æмæ ды кæмæн нал дæ, Хетæгты сау лæппу... — зæдмæ кæсæгау æм йæ хъалгъæнхуыз цæстытæ систа, йæ 'армытæппæнтæ уæлæмæ сдардта кувæгау.

Асæбе, Гуыбе æмæ Сибо сæ мидбылты худт бæзджын рихи-

ты бын бамбæхстой. Дæгу дæр бахудызмæл, фæлæ йæ чысыл адæмы æгъдæутты сæрылхаст лæгæн уæддæр йæ зæрдæмæ цыдæр нæ фæцыди. Дзибомæ зулмæ скаст.

— Мæ хорз кæстæр, æфхæрдмæ дын æй нæ зæгъын, фæлæ гъе уый иронау куы рафæзмыдтаис, уæд цас тынгдæр сфидыдтаид ацы рæсугъд, фæрнджын бадты. И?

— Дæгу, хатыр,— фæсаргуыбыр й 'аххосыл сæттаг лæг.— Не скуыста мæ сæр. Бынтондæр суæрæседзæутæ стæм. Хи уагыл æддæсонд—æлгъыстаг фыдгуырда.

— Æмæ хъодыйы аккаг. Йæхи чи нæ уарзы, уый иннатæ дæр нæ бауарздзæн. Афтæмæй нæм цас ис ахæм къуыдиппытæ, ирон æвзагыл чи суæлæхох. Елхоттæй дæлæмæ, дам, кæй хъæуы?— фæрсмих ын фæлæууыд Сибо.

— Æмæ афтæ чи дзуры, уыдон сæхæдæг дæлæ хъæуынц, дæлæ?!— йæ æрфгуыты мигъ абадти Дæгуйæн, цæсгом туджы разылд.— Гъе уый дæр ма дзы и!..

Æрдæгзыхъхъыр дуар байгом, æмæ къæсæргæрон æрбалæууыд пыхцылзæчъе, хъуынджынæрфыг тардзæсгом лæг æд хъама, йæ уæлæ дæрдджын хуыз ивд куырæт æмæ цæстыты онг арф конд лæзæрдтыæ нымæтхуð. Йæ бакаст цыдæр хуырымхуыз, сæнтсау цæстытæ бирæгты цæстытау мæсты æрттывд кодтой.

— Чи у уый?— куыддæр фæци Асæбе, æнæхсæст, æнæджелбетт хæддзу уазæджы æнæнхъæлæджы æрбалæуд ын йæ тъæнгтæ ацагъта.

Иууылдæр Гуыбемæ ныккастысты. Уый бакъæмдзæстыгæнгæс, зына-нæзына йæ сæр батылдта, йæхинымæр бахъуыр-хъуыр кодта. Бæрæг уыди, æвиппайды йæ гуцъайы цы маст амбырд, уый тыхамæлттæй кæй нынныхъуырда. Æнахуыр уазæджырæдæм азылд æмæ йæм хиуылхæцгæ, æмбаргæ ныхас скодта:

— Чысыл багæдзæ кæн, дæ хорзæххæй... Уæртæ æфсинтæм иу арахъхъ аназ æмæ бынмæ ныххиз. Ныртаккæ дæ æз дæр феййафын...

Лæг æнæбарыгомау азылд æмæ иннæ уатмæ ахызт.

— Мæ рагон лымæн Дзибо æрдæбон раст загъта: дæсниад ивынæн фæрæджы...— æфсæрмхуызæй адæмыл йæ цæст ахаста Гуыбе, тынг бааххосхуыз.— Хуыцауы хатыр бакæнут, мæ зынаргъ хæлæрттæ, мæ царды астауы цæджындзтæ. Раст мæ бамбарут, фæлæ ма уæ хъуамæ иу хатт ныууадзон. Чысыл абадут æнæ мæн. Фæдисы хабар. Чидæр стыр фыдбылызы бахауд: хъæды йыл сугты уæрдон рафæлдæхт æмæ сæфы...

Уыцы ныхасы алдзæн æвиппайды Асæбейы зæрдыл æрба-

лаууыд, аздабыны арсау хъуынджын ладжы ма кæм фæдта, уый. Сæхицæй быдырмаæ цаугæйæ Батырбиимæ къудзиты рабынæй се 'васт тæрсынганæн хъæртæй сæ гæртæ кæмæн аппарын кодтой, уыцы дыууæ тыхганæгæй иу куы у! «Хъæбатыр абырджытæ»!.. Мæгуыр хорласæг, фондз сывæллоны фыд Сабазмæ бауандыдысты, комы цахгæр фæзиланы йын йæ галтæ байстой, йæхи та ма йын уымæй уæлдай уырды над дæр фæкодтой, æнакæттæ! Ау, æмæ ацы садзгæ боцъо куыдæй суæгъд и? Сæ дыууæйы дæр милицæйы къухмæ куы радтой. Комы йаргъ дохтыры цыфæндыйæ дæр бæллæхы æфтауы...

Æмбойны йæ маст рафыхти лæгæн, бандон фæстæрдæм ассыдта, йæ бынатæй уыцы раæнонхуызæй сыстад. Исдугмæ, æгæр кæй ратæвд, уый фембæрста, йæхиуыл фæхæцыд, æнцæд, æгуыппæгæй алæууыд, стæй, сæр уæлæмæ нæ исгæйæ, уæззау дуртæ фæлдахæгау загъта:

— Мæ зынаргъ, сызгъæрин фестинаг хæлар Гуыбе. Цы дын загъон, ма мæм фæхæрам у. Раст цыма мæ кæстæр æфсымæр Бæдамæ, афтæ дæм уæндын. Зонд дын бацамонон, уыцы бар мæхимæ нæ исын. Фæлæ куыд зæрдæмæ æввахсдæр адæймаг, афтæ... Ис хорз ирон æмбисонд: халоны фæстæ куы ацæуай, уæд дæ... Дардæр æй дæхæдæг зоныс, фынджы фарн фынаы. Цыдæр фыдганæджы, стигъæджы тыххæй дæхи цæмæн сафыс? Куы зоныс, цæмæты асайдзæн. Ам иууылдæр — хиуæттæ, дæ циныл цингæнджытæ, дæ хъыгыл хъыггæнджытæ. Æвзæр дын никæй зæрдæ загъы!

— Омæ дохтыр дæн, Асæбе, дæ фæхъхъау фæуон, — тымбылкъухæй йæ риу бахоста Гуыбе, æмæ бæрæг уыди, куыд зæрдæрисгæйæ уадзы йæ уазджыты. — Гиппократы фæдзæхстæй сомыгонд дæн, сомыгонд дохтыр та не 'взары, чи цы мигæнæг у, чи кæй фарс хæцы. Йæ мæты, йæ катыйы сæр — рынчын.

— Революци дæр, алцы тынг чи 'взары, уыдонæй нæу... — йæ ныхас баппæрста Сандро æмæ йæ сæтæйдзаг былтæ урс хæцъилæй ныссæрфта. — Гуманизм политикæмæ хъомгæсæй куы бацæуа, уымæй фæллоаг у.

— Дохтыры хæс, дохтыры бæрн мæн цæуын кæны, мæ сæр кæм хъæуы, уырдам æмæ, уæ хорзæхæй, ма мæ къуылымпы кæнут. — Гуыбе Асæбейырдам фæзылд. — Уæлдай хатыр та мæнæ нæ иумæйаг уазæгæй курын. Кæд цæуыс фалæмæ, ме 'фсымæры хай, нæ бадты хистæр?

Асæбе асæст хъæлæсы хаттæй гуыпп радта:

— Райсом æхсæвыцъæхтыл. Нæхимæ изæррухсæй куыд бахæццæ уæм, афтæ.

— Уæууа, райсом? Цæй тыхсгæ ма кæн, иууылдæр мын хъуыдыгонд у. Чызгæн баххуыс кæндзыстæм. Ныртæккæ сæ сæрдьгон æнцой бонтæ фæвæййынц æмæ йæ скъолайæ цæмæн цух кæнæм? Бафæразæд ма фидæн азы уæгъд бонтæм. Хорз уал байрайут.

7.

Чи зоны ныртæккæ æддагонтæй Хуындæгæй хуыздæр Соцъиты бинонты хабæрттæ.

Мад куы амард, уæд Асæбейы фыцаг фырт Темырхъаны бирæ нæ равдæлд йæ сидзæры бонтæ судзаджы цæссыгæй æхсынмæ. Цалынмæ фыд йæ къæхтыл фидар лæууыд, уæдмæ лæппумæ скъолайы ахуырæй уæлдай хæдзæры зилæнтæй ницы уанæбæрæг хауд. Фæлæ иу боцкъа цæрæнбонты дон нæ ласы. Азты уæзы бын куыд тынгдæр тасыд фыд, афтæ хæдзардарæджы уаргъ бонæй-бон бæрæгдæрæй æнцæди лæппуйы тæлæсонд уæхсчытыл.

Мæгуыры уæныг тагъд гал кæны, загъдæуыд. Багуыбыр кодта Темыкка æмæ æнæ сыпп, æнæ сымæй фæразы бинонты хæрæгуаргъ æмпъухын. Æппæтæй æххæст адæймаг нæма райгуырди зæххыл, фæлæ æппындæр хъæстаг кæмæй нæ уай, уымæ уæлдай зул ныхас дæр цæмæн хъуамæ скæнай, арфайаг дзы цы уыдзынæ, æппæлгæ дзы цы раæндзынæ, æндæр. Хистæртæ, фыдæлтæ хиуылхæстдæр, чъындыдæр уыдысты стауæн ныхасыл. Уымæ гæсгæ, лæппуйæн уæлдай æхсызгондæр вæййынц йæ фыдыус Госейы, ныййарæг мады ад ын чи скодта, уый узæлæнтæ.

Æрмæстдæр йæхи зæрдæ зоны Темырхъанæн, куыд диссаджы фæлмæн, разæнгардганæн ныхæстæ та йын ссардта ацы балцы размæ дæр Госе. Хурирд равджы æвдылгæ фæцыд Темырхъан суанг Даргъ-Къохы быранмæ. Сæрæй нæ цух кодта йæ зæды къалиу, йæ сомбоны бинойнаг Дзерассæ. Цæстытыл уади йæ рæсугъд, нарагастæу гуырыконд, йæхи хуыд æхгæдхъуыр, æнгом æлвæст глеси къаба йыл куыд дзæбæх фидыдта, уый. Мысыди йын йæ аив уæнгты айст, йæ алы фезмæлд, йæ фæлмæн бахудт, зæрдæйæн адджын сныхас...

Æллæх-æллæх, æвæдза, цы амонд æм æрхауд бынты-быны æнæнхъæлæджы æмæ цы зындоны катæйттæн ныффæрæзта, цалынмæ, чызгæй фидар разыйы дзуапп райсгæйæ, æнæбон хъал, зындзырд Бæрæгатимæ сæ бирæ ракъуыр-бакъуырты фæстæ æппынаæрæджиæу бафидыдтой, уæдмæ! Зæххыл ма хæцыди! Зынтæ фесты, æнцонæй сулæфæн ис. Стыр æнхъæлцау амондæй зæрдæ хуримæ куыннæ хъæзыдаид!.. Æхсызгон монцтæн бау-

роман нал уыди, сæ бæттæнтæ риуæй уæлæмæ тыдтой. Йæ миднымæр сомбоны хæдзаргæнæджы хъуыдытæй йæхи равдыдта. Æмæ уæдæ! Цы цыу рахъомыл ваййы, уый йæхицæн ахстон быйы. Кæм ма уызæнис йæхицæй амондджындæр а зæххыл, афтæ æнæрхъæцæй кæмæ æнхъæлмæ кæсы, уыцы бон куы 'рхæццæ уа, йæ Цыкурайы фæрдыг, йæ фыццаг æмæ фæстаг уарзон усаг сæ Сафайы рæхысмæ куы 'ркува, уæд! Ныр æм æдзух афтæ зынд, цыма йæм алфамблай æрдз дæр йæ мидбылты худти; мæргътæ дæр хъæдбынтæй, æввахс хъæды къохтæй, чындзхасты фæндыртау уымæн цагътой, фæсивæд чызгæй, лæппуйæ хъазтизæрты уымæн зарыдысты; суанг ма сырдатæ дæр — сагæй, сæгуытæй, хъуазæй, сычъийæ — комы фæхсты лæзгъæртыл фæндаджы былтæм арфæ кæнынмæ уый размæ тындзыдтой, риуы арфы æнæрынцойæ цы диссаджы цардбæллон цагъд азæлыд, уый ныхæстæн та йын цыма комы абузгæ дон хъырыдта...

Æмæ дын ныр мæнæ уый — сæ абоны бæллæхтæ...

Уæнтæхыл æмæ сæргуыбырæй æггуырсы Темырхъан йæ уæззау уæрдонæ Хуындæджы фæдыл. Зæрдæйæ нæ цух кæны Дзерассæ. Терчы рахиз фарс фæсæджил и сæ фæндаг. Фæсмон кæны, тæригъæдтæ дзы загъта. Ныдздырдта алывыдтæ сыхæмсæр, зæдау сыгъдæг, æнæлаз чызгæн дардæй. Ныббар, йæ æрвон, йæ зæххон стъалы, йæхи хæры, фæсмон кæны дæхи Темырхъан. Зындоны арты судзынмæ цæттæ у ныр, куы базыдта, куыд сыгъдæг, æнæкъæм дæ йæ разы. Цыфæнды зондыл дæр ныххæц, кæйфæнды къæсæрыл дæр бахиз, æрмæст дæ удхæрттæй, дæ хъызæмæрттæй фервæз, цæмæй та дæ цардхуызæй, хъысмæтæй разыйæ уына Темыр, дæ дзæбæхтæ йæм хъуысой. Цыфæнды суйтæ 'мæ æлхынцъытæ ныууæнт йæхи хъуыддæгтæ уымæн — æрмæстдæр иу амондмæ кувы, иу хорздзинад куры йæ Хуыцауыхайæ: æвдадзы хосау дын куыд фæуа дохтырты баузæлд!..

Афтид бæхуæрдæтты сонт дзыгъал-мыгъулмæ фестæлфыд Темырхъан. Сæ рæзты тагъд сæппæй æрфардæг цалдæр дыдзалхоны. Сæ хицæуттæ разыхуыз, къуымæлдзæф лæгтау хъæлдзæг. Сæ къухтæ сæм фæтылдтой, фæстæмæ дæр ма æвдæлон дзырдæппарæнтæ кæнынц... Цæуылнæ уой разы. Сæ æрзæт радтой, фервæзтысты мæтæй æмæ сæ фæрныг хæдзæрттæм цинæнхæлцаутæй тындзынц. Темырхъанитау мыййаг сагъæссаг куы нæ сты...

Фæстæрдыгæй æрбайхъуыст паровозы уасын. Цалдæр минуты ма, æмæ бæстæ зыланг-мылунг сси. Адæмласæн поезд знæт уæныгау футт-футгæнгæ схæццæ, тагъд-тагъд рельсыты æндзæвæн кæрæттæ, шпалытæ нымайгæ ацыд, изæрмилты

цинкæласджытыл йæ 'рдæгцъынд рудзгуыты мынæг рухсы тæппытæ расæрфта, æмæ ма йын мæстæймарæгау йæ чъылдымы сырх зынгтæ ауыдтой. Куыннæ бахæлæг кодтаид зæрдæтахт Темырхъан, цы адæмы фæласы, уыдонмæ. Арф ныууæлæфыд: «Ехх, ныр уыцы бæлццæттæй ма фест! Уайсахат йæ удылхæцæг чызджы уæлхъус февзæрид. Сæхæдæг кæд æмæ кæд уыздысты сым-сымгæнгæ?!»

Æнцондæр, æдыхстæдæр уавæры нæ уыди Хуындæджер дæр. Кæд йæ 'мбалыл ауæрдгæйæ йæхи хъæддых дардта, йæ хъустæ не 'руагъта, уæддæр йæ игæр тæвд къæйыл судзæгау куыннæ кодта. Хо кæмæй загъай, æфсымæры ад дын чи скæна, дæхи æмбарынхъом куы фæдæ, уæдæй фæстæмæ адджынай кæимæ цæрай, уыдонæ зындзинад æнцон кæнæ уæлдай кæмæн у! Чидæр сæм фæхъуызыд æви цы уыди... Хуыцауæй арфæгонд нæ фесты йæ 'нæсайд, иууагон, æргомзæрдæ Темыккаимæ сæ абоны фыдæбойнаг дард балцы. Загъæн куыд нæй, ахæм æвирхъау бæллæхы бахаудтой бынтон æнæнхъæлæжы, æмæ дарддæр цы уыздæн, куыд уыздæн, уымæн бæлвырд бæрæг дæр нæма ис.

Исдугæй-исдугмæ йæ сæр нынкъусы дæллагхъæуккаг, джискъустыл фæвæййы.

Йæхи æмбарынхъом куы фæци Хуындæг, уæдæй ардæм хъусгæ рацыд Соцъиты змæлæгарæх хæдзары хабæрттæ. Гуыппхæдзар сын схонæн дæр уыди, схонæн дæр нæ уыди. Соцъиты бинонты хистæр, мыггаджы номхæссæг, æнахуыргондæй хæрззонд, дзырддзæугæ, дзуапджын Ханджемæ саргъыбæх, бæхуæрдон, дуцгæ хъуг æмæ хæдзары маргъæй дарддæр ницы уыд хъæздиджы номыл. Зæронд Ханджейы сæрысæйрагдæр, æппæтæй зынаргъдæр исбон æмæ хæзна уыдысты йæ цардбæллон, цæрæццаг фондз фырты. Сæ уæле — Таухъан, уый дæле Асæбе, Æмзор, Бæда æмæ Ухан. Сæ иу иннæмæй уынджындæр, сæрæндæр. Цардвæдæттæй цас цух æййæфтой, иу уыйбæрц та æгъдау, уаг æмæ хиуылхæстæй бæрæг дардтой æгас комбæсты цæрæг адæмы æхсæн. Сæ рацыд — риуымбæрц, сæ ракæнд — арфæйаг, сæ февнæлд — арт.

Ханджейæн йæхимæ гæстæ уыд йæ бинойнаг Леза дæр. Æгъдауыл хæст, адæмы сæрылхæст, цыфæнды æхсæны хъуыдæджы дæр кад æмæ радæй балæууынмæ лæджы æмсæр сылгоймаг.

Цы у уæвгæйæ дæр лæджы цард? Цæй тыххæй равзæры, цæй охыл арвмæ асинтæ æвæры æмæ уыхеры кæны бон сау изæрма, цæмæн фæздæгæй мары Хуыцауы дæр йæ фæстаг сахаты онг? Тобæ стафыр æллæх, цы нæ бавзары адæймагæн йæ

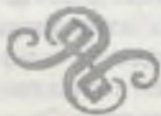
хъеллау сэр цæргæ-цæрæнбонты, æмæ йын уыдаттæ æгъгъæд
нæ вæййынц. Иуахæмы та, стыр диссагæн, æрзины ног заман
æмæ кæнæ йæхæдæг, кæнæ йæ фæстагæттæй, къабæзтæй исчи,
йæ хъысмæты фыстау, ногæй уыцы хуызы бæллæхы ахасты
куы фæвæййы.

Раджы уыди уый. Таухъан йе 'намондæн бауарзта сæрбæрзонд
цæукъатаг æфсымæрты иунæг хо Дзæнæтханы.

Ацæргæ хъæуккæгтæ куыд дзурынц, афтæмæй уый ахæм гуыра
нæ уыди, канд Зæдджыны нæ, фæлæ æгас комбæсты чызджыты
æвзаргæдæр, кадджындæр йæ был кæуыл акъуыра. Бæрзонд,
хæрзконд, хиуылхæцгæ, мойгæнджытæ бон йæ уындмæ кæмæн
бæллыдысты, æхсæв сæ фыны кæй уыдтой. Рагæй йæ цæсты
æвæрды фæцис Дзæнæтханæн Таухъан, æмæ дыууæ æвзонг уды
айтагъддæр кæрæдзи бамбæрстой. Нæ сæ бафæндыд бамба-
рын æрмæст иу хъуыддаг: уый «нæфæтчиаг» уарзондзинад кæй
уыди. Бонифæстагмæ æцæгдæр афтæ рауад — йæ азар басыгъ-
та Таухъаны. Йæ фæндаг кæмæн æрæхгæдта, уыцы усгуртæй
йæ чидæр бахъахъхъæдта æмæ йыл нæ бацауæрста амарынæй.
Тудджыны фæндаг туджы фæд хæссы. Сæ туг нæ ныууагътой
Соцъиты æфсымæртæ. Нæрамон Æмзор йæ кæнон бакодта,
фæлæ йæхæдæг дæр байсæфт.

Æппæт бæллæхтæ рауадысты, Цæукъатæ Таухъаныл хинæй
кæй рацыдысты, уый фыдæй. Уымæ гæсгæ ма дыууæ мыггаджы
абон дæр кæрæдзимæ кæсынц знаджы цæстæй. Мæнæ йын æвир-
хъау судзаджы æвдисæн Тemyрхъаны ускуырды хабар...

Уыдзæн ма.

ЦÆРUKЪАТЫ Алыксандр

САТИРИКОН РÆНХЪЫТÆ

ХАЛОН — АГЪДАУÆВÆРÆГ

Чъичи, смаггæнаг дзыхимæ, —
Къахыл — годза, бырынкъ — сау,
Сси æгъдаусадзæг; йæхимæ
Ницы — мурыбæрц æгъдау!

Сыхыл марды бон — бæрæг хæс...
Лидзы иувæрсты тентекк...
Уый нæдæр — хъыджы тæфæрфæс,
Йе нæ нывæрдзæн капекк...

Искæд уасынхъом куы нал уон —
Уымæй дзы нæ вæййы тас.
Уæвгæ бирæ цæры халон —
Азтæй минмæ, дам, æввахс!

«Тынг ныхъхъæр лас, тынг нывзид-иу!» —
Карзæй сабухы халтахъ:
Телеуынагæй — йæ «хъиу-хъиу»
Радиойæ та — «хъуахъ-хъуахъ».

Афтæ ралæхуры алцы,
Хорз дзы мачидæр зæгъа!
Газет, журналты цы уадзы,
Уыдон иууылдæр — чъыгъгъа!

Фидис, фау хæссын — йæ туджы:
«Хъаз, дам, цъыфдæттæ цъыры,
Хъæдхой аныхъуыры зулчъы,
Бабыз ламийы быры».

Царди, фæскъуымты æмбæхсгæ,
Фæлæ цæстывæрд фæци:
Федтой пысунайæ слæсгæ
Уымæн — иуахæм йæхи!

24. 07.92.

ДÆУÆН УЫЙ ХÆСТ УЫДИ

Нæ телеэкранæй ды разыныс арæх,
Нæ радиойæ дæр фæхъусæм дæ тъизын:
«Цæйбæрц зынтæ федта нæ Ирыдзыхъхъ, а-зæхх...
Æз, уыдон мысгæйæ, фæнæтын, фæриссын...

Уæд гуннтæ, хазартæ, цы — мангол, цы — тæгтæр! —
Мамайæ, Тимурæй — фæцагътой нæ раджы.
Нæ уидаг нæ сыскъуыд, нæ фесæфт нæ фæд дæр
Нæ уæйыг къæдзæхты, нæ мæсгуыты руаджы!

Цæнгæтсæр фашистты ам бахъуыд цъæл кæнын,
Мах хъахъхъæдтой хæхтæ цагъары къæлæтæй...»
Фæлæ дæ куыд ферох дæхи кой æркæнын,
Дæу дæр куы бахызтой нæ кæмттæ мæлæтæй!

Пъавесткæ дæм сиды — нæ дæ ары Глуры:
Дæ къахайст Гарунæй фæцырддæр, фæрогдæр;
Хъæдæргъæвæн рагъмæ дæ хæсты тас суры.
Дæ ныгуылæн цъасстæ — Гуырдзыстони онг дæр.

Æвдадзы хос удæн — фæсæфцæг, фæсцæгат;
Ды та дзы «хæррæгъмæ» куыд рæхджы æрхаудтай?
Уым сарæзтай арсы лæгæтæй рæсæнуат,
Хæст цалымæ цыди — дæ зачъе дзы даудтай.

Дæ къæсæрыл фаджыс ныггуппар, ныуобау,
Æнæхсадæй гæбæр цæуылнæ ныххæца?!
Цы сыстатæ мардтай — гуыпп ластой раст топпау;
Дæуæн уый хæст уыди, хъазуат хæст, æвæдза!

27.01.97

КЪОСИРАТИ СÆРМÆТ: 100 АЗЫ

1936

азы, иу адæймаджы культы заман, рæстудæй цы хæрзгæнæг адæм фесæфтысты, уыдонæй иу уыди Къосирати Уырысбийы фырт Сæрмæт. Фæлæ Сæрмæты чи зыдта, уыдонæй нæ ферох сты нæдæр йæ сыгъдæг ном, нæдæр йæ хорз хъуыддæгтæ.

Мах æнусы ссæдзæм азтæй дæс æмæ ссæдзæм азты кæронмæ Ир цы фæсивæдæй фидыдтой, уыдон æхсæн зынгæ бынат ахсы Сæрмæт — æнувыд ленинон революционер, организатор, æхсæнадон зынгæрдæ кусæг, фыссæг æмæ журналист.

Диссаг уыдис уыцы адæймаг! Удæнцой никæд зыдта, — кæм нæ фæвæрдæид, цы куыстмæ нæ бавнæлдтаид, йæ хæрзуды хъарм цы хъуыддæгæн нæ радтаид æмæ цæуыл нæ баззадаид йе 'рмдзæф рæсугъдæй! Цæстуарзон, хæларзæрдæ — адæмæн хæрзиуæг раканыны тыххæй никæд ауæрста йæхиуыл.

Бæрцæй бирæ не сты Сæрмæты литературон бынтæ. Æрдзæй курдиатджын фыссæг уæвгæйæ, адæмы цард арф сахуыр кæнгæйæ, уый бæллыди стыр аив уацмыстæ сфæлдисынмæ, — пълантæ дæр сарæзта ахæм уацмыстæн, фæлæ йын йæ фæндтæ сæххæст кæнын нæ бантыстис. Дыууæ аххосы уыдис уымæн: иуæй, æрыгон ма куы уыдис, уæд æппынæдзухæй æхсæнадон куыстыты фыхтис, æмæ йын фадат нæ фæцис литературон куыстмæ зæрдиагæй бавналынæн, иннæмæй та, куы ралæг æмæ фыссæджы хъару йæхимæ куы рахатыдта, уæд йæ фæндтæ йæ хъуыры фæбадтысты.

Афтæ-иу бакодта Сæрмæт: «Иу лæг цыфæнды стыр курдиатджын уæд — йæхæдæг никæд сараздзæн адæмон литературæ, хъуамæ нæм бирæ фысджытæ уа, бирæ фысджыты куыстæн та фадæттæ аразын хъæуы».

Зын, уæззау уыдис, Сæрмæт кæй кодта, уыцы куыст, стыр энтузиаст æмæ фидар зæрдæ хъуыдис уыцы куыстæн. Ахъуыды ма кæнут: æндæрæбон Сæрмæт кодта газет рауадзыны куыст, æвзæрста æмæ æмбырд кодта газетæн дæсны кусджытæ, зылдис гæххæтт ссарыныл, редакци æмæ типографийæн агъуыст барæвдз кæныныл, газетæн заводтæй æмæ хъæууон хæдзарады кусджытæй æрмæг бацæттæ кæныныл; знон архайдта ног журнал рауадзыны фæрæзтыл; абон Ирыстоны хъæуты зилы адæмон аивады олимпиадæтæ аразыныл, суинаг театрæн актертæ

æмбырд кæныныл, аивадон ансамблæн кафджытæ æмæ зарджытæ æвзарыныл... Уыдонимæ йæ фыссын хъуыдис æрвылбон иронау æмæ уырыссагау статьятæ газеттæ æмæ журналтæн литературæйы алы фарстатыл, æвзаджы тыххæй, фыссæджы дæсныдадыл. Тæлмац кодта уырыссаг классикон литературæйы уацмыстæ. Æмбырд кодта, чи амардис, уыцы фысджыты литературон бынтæ, фыста дæсгай æмæ сæдæгай писмотæ алырдæм, суанг ма фæсарæнты цæрæг ирон кусджытæм дæр, цæмæй дунейы алы къабæзтæй æмбырд кодтаид хабæрттæ, зæххыл цы цæуы, уый тыххæй æмæ сæ уагътаид мыхуыры.

Иттæг ахъазы куыст та бакодта Сæрмæт ирон адæмы хъæбул Къостайы литературон бынтæ ссарыныл. Суанг Фыдыбæстæйы Стыр хæсты онг нæм Къостайы къухфыстытæй æмæ бынтæй цы уыдис, уыдон стæмтæй фæстæмæ, уыдысты Сæрмæты ссæрд æмæ æрæмбырдгонд, — уый сæ фервæзын кодта фесæфынæй. Къостайы зонаг адæмæй ма цардæгас чи уыдис, уыдоныл канд Ирыстоны нæ — суанг нæ Цæдисы къуымты алы ран фæзылдис Сæрмæт æмæ сын йæхи къухæй фæфыста сæ мысинæгтæ нæ поэты тыххæй, æрæмбырд ын кодта бирæ цыдæртæ йæ уæладарæсæй, йæ дзаумæттæй æмæ сæ радта музеймæ.

Асæй чысыл у ацы чиныг, фæлæ уый æнцайы стыр цыртдзæвæныл: адæмы зæрдæты Сæрмæтмæ цы сыгъдæг уарзондзинад ис, ууыл.

Грис.

Ацы уац Плион ныффыста разыхасы охыл 1964 азы (кæс Сæрмæты чиныг «Сырх тырысаимæ»). Мах æй чысыл фæцыбыртæ кодтам.

КЪОСИРАТИ Сæрмæт

БОН ИЗÆРМÆ

Радзырд

Тæккæ скъæты фарсмæ роддоны кæвдæсы — Газаччы хуыссæн. Æхсæв дæр дзы бирæ нæ фæхуыссы.

Алырдыгæй йæ хъæмп, судзинау, рæхойы, йе скъуыдтæ кæрц æмбæрзæн та — цыбыр æмæ нарæг. Дуæртты хуынчъыты дымгæ къуыззитт кæны.

Фæндоныл хъарм нæма æрци лæппу йæ лыстæны, афтæ йæ хъустыл æруад хицауы къæхдзæфты уынæр. Æхсæв ма у, фæлæ

æххуырстыты хъал кæнынмæ рацыд. Лæппу тынг хорз хъусы йæ хицауы къахы хъæр... Йæ цæстытæ байгом кæнын нæ фæразы, баныхæстысты уæлттыфалтæ. Хъарм æнхъæлцауæй йæхи арфдæр ныуæрды хъæмпы.

Къахы хъæр æрбахæстæг и. Æрбайхъуыст хицауы æвыст дзырд:

— Гъей, кæм дæ, лæппу! Мæрдцъынд ныккодтай, æви цы фæдæ? Тагъд агæпп кæ æмæ дæ фосы койтæ кæн!

Æрæгмæ куы кодта, уæд лæг æваст фæкарз ис æмæ мæстæй æрбаппæрста:

— Фестинаг нал дæ, æви цы?

«Гъеныр лæдзæгимæ ам æрбалæудзæн», — йæхинымæр ахъуыды кодта йæ кæвдæсы æмæ йе 'скъуыдтæ голлагæй хæлаф кæнынмæ февнæлдта: тас ын нал у — голладжы тынг нæ фæрисдзæн лæдзæджы цæф.

Бынтондæр байгом сты йæ цæстытæ. Лæппу йæ гæрстæ нæма скодта йæ уæлæ, афтæ та хицау хъуыр-хъуыр кæнынмæ февнæлдта:

— Цæй, цæй, фæтагъд кæ!.. Абон дын хатыр, фæлæ ма дæ дыккаг хатт афтæ бирæ хуысгæ байæфтон, уæд «нæ фехъуыстон» ма зæгъ... де 'рчъытыл уыйас цы сыр-сыр кæны? Фæндагыл дæр сæ абæтдзынæ... Нæ хъусыс фосы хъæрмæ?.. Дæумæ кæсынц!

Фосы мæт æй тынг нæй, йæ тъæнгтæ кæрæдзиуыл баныхæстысты стонгæй. Иу уидыг уæддæр куы сцымдтаид хъæрмхуыпп... Фæлæ хицауы лæдзæг ставд у, æмæ куы смæстджын уа, уæд æнæхатырæй ныццæвдзæн... Фæриссыны фæлтау хæринаг дæр нæ хъæуы.

Тагъд-тагъдæй лæппу фезгъоры скъæтмæ...

Æрмæст сæрваты ныббаста йе 'рчъитæ.

Йæ уæрыччытæ сæууон æртæхы хизынц цъæх нæууыл. Гакк дæр сбадти иу дурыл æмæ Бонвæрнон стъалымæ кæсы, — уый дæр фыййау у, йæ алфамбылай цы мигътæ ис, уыдон та йæ фыстæ. Уыцы фыййаумæ бирæ урс фыстæ æмæ уæрыччытæ и.

— Цымæ уый дæр йæ фыстæ хизынмæ райсом-раджы æнæ хæргæйæ рацæуы? Чи зоны, æмæ афтæ уыдзæн, æндæр цæмæн ныффæлурс и.

Уайтагъд Бонвæрнон стъалы æрбайсæфт, уымæн æмæ хур скаст. Цæуыл афтæ цинæй зарынц цъиутæ къутæрты?

Уыдонæн циу — сæ фæлмæн бумбулиты сæ цас фæнда, уыйас фæхуыссынц. Алкæмæндæр сын цæттæ фынг. Мæтæй мæлынц... Фыййау лæппуйы хуызæн, мыййаг, стонг куынæ æвзарынц.

Галнуырдыгæй рахизырдæм: Фæрингон Къоста, Бруно Ясенский (Польшæ), Хъуылаты Варкæ, Нигер, Сæрмæт, Куыдзæг, Ясенскийы бинонаг. Дзæуджыхъæу, 1934 аз.

Уæд дидинджытæ та цæмæн зайынц ам? Цæг сæ цымæ скæнон? Æмæ ма цæмæн хъæуы? Уæрыччътæн — æмæ уыдон дидинджыты цæг сарыл æркæныны бæсты йæ ахæрдзысты.

Йæхицæн скæна? Æмæ, æдылы чызджытæ йеддæмæ, искуыдæр ма лæппу дидинджыты цæгтæ кодта? Лæппуйæн цъиутæ ахсын фидауы.

Газакк арæнтыл æмæ къудзиты йæхи ирхæфсы мæцкъуы, сау нæмыг, мæнаргъы æмæ хъæлардзыйыл. Рæсугъд хæххон уыгæрдæн — фыййауы фынг, йæ сæууон сихор — цæттæ... Куы ныддæнгæл и Газакк, уæд нæууыл йæхи æруагъта хурмæ. Йæ цæст дары уæддæр йæ дзугмæ. Уæрыччытæ хъæлдзæгæй, зæрди-агæй хизынц: ерысæй дугъы уайынц, кæрæдзи фындзы бынæй скъæфынц адджындæр кæрдæг, хъаруджындæртæ уæлахиз кæнынц. Гыццылтæн сæ бон ницы у æмæ тыхджындæрты уæлдæйттæм æнхæлцауæй иуварс лæууынц.

«Ехх, уæууæй, æз дæр искуы куы сырæзин, — сæнттæ амайы Газакк, — уæд нал цæуин уæлыгæсæй, ныуадзин ма уæрыччыты дзуг æмæ куыд цин кæнгæйæ кæрдин иннæтимæ хос, кæнæ хъæды суг куыд фадин! Уæд æз дæр фынгыл бадин æмæ, иннæ стыр адæм куыд дзурынц, афтæ дзурин æмæ худин. Бæрæгбонты та-иу ног цухъхъайы, æвзист хъама æмæ рон ма астæуыл, афтæмæй иннæ лæппутимæ хъазтмæ цæуин. Æхсæв-бонмæ сæрак дзабырты кафин...»

Уалынмæ уæрыччытæ цъæх зæлдаг нæууыл гуыррыстытæ байдыдтой. Мæцкъуы æмæ сау нæмыджы аходæны æфсис бирæ нæ хæссы. Газаччы стонг схъуырмæ кодта.

Æмбисбоны цъæх фæздæг йæхи уæлæмæ исын байдыдта. Хур арвы астæуæй артау æдзынæг ныккасти уæрыччытыл дæр æмæ Газаккыл дæр. Уæрыччытæ хъæдмæ лидзын байдыдтой. Лæппу дæр сæ бæргæ бахъавыд сурынмæ, фæлæ къудзитæ æмæ арф уыгæрдæны бафæстиат.

Бирæ сæ фæагуырдатæ хъæды... «Цыкы-цыкы» ма бæргæ кæны, фæлæ никуы æмæ ницы. Фесæфтысты. Уæд æрбадти Газакк æмæ хъарæг самадта: «Уæуу, мæгуыр ма бон, нæмгæ та кæй кæндзысты... Цы ма кæнон, кæм ма агурон ма уæрыччытæ?»

Æрхудти йæхиуыл: «Лæппуйæн кæуын не 'мбæлы, кæннод стыр не 'суыдзæн». Асæрфта йæ цæстытæ. Чысыл фæстæдæр ссардта уæрыччыты æмæ сæ æртардта хъæумæ. Цалынмæ фысты койтæ кодта, уалынмæ изæрхор хæрд фæцис, æмæ ма Газаккæн æрмæст къæбæртæ æрызадысты.

Куыддæр къæбæрмæ бавнæлдта, афтæ та хицауы хъæр ссыд:

— Цы та фæци уыцы къулбадæг лæппу?

— Дæ хорзæхæй, — дзуры йæм æфсин, — афтæ фæдисы тагъд дæ цæмæн бахъуыди, лæппу бынтон æххормаг куы у абондæргъы?

— Тагъд уыгæрдæнмæ хостæ амайынмæ ауайæд, кæннод сыл уарын æрцæудзæн.

Дыккаг дзырд æм нал бахъуыди. Уидыг аппæрста, æмæ дын уæртæ уыгæрдæнмæ фæндагыл йе 'счылтæ ферттивынц. Уыгæрдæн хæстæг у. Устытæ ссивынц, лæгтæ мæхъытыл амайынц хос. Куыддæр бахæццæ Газакк, афтæ мæкъуылы сæрмæ фæгæпп ласта æмæ дын хосыл скафыд.

Цæмæй хос ма бамбийа, уый тыххæй тынгдæр нæмгæ у мæкъуыл. Йæ бон цас у, уыйас архайы Газакк. Хаттæй-хатт хосы тъыфылы быны фæвæйы, сындзытæ йын йæ гом уæраджы сæртæ рæхойынц, фæлæ уæддæр гыццыл фыййау йæ куыст нæ уадзы.

Мæкъуылы сарты уæлтау куы баппарынц, уæд æрбыры дæлæмæ. Газакк арвмæ скæсы: «Куыд нæ уары? Уæд та фæлтау уæрыччытæ куы хизын», — ахъуыды кæны хинымæр. Уаргæ не 'ркодта, фæлæ дыдзы хур хæхты къуыбыртыл симгæйæ, ныгуылæнмæ æрхæстæг и, ауонтæ адаргъ сты. Хос уымæл кæнын куы байдыдта, уæд кусджыты хистæр сагой зæххы ацафта: «Абон уал æгъгъæд у».

Уалынды кæрдзындзау чызг хæдзарæй хæринаг рахæссы. Нæууыл æртымбыл сты кусджытæ æмæ бавнæлдтой хæринагмæ.

Гыццыл фыййау дæр йæ къух бадаргъ кодта уидыгмæ, фæлæ йæ хистæр фæурæдта:

— Лæппу, дæу бадынмæ не 'вдæлы, къæбæр дæ къухы айс æмæ тагъд уайгæ, фыстæ изæрхизмæ аскъæр!..

Бынтон æнкъардæй та мæгуыр лæппу ауад æд къæбæр фыстæ скъæрынмæ. Фыстæ æмæ уæрыччытæ хизынц нæууыл. Гыццыл фыййау та ауагъта кæрдæджы хъæдабæйыл йæ фæллад уæнгтæ.

Кæсы уæлæмæ, цъæх арвмæ. Арвы фæлмæн урс мигъы къуымбилтæ та уæрыччыты дзугтау змæлынц. Гыццыл фыййау та сæнтты бацыд: «Гыцци быдырмæ æххуырсты хуым кæрдынмæ ацыд, фыд мын нæй... Цæй, алцы æппæт никæмæн ис!.. Æну-выдæй куы кусон æмæ сахъ лæппуйæ мæхи куы æвдисон, уæд мын стыр мызд фиддзæн ма хицау. Зачъетæ рауаддзынæн, ус æрхондзынæн æмæ мæхицæн хуымгæнæг хæдзарæй бацæрдзынæн... Мæнмæ бирæ галтæ æмæ фыстæ уыдзæн...»

— Лæппу, фыстæ кæм сты? — цæуы кæртæй хицауы хъæр. Фыййау фæгæпп кодта. Дæ фыдгул ахæм гæпп куы фæкод-

таид: фысты дзуг хъуыдалыйы хуымы астау зыдаей æмпырсынц. Ауайынмæ сæм куыд бахтывыд Газакк, афтæ йын хицау йæ галиу къухæй йе 'фцæгготыл фæхæст и, рахизæй та лæдзæгæй нæмынмæ февнæлдта. Нæмынæй куы бафæллади, уæд æй суагъта.

— Уай, æмæ ма дæ дыккаг хатт афтæмæй баййæфтон, уæд дæ пысырайæ нæмдзынæн.

Æмыр кæугæйæ, цæссыг калгæйæ, Газакк фысвос рахæны скъæтмæ. Фыстæ скъæты миддуар фесты.

Уалынды сугдзаутæ уæззау уæрдæттимæ æрбахæццæ сты... Фæллад галты хизын хъæуы. Аæппу разы къулмæ акодта галты...

Изæрдалынгтæ, сау цæргæсау, сæхи æруагътой коммæ. Газакк тасы бацыд. Саумæр æхсæвы алы дур дæр тæрсын кæны. Арф комы доны гуыр-гуырай тынгдæр тæрсы, диссагау кæсы суадоны хæбал-хыбул дæр гыццыл лæппумæ. Æнахуыр тар уæйгуытæ лæууынц алы арæныл дæр, уæлдæфы цыдæртæ ратæхы, пиллонгæнгæйæ; арвæй хауынц стъалытæ.

Лæппуйæн йæ уд йæ къæхты бынæй агæпп кæнынмæ хъавы. Йæ фыртæссæй галы къæдзилыл ныззæбул и æмæ дзы дард нæ цух кæны.

Мæйдар æхсæвы, æнафоны сыхъуыст хицауы хъæр:

— Ракæ галтæ дæлæмæ!

Æфсин ын цы æхсæвæр æрæвæрдта, уымæ æвналгæ дæр нал бакодта. Фырфæлладæй йæ къæхтыл дæр нал лæууыд. Тыххæй-фыдтæй ма бахæццæ йæ кæвдæсы лыстæнмæ, йæ кæрцæй йæхи æрæмбæрзта, хъæмпы аныгъуылд æмæ æрбафынæй.

Йæ фынай — тæрхъусы фынай. Æмбисæхсæвæй бирæ нæма ссæудзæнис, афтæ та йæм хицауы хъæр сыхъуысдзæн:

— Кæм дæ, лæппу, тагъддæр агæпп кæ æмæ дæ фос аскъæр! Æмбисбон куы сси!..

Æрдæгхъалæй та уайдзæн сæууон æртæхыл фосы фæдыл гыццыл лæппу. Куысты та ивгъуыйдзæн йæ бон.

Афтæ алы бон дæр, бон изæрмæ.

КОЧЫСАТЫ МУХАРБЕГ: 80 АЗЫ

КОЧЫСАТЫ Мухарбег

«ЗÆГЪУТ-ИУ МЫН МÆ ЗÆРОНД МАДÆН...»

САУ ЦÆСТЫТÆ

Æз уарзтон сау цæстытæ, уарзтон,
Рæсугъддæр уыдонæй кæм уыд?!
Æхсæв сæ стæлытимæ барстон,
Уыдтæн сæ алы бон рæвдыд.

Фæлæ мæ иунæгæй ныууагътой,
Мæнæй фæлыгъдысты тæргай,
Æмæ мын афтæ дæр нæ загътой:
«Хæрзæбон! Хорз амонд дæ хай!»

Æмæ кæд уыдонæй фæцух дæн,
Æмæ кæд ферох кодтой мæн,
Уæддæр сæ райдзастхуыз рæсугъдæй
Мæ зæрды баззади мæнæн.

Тæхуды, абон та кæй тавынц
Сæ рухсæй, хъарм хурау, фæлмæн.
Тæхуды, афтæ тынг кæй уарзынц,
Куыд уарзтой цардуалдзæджы мæн!..

1938 азы 22 июль.
Орджоникидзе.

ЦÆРГÆС

Ды хохы айнагыл цæрыс,
Ды арвы бæрзæндты тæхыс.
Ды арвы хæтæнты хæтыс.
Ды дуне дард рæттæ уыныс.
Цыфæнды дымгæ æмæ уад,
Цыфæнды тымыгъты зынад
Дæуæн нæ асæтдзæн дæ ныфс.
Ды уадæн акæныс хъæбыс.
Ды 'хсар дæ базыртыл хæссыс.
Ды мигътæй арвы 'хсæн вæййыс.
Бæллын дæ сахъдзинадмæ æз,
Хæххон æндонзæрдæ цæргæс.

1939 азы 19 апрель.

Мухарбеджы конд нывтæ
йæ чингуыты цъарæн.

ХЪÆМÆ

Мæ уарзон хъæубæстæ,
Мæ райгуырæн хъæу,
Æнæхъæн дæс азы
Æз нал федтон дæу.

Мæ цæстытыл уайы
Нæ ныллæг хæдзар,
Йæ сæгæйдзаг къултæ,
Йæ сæгæйдзаг цар.

Мæ цæстытыл уайыс,
Ныййарæг, ды дæр,
Цыма та мын сæрдмæ
Æмпъузыс цыдæр.

Куы 'рбайхъуысы уынгæй
Къæхты хъæр, ныхас,
«Æрхæццæ мæ хъæбул», —
Фенхæлыс æваст.

О уарзон ныййарæг,
О ме схæссæг мад,
Кæд арæх æнæ мæн
Фæкаæныс æнкъард.

Кæд фæндагмæ арæх
Фæцæуыс уынæг,
«Кæд искæцæй уайд
Мæ хъæбул зынаг», —

Фæзæгъыс, фæлæ та
Æнкъардæй хъæмæ
Æрцæуыс, дæ зæрдæ
Æхсайы мæнмæ.

О, ма тыхс, ныййарæг,
О, ма кæн æнкъард.
Æнæ дæу мæнæн дæр
Нæу адджын мæ цард.

Дæ сау гуыр дæр, ма тæрс,
Нæ фесæфт кæмдæр.
Зындзынæн та иу бон
Нæхимæ æз дæр.

Зындзынæн та ногæй
Æмæ та, мæ мад,
Æрвитдзыстæм хъæлдзæг
Мах иумæ нæ цард.

1940 аз.

ФÆСТАГ САЛАМ

Мыййаг, хæсты быдыры искуы
Куы фæуон мард,
Æмæ куы аскъуыйа æмбисыл
Мæ рæзгæ цард...

Мыййаг, куы нал фæуон кæронмæ
Мæ зарæг æз.
Æмæ куы бамыр уа бынтондæр
Мæ сонт хъæлæс...

Мыййаг, куы фæсыкк уой мæ фæндтæ,
Мæ рухс фæндаг...
О, курын уæ, зынаргъ æмгæрттæ,
Æз иу хъуыддаг.

Зæгъут-иу мын мæ зæронд мадæн,
Куы фæуа хæст:
Хæсты быдыры, зæгъ, фæмард дæн
Цытимæ æз.

Зæгъут-иу ноджыдæр Кавказæн
Салам мæнæй.
Æцæг хъæбулау дæ, зæгъ, уарзтон
Зæрдæбынæй.

1942 азы 11 январь.
Ростовы облæст,
Слепихины хутор.

МА КÆН ХЪЫГ

Хæрзбон, хæрзбон, мæ уарзон,
Æз дард балцы цæуын.
У а дуджы фæразон,
Ныууадз, мæ хур, кæуын.
Цæуын, цæуын æз абон
Хæсты быдырмæ раст,
Цæмæй уа рухс дæ амонд,
Дæ рæзгæ цард — æдас.
Цæмæй цагъарау бастæй
Ног ма 'рвитæм нæ цард,
Гъеуый тыххæй мæ фарсыл
Æз бабастон мæ кард.
Фыцы мæ уæнгты ног тых.
Æхсарæй мæ фæрсыс?!
Дæ цардамонд — мæ хотых.
Дæ уарзонад — мæ ныфс.
Æмæ хæсты фыдафон
Ызнаджы сау нæмыг
Мæн ку 'амара, мæ уарзон,
Уæд-иу мыл ма кæн хъыг.
Нæ райсдзынæн хæдбарæй
Цагъайраджы къæлæт, —
Хуыздæр æгады цардæй —
Сæрибарыл мæлæт!

1942 азы 27 февраль
Сталинграды облæст,
Сувоикинойы станицæ.

ХÆРЗБОН

Б-æн.

Цæуын хæсты тыгъд быдырмæ,
Кæм судзы артау зæхх.
Хæрзбонтæ ут. Дæ хъæбулæн,
Мæ Ир, фæндараст зæгъ.

О, ма ку, ма, ныййарæг мад,
Мæ фæстæ ма кæн хыг.
Нана, лæгæн уынгæг сахат
Зæрдæныфс нæу цæссыг.

Мæ рухс дуне, мæ удлæууæн,
Ды та цы 'руагътай сæр?
Ныууадз, ныууадз дæ сусæг куыд,
Дæхиуыл схæц уæлдæр.

Фæлтау мын ратт мæ фæндагмæ
Дæ уарзондзинад ды,
Цæмæй мын уа ныфсы суадон
Лæгæвзарæн хæсты.

1943 азы 7 октябрь

ФЫСТÆГ МÆ МАДМÆ

Мæ фын фæлыгъди. Хуыссæг та мæ н 'ахсы.
Хæстæг у бон, æвæццæгæн, хæстæг.
Уæдæмæ, цæй, мæ райгуырæн Кавказмæ
Ныффыссон æз гæ ацы 'хсæв фыстæг.

Ыссыгътон цырагъ ныккæнды æдæрсгæ.
Мæ чысыл пецы бафу кодтон арт...
Салам дæуæн, мæ райгуырæн хæхбæстæ!
Æнæниз у, мæ ныййарæг, мæ мад!

Æрвитын дын хæсты быдырæй абон,
Æрвитын дард Украинæй салам.
Дæ буц хъæбул, дæ иунæг фырт, дæ уарзон
Нæ рох кæны дæу иунæг минут дæр ам.

Мухарбег хæсты азты.

Мæ цæстыл уайы райгуырæн хъæубæстæ,
Нæ хæдынкъул, нæ æлыгбын хæдзар,
Дæ дæлбазыр кæм рæзыдтæн æдæрсгæ,
Кæм æрвыстон мæ рæзгæ бонты цард.

Мæ цæстыл уайыс алы бон, ныййарæг,
Цыма та бадыс рудзынджы раз ныр.
Кæсыс æнхъæлмæ: «Искаæцæй, мыййаг кæд, —
Фæзæгъыс ды, — æрбазынид мæ фырт...»

Æз зонын хорз дæ хъуыдытæ, дæ фæндтæ,
Кæй у дæуæн æнæ мæн, нана, зын.
Æмбарын æз, кæй мыл риссы дæ зæрдæ,
Кæй дæм фæзыны хаттæй-хатт цæссыг...

Нана, дæ зæрдæ ма дзурад мæнимæ,
Дзæгъæлы ма кæн, ма, нана, æнкъард, —
Куыд нæ дæн æз хæсты быдыры иунæг,
Нæ дæ ды дæр гæ афтæ иу, мæ мад.

Фæуыздæн хæст! Нæ рæстдзинады кардæй
Ызнаг æрцæудзæн тагъд рæстæджы саст.
Æмæ дæм уæд, ныййарæг мад, æз дардæй
Фæзындзынæн сæрæгасæй æваст.

*1943 аз.
Хæцæг æфсад.*

БОЦИТЫ Алыксандр

БАЛЛИЦ АМАЕ АМОНД

Кардзыдæй дæр,
Урссæрæй дæр
Нæ куыстытыл,
Ног фыстытыл,

Кæд фыссæгау,
Рухстауæгау,
Рæз нæ хæссын,
Уæд нæ бæззын!

Рæзгæ цыды
Ис мæ хъуыды.
Рæзты цардæн
Æз æфсарм дæн!

23. 01.2000.

МАРДТАМ БУЦГÆНДЖЫТАЕ, ИРЫСТОНЫ АДÆМ!

*Хъантемыраты Ирбедж
рухс ном дзы арын*

Мæрдтам буцгæнджытае, Ирыстоны адæм,
Мæ «рухс номы» аккаг нырма уын нæма дæн.
Уæддæр мын мæ чырыны уæлхъус мæ фæстæ
Æнæмæнг кæниккат æппæлæн ныхæстæ.

Æз та уын, фæхъхъауау, мæ сагъæс зæгъдзынæн:
Æз судзгæ æфсæрмыгæнагæй мæлдзынæн.
Мæнг æппæлæн ныхас куы кæнат мæ буцæн,
Уæд а лæппу мардæй йæ чырыны судздæн.

Гъе уымæн мæ фæнды, уæ аккаг куы цæрин,
Куы раттин сымахæн мæ уды сызгъæрин...
Кæронæн мæ «рухс номы» аккаг куы суаин,
Уæд уе 'ппæлæн буцтæй мæ чырыны раин.

21. 05. 2000.

МАЕ МАДЫ СЫЗГЪÆРИН ЗÆРДÆ

(Хъæрæгъæцы уæлмæрдты фыст)

Нæ цæрæн зæхх, тавыс мæ хурау,
Уæддæр дæм цы кæлæн тых и!
Дæ риуыл та, сонтдæр хъæбулау,
Ныддæлгоммæ кодтон мæхи.

Мæ хъус та дæ тарфы уынартæй
Куы ахсы гуыпп-гуыппон мыртæ.
Уый кусы дæ мидæг æвæрдæй
Дæ мады сызгъæрин зæрдæ.

Йæ цавд ын ам, сыхы уæлмæрдты,
Ныр цал азы хатын дзæбæх.
Кæд дыл æз гъе уымæн æууæндын
Уæлдай тынгдæр, не 'нусон зæхх!..

1980.

ЛЕГЕНДÆ

*Арын дзы Гæздæнты авд æфсымæры
ныййарджыты ном*

Чызг æмæ лæппу сæ кæрæдзи уарзтой.
Лæппуйæн чызджы æгъдаумæ хастой.
Къæсæрыл мидæмæ чындзы хуыдтой,
«Арсау хъæбулджын куыд ысуа!» — куывтой.

Хæдзарæй уыцы куывд сыхъуыст Хуыцаумæ:
Ракаст цæстуарзонæй дзыллæты 'гъдаумæ.
Цасдæр куы рацыди — фенхъæлцау ус.
Лæджы цæсгомыл æм хъазыди буз.

Иу хатт æм бахаста ног арæзт авдæн,
Загъта йын: «Цотæй æппынкъаддæр — авдæн!»
Бинойнаг къайы дзырд бакодта 'ххæст:
Авд азы фæстæ сын авд фырты рæзт.

Амæндты тахтимæ хъæуы сæ номыл
Авд фырты кодтой æзраздæрæй хъомыл.
Авд цинай радысты фыд æмæ мад,
Къæсæрæй касти чындзæхсæвты рад.

Ехх, фæлæ сау хабар уымæй фæраздæр:
Дунейыл райдыдта хæстыты карздæр.
Æмæ ныссидти нæ барджын Цæдис:
«Немыц æрбабырстой! Тохмæ! Фæдис!»

Авд фырты авдæй фæцыдысты хæстмæ,
Авдæй хæцыдысты тохы æмвæрстæ.
Авды дæр бахордта хæсты быдыр.
Авд фыдæй дуды сæ ныййарæг ныр.

Авд фырты авдæн хæрзафтидæй сисы,
Маройгæнгæ йæ Хуыцаумæ æвдисы.
Авæйы хур бон кæуындзæстыг, сау,
Æврæгъты хъуырай дзы скæрзы Хуыцау.

1975.

ОПТИМИСТОН

Иуыл раст бæргæ нæ дæн, мæ лымæн,
Фæлæ у мæ зарджыты уд Хъæлдзæг.
Мæн кæддæр æрмæст цинтæ цæгъдынаг
Рафæлдыста, рухс сауцыуау, Уалдзæг:

Æз æмдзæвгæтæ нæ фыссын мастæй,
Æз мылазон бон фæлæууын хъусæй.
Æз æмдзæвгæтæ фæфыссын уарзтæй,
Хурбонау тыппыр куы вæййын — рухсæй!

23. 05. 2000.

28

БÆЛАС ÆМÆ КЪУДЗИ

Цъæх рагъы сæрмæ иннæтæй уæлдæр,
Цы бæлас зынд, — тызмæг арв æй æрцафта.
Цæхæр дзы акалд, атаhti йæ сæр.
Фырцинæй мард йæ бындзыд сыхаг: «Йафтæ!»

Табу йын уæд — æркъуырда дæ Хуыцау! —
Фæхъыг дæм и — мах нал хастай дæ сæрмæ.
Нæ хъæды фарн ныллæггæнгæ, цытдзау,
Фæцыдтæ не 'хсæн не 'ппæтæй уæлдæрмæ!

Ныр кал цæнкуылæй арыды фæздæг...
Кæд де 'намонд цытылмарддзинад, — уый нæу!...»
Нæ цаф бæлас ын: «Марг бындзыд, хæлæг!
Бæлас уæвгæйæ хъæды 'мвæз дæр чи нæу!

Мæ рæзыны цы аххосджын уыдтæн,
Мæ алыфарс куы никæйы хъыгдæрдтон?
Уæлæмæ иста хъæды амонд мæн:
Мæ цард æз Хурæн абайыл фæлвæрдтон.

Цытмæ бæллын дæр уа-æнаив нæу,
Хæрзудæй рæзгæ бæрзæндтæн куы судзай.
Дæ бонæй у — арв никуы 'рцæвдзæн дæу —
Йæ хъæзтытæн ды худинаг дæ, къудзи!...»

1970.

НÆРТОН ФÆНДЫРДЗÆГЪДÆГ

Мыстулаты Ирæйæн

Мæ ног фæндыр «дыууадæстæнон» нал у,
Кæй хъистыл куыдта цард — зындоны талынг.
Мæ ног фæндыр — æрдзæтæнон у, хъал,
Бынтон ысси мæ зæрдæйæн æмбал.

Куы йæ 'взæрстон, мæ къух ыл уæд æрхастон,
Цыма йæ æз «Дæ ном цы хуыйны?» фарстон.
Уый акалдта зынг-зæл цæхæрты урс.
Æмæ дзы айхъуыст йе 'хсызгон ном: «Р-р-рухс!»

1975.

28

КУСАГ БАХ АМА ПЕГАС

Уынын дæ «æфсургъыл». Къуыдиппæй кæсыс,
Айуан кæнын систай зæхкусагыл хъалæй.
Мæ куысты Бæхыл мын пыр-пыр худт кæныс,
Дæ «Пегасы» цур æй æгаддæр æнхъæлæй.

Поэзийы фарнæн йæ бындур — бæркад.
Уæнгдых фæллой — уый дзы у раздæр!
Цы ранæй фæхауид Куысты Бæхы кад,
Уым ницæмæн хъæуид Пегас дæр.

1995.

СТЪАЛЫ АМА УАЛЛОН

Бахсæв. Мæйрухсмæ та уаллон
Схылди фаджыс-мæрæй, дзуры:
«Арвы стъалы, æз цы бæллон
Де 'ртывдмæ? Цы дæ мæ цуры?

Циу дæ налхъуыт сыгъд, нæ хатын,
Кæд ды иппæрд дæ нæ цардæй...
Æз? Æз та йыл — баст: йæ ад ын
Базыдтон бырынкъæй, фазæй!..»

МА БÆСТЫРÆСУГЪД АМА МА БÆСТÆРÆСУГЪДÆН

Гæды загъд — тобæ! Ацы ран нæ хъазын:
Æцæгдæр æз дыууæ уарзны уарзын.
Сæ иуæй иннæ хурджындæр, рæсугъддæр,
Сæ иуæй иннæ 'фсармджындæр, хæрзулдæр.

Зæххон дзæбæхты фидуцæй æмбулынд,
Ацырухстау сæ кæрæдзимæ худынц.
Кæцы мын сæ у адджындæр — нæ зонын.
Фырбуцæн сæ мæ дыууæ цæсты хонын.

Сæ нæмттæ сын мæ фыны дæр ма дзурын,
Сæ дыууæ дæр йæ чызджытæ сты Хураен.
Æз сæм цæстдзыдæй, цас цæрон, — кæсдзынæн,
Сæ номы цины зарджытæ фысдзынæн!

05. 2000.

Чызгарæст æрдзыл та сæнтты цинай сыстад
Гæлæбуты арт-хъазт.
Ир дидинаг калы. Йæхи æнгæс майæн —
Мæ зæрдæйы райдзаст.

Сырхзынг фестæг дзырдтæ мæ зарæджы сæрмæ
Гæлæбутау хъазынц,
Сæхи йæм нывæндтау (йæ фидуцы 'рбадой)
Æнæрхæцæй 'вазынц.

Æз зарын. Мæ уды кæрæдзийæ ризынц
Бæллиц æмæ амонд.
Илаелæй! Чызгай мæм куыд æхцон фæхудти,
Цы рæсугъд уыд абон!

Нæ расуг уосгор, æригон,
Кедæр гъæунги косгæ бон
Телигъæдæбæл ниххуæстæй,
Уотæ бадзоруй бохъдзæстæй:

«Нæ ниуазæгмæ нæ бæллун,
Æ цардæй хуæздæр — ниммæлун!
Ци лæг расугæй нæ цодуй,
Уомæ фæккæнун тæходуй».

13. 06. 96.

МЕ 'РДАГХÆЛД ДИДИНАГÆН

Æмвæрстæ бадæм уарзты фæзы мах.
Чындздзонау мыл фыццаг хæрздæфтæ калыс,
Лæппуйы уд зæрдæскъæфæны дарыс,
Æмæ дын уый дæр фестици цырагъ.

Æрбадынæввонг мыдыбындз тæхы
Дæ русты цур, дыв-дывæй дæ æййары.
Дæ фæлгонцы мыд кæй ис, уый æнкъары,
Йæ узæлдæй дын «Ма мæ тæрс» зæгъы.

Нырма æрдæгхæлд уарди дæ, мæ зæд,
Уæддæр уындæй ныридæгæн цы 'хцон дæ!
Ды ма æххæст куы райхæлис, мæ бонтæ,
Дæумæ ма мын кæсæнтæ уайд уæд!

1999.

ХУРЫ ЦÆССЫГТÆ

Экспромт

Дидинаæгау худы Хуры чызг,
Нал исы йæ цæстытæ мæнæй.
Зæрдæйыл æфтауы уарзты зынг,
Буцдæр касти уалдзыгон тынтæй.

Хаты мæм æдзынæг: «Равзар мæн, —
Æз нырма нæфæччиæг дæн, сонт.
Бауарз мæ, æмæ ысуон дæуæн
Цины хур, нываг æмæ нывонд.

Схъуырмаæ дæн. Цы адджын у, цы тынг!
Охх, фæлæ йын бауарзæн та нæй —
Дидинаæгау худы Хуры чызг...
Къамы — уæлмæрдты цыртæй.

Хуры къæвда гом арвæй æркалд —
Исдугмæ, ыстæй æваст фæхъус.
Фенхæлдтон: йæ зынгхуыст чызгыл мад
Акуыдта мæнимæ дæр та цъус.

07. 05. 94.

КЪÆЗÆНÆДЖЫ ЗАРÆГ

Мæ ди... Мæ ди... Мæ дидинаæg,
Кæлæ... кæлæ... кæлææнтимæ.
Ды дæ мæ ду... мæ дунейæн
Мыдау адджын, тæмæнтимæ.

Бæло... Бæло... Бæлонæн, дам,
Йæ амонд ис æхсинæджы.
Æз дæр куы ба... куы базыдтон
Чызджыты 'хсæн мæ иунæджы.

О, ра... О, ра... О, ра кæс мæм,
Мæ цæстытæй дæу куы хæрын.
Ой, ра... Ой, ра... Ой, равдис мæм
Дæ гагуытæн сæ сызгъæрин.

Мæ ба... Мæ ба... Мæ балбæлас
Сырх ба... Сырх ба... Сырх балимæ.
Куыд хорз уайд, тæхудытæ,
Адджын æмба... Æмбалимæ!

О, ба... О, ба... О, бауарз мæ,
Мæхи нываг, мæхи зæд дæ.
Зæгъ «о», къæзæ... къæзæнæгæн.
Уæрæйдæ 'мæ уæридæтæ!

Мæ ди... Мæ ди... Мæ дидинаæg,
Кæлæ... Кæлæ... Кæлææнтимæ.
Ды дæ мæ ду... мæ дунейæн
Мыдау адджын, тæмæнтимæ!

1996.

НАНАЙЫ ЧЫЗГ ЦÆМÆЙ АСЫРХ

Сонт чызг фæриуджын. Цæхæртæ ыскалдта
Фынддæсæм уалдзæджы дидинкал радæй.
Дзагъыр цæстытæ кæдæмдæр ныддардта
Уарзтæмхиц монцимæ гомрудзынг уатæй.

Сабыр мад аивæй загъта йæ чызгæн:
«Ралæуыд уалдзæг, — дæхи дзы фæхъахъхъæн.»
Хъазхъуыр æм бакасти, джихауæй уымæн:
«Уалдзæгæй, нана?.. Хынджылæг ма ма кæн...»

Мад ын: «Куы зоныс — гыццыл гыгы нал дæ...»
Хин чызг-æнæнтыст ыл барæй «фæбустæ»,
Фæлæ кæд уыди фыццаг уарзтмæ уалтæ! —
Раргом æй кодтой нанамæ йæ рустæ.

16. 09. 95.

АВТОПАРОДИ

Цы æнамонд, цы худæг дæн!
Мæ хъысмæт мыл хъæрæй кæуы:
Фыдуынд лæппу уæвгæйæ, мæн
Æрмæстдæр Хуры чызг хъæуы...

Куыд нæ сæттын! «Æртыны» онг
Æдзух фыдæнхæлтæн фæраз:
Дæлдзæхæй сист æмæ та ног
Чызджыты рухсдæры ныууарз!..

Æмæ та ногæй афтæ 'нхæл:
«Уый у мæ нываг хур, зæххон».
Æмæ та: «Гъæй-джиди, — ныббæл, —
Тæхуды, къайæн æй æрхон!..»

Цы хæйрæджджын романтик дæн! —
Мæ нана мыл мæрдтæй кæуы:
Фыдуынд усгур уæвгæйæ, мæн
Æрмæстдæр Хуры чызг хъæуы...

1968.

ТУЛДЗБÆЛАС

Фидар ныххæцыд йæ видæгтæй зæххыл,
Цас ыл тыхджындæр бырсæн кæны уад,
Уыйас, йæ цинтыл хъæрдæрæй фæйлаугæ,
Тулдзбæлас зары æндондæрæй: «Ца-а-ард!»

ЫСГОРÆТАГ

— Уый афтæ хъалæй чи цæуы
Нæ бульвары? Цы тьуз у?
— Уый «замæй» кусы, хицау у,
Мæ иу зонгæ Битьуз у.

Йæ уæллæгтæм — козбауы хур,
Быны тулæг, дымысдæр.
Йæ дæллæгтæм — Хуыцауы дур,
Къуыдиппы дзырд, сæрыстыр.

28

Ысгорæтаг. Ититтыри!
Хъæуккагмæ ма кæм лæууы!
Уæзданæн ыл цилиндр и.
Цы худ-иу дардта хъæуы!

Зыдтон æй æз æдыллыæ,
Мæгуырдæджы æнгæсы...
Ысхъомыл и нæ сыллыæ,
Ныр ма мыл кæд æрвæссы!

ИРÆТТÆН ИРЫСТОНЫ УЫРЫССАГАУ РОМАНТÆ ФЫССÆГ

*Къостайы-иу йæ фыд Леуан афтæ афарста:
«Уæддæр цы уыдзынæ, цы?»*

Нæ иу «ирон» ныммæрдвæлурс æгъуыссæгæй:
Æхсæв-бонмæ нæ базоны æнцой.
Йæ ирæттæн роман фыссы... уырыссагау! —
Гъе ахæм у йæ удхары фæллой.

Тыхсы йыл Мад-Ир. Хъавгæ уымæ бакæсы,
Нæ йын æмбары йе стьолыл йæ фыст
Æмæ та йæ, Къостайы фыдау, бафæрсы:
«Уæддæр, хъæбул, цы куыст кæныс, цы куыст?»

1999.

ИСТИНÆ АГУРÆГ ФЫС

Фыс балбирæгътæм басхъæл... Уыдон... дистимæ:
— Æгас цæуай! Цы нæ агурыс?
— Истинæ...
— Зæгъæм ын æй — цæмæ ма у нæ каст!
Æмæ йæ авдæй апырдой æваст.

ХÆЙРÆДЖЫ ЗАРÆГ

Æз а дунейыл адæймаджы знаг —
Æнусты хъазын иу хуызы йæ гоппæй:
Мæ сæрыл уымæн байтындзын фæндаг,
Цæмæй кæна йæ мидбынаты цоппай.

29

АДÆМЫ НЫХАС ЗЫНДОНЫ ФУРДЫ БЫН

Аххосты сәйраг ма зоны
Абон ыстæм:
Бирæ ныхæсты донь
Фæдæлдон ыстæм.

ДОНСАЕРТАÆ АЕМАЕ СПОНСОРТАÆ

Нæ мæгуыр поэт донсæрæй
Йæ чиныг царды рауагъта:
Фæцис æй амонд спонсорæй —
Редактор дыууæ нал загъта...

ЧЫРЫСТОН ЦÆСТАЙ КÆСГАЙÆ

- Дунейы ныхыл цы фыст и?
- Фæйнæрдæм тыгъдæй Чырысти.

ЗНОНЫ «МАРКИСТ»

Диссæгтæ! — Нæ «маркист»
Разынди... нæ марг сыст!

12

АЕМБИСАЕНДТАÆ¹

К

Каистæмзад сиахсы кад нæй.
Калак иу бон нæ сырæзт.
Калмæн йæ марг мыды ад кæны.
Калм йæ хауд къæдзил кæрдæгæй ныхасы.
Калм йæ хæрв аппары, фæлæ йæ марг йæ хуылфы баззайы.
Кардæй ма тæрс, æвзагæй тæрс.
Кæй арфæйæ райгуырай, уый æлгыстæй амæлдзынæ.
Кæд дын Тотойы мучъи нæу.
Кæд искæй арфæйæ райгуырдтæ, уæд искæй æлгыстæй амæлдзынæ.
«Кæд ма искуы мæ хур дæр скæсидæй» цард нæ рæзы.
Кæд фаджысæй фыхтæг сырæза, уæд уымæй дæр лæг рацæудзæн.
Кæйдæр дуарæй раппæрстой, æмæ рудзынгæй бахызт.
Кæй уарзай, уымæ дуры цъуппыл дæр фæцæрдзынæ.
Кæй уарзай, уымæн йæ кувдз райыны бæсты заргæ кæны.
Кæй уарзай, уымæн йæ 'взæр нæ уыныс.
Кæмæйдæр кæрдзыны ном айрох.
Кæмæндæр йæ мады мард нæ хъæр кодтой.
Кæмæ не 'ххæссай, уымæ ма 'внал.
Кæмæн ис, уый йæ зæронд мæрдтæн хæрнæг кæны.
Кæмæндæр йæ куырой фезгæлста, æмæ йæ гæркъæраг дæр ныззыгъгъуытт кодта.
Кæмæндæр йæ мады мард уæлтæрхæг уыд, æмæ йæ фыды мард хæдзармæ нал уагъта.
Кæмæндæр йæ сины 'лвæст фæхос.

¹ Дарддæр. Райдайæн кæс: «Мах дуг», 2000, № 7

26

Кæмæндæр йæ цæст кæуылты æххæст, уымæ къухæй æвнæлдта.
 Кæмæндæр ницы куыст уыд, æмæ йæ с...ы къæцæл фæттыста.
 Кæм дæ нæ фæрсынц, уырдам дæ сæрæй дуæрттæ ма кæн.
 Кæм кусай æмæ кæм цæрай, уым лымæн ма скæн.
 Кæм — Пъетъре, кæм — Пъауле.
 Кæм — Сæтти, кæм — Бæтти.
 Кæм — Тедо, кæм — Симон.
 Кæрдæг нæ дæ, дыккаг хатт не 'рзайдзынæ.
 Кæрцæн йе 'мпъузæн — йæхицæй.
 Кæсаг доны арф агуры, адæймаг — царды.
 Кæсаг уырыл нæ цæры.
 Кæуыны рæстдзинад нæй.
 Кувæджы дзыхы фарн бады.
 Кувгæ донæй дæр кæнынц.
 Куыдзæн йæ хосгæнæг — йе 'взаг.
 Куыдзæн йæ хос — йе 'взаджы цъуппыл.
 Куыдз куыдзыл нæ рæйы.
 Куыдз куыдзыл нæ хæцы.
 Куыдз мах у, бæттæн кæй у?
 Куыдзы къæдзил холлаг араст кæны.
 Куыдз фæдисмæ, гæды — къæбицмæ.
 Куыдзы кой ракаен æмæ дæ къухмæ лæдзæг райс.
 Куыдзы хæстæй лæджы хæст тынгдæр риссы.
 Куыдзы хъæвдынтæ сыл сæ мады гуыбынæй рæйдтой.
 Куыдз зæрдæмæ кæсы.
 Куыдз рæйынæн у.
 Куыдз куыдзы кой фæкæны.
 Куыдзы æмбисонд ыл æрцыд.
 Куыдз æмæ сывæллоны сæрыл ничи дзуры.
 Куыдзæн æхсыд стæг нæ аппаратзæни.
 Куыдзæн куыст куынæ ваййы, уæд йæ куыдзы хæринаг сдæры.
 Куыдзы цардмæ дæр ма бирæгъ бахæлæг кæны.
 Куыдзы цармы тыхт лæгæй тæрс.
 Куыдзы цармы тыхт лæгыл æууæнк нæй.
 Куыдзы цармы тыхт у.
 Куыйтæ сæ кæрæдзийы хынцмæ фæрæйынц.
 Куыр — æнæкард.
 Куыр — куырды знаг.
 Куырмæдзæуæг дзыгуын хъуг мæн у, дæу у нæ фæрсы.
 Куырмæдзæуæг хъуг æмæ джирмæдзæуæг дзæргъ дард
 æввахс у нæ фæрсынц.

Куыстæй лæг нæ мæлы.
 Куыст бирæгъ нæу, хъæдмæ нæ лидзы.
 Куырой æмæ милицæйæ сыгъдæгæй рацæуæн нæй.
 Куы нарт — бæхтыл, Сырдон — фистæгæй, куы — Сырдон
 фистæгæй, нарт — бæхтыл.
 Кусарт чи аргæвды, уый йæ стигъгæ дæр бакæны.
 Куы схуыфы, уæд йæ хæлафæй схæуы.

Къ

Къабайæ хæстæг адджын у.
 Къабузджын бæлас — дымгæуромæн. Къада дæр фурдмæ
 тырны.
 Къамбецдармæй цæсгом ын ис.
 Къæбæрсайæн — къæдз æвзаг.
 Къæлуайæ фыркъайæ уæлдай сæ кæрæдзийыл нæ хæцынц.
 Къæрных сырх нæ кæны.
 «Къæрных, цæмæй тæрсыс?» «Рухсæй».
 Къæрныхы бæх тагъддæр уайы.
 Къæссайы цæгъдæнтыл худæн нæй, цы фæуа, уымæй — бузныг.
 Къæссайы цæгъдæнтæй цы домыс.
 Къæхты фыдæбон хъустæм нæ хъуысы.
 Къобалайы сæгътау сын хицæн гуыбынтæ ис.
 Къобор галы къамбецимæ ифтындзынц.
 Къустæ дæр æнæхъæлæба нæ фæвæййынц.
 Къухæй ахаудæй уæд ахауд фыддæр у.
 Къух къухы æхсы, дыууæ къухы та — цæсгом.
 Къуымых кардæй фæрæт — хуыздæр, мæгуыр цардæй —
 мæлæт хуыздæр.
 Къуымæл æнтауы.
 Къуымæл сæнхъызт.
 Къуырмайæн дыккаг дзæнгæрæг нæ цагъдæуы.
 Къуырмайæн дыккаг дзæнгæрæг ничи цагъды.

Л

Лæвар ничи здахы.
 Лæвар ничи куры.
 Лæгау-лæджы хылæн уромæн ис.
 Лæгау-лæг тулгæ дуры нæ фæзмы.
 Лæгæн йе сæфт куы 'рцæуы, уæд Хуыцаумæ асинтæ 'вæры.
 Лæгæн йæ ус нæ мæлы.

Лæгæн чи аргъ кæны, уый йын йæхи нæ фæрсы.
 Лæггадæй лæг нæ мæлы.
 Лæггадгæнæг йæхицæн лæггад кæны.
 Лæг бонæн диссаг хъусы.
 Лæг гал дары, гал — хæдзар.
 Лæг йæ коймæ цæуы.
 Лæг — иухæрдон, ус — дыууæхæрдон.
 Лæг лæджы ныхæстæ фæкæны.
 Лæг, лæггæнгæ чи цæуы, уыдон æнæлæгтæй зæронд кæнынц.
 Лæг Хуыцауы дуарæй дæр здæхы.
 Лæгыл мард куы 'рцæуы, сæр æй уæд бахъæуы.
 Лæг хæдзармæ бæркад уæрдоныл ласта, ус та йæ æддæмæ
 уидыгæй калдта, æмæ йыл ус фæтых ис.
 Лæджы бон бирæ у.
 Лæджы дарæг куыст у.
 Лæджы кой ракæн, æмæ нуазæн æрцæттæ кæн.
 Лæджы сæр кæй нæ хъæуы, ахæм нæй.
 Лæджы цæстæй зонды цæст уынагдæр у.
 Лæппуйæ æвзæр нæй.
 Лæппуйы æвзæр хуыгæсæн уæддæр бæззы.
 Лæппуйы фыд дæр Хуыцаумæ куывта æмæ чызджы фыд дæр.
 Лæппу надæй рæзы.
 Лæппу цумайæ рæзы.
 Лæппынтæ цъиу дæр схъомыл кæны, фæлæ иу ахстоны нæ
 фæцæрынц.
 Лидзгæ цы тæрхъусы федтон, уый фыдæй нæ бахæрдзынæн.

М

Магусайæн алы бон дæр — æнцойбон.
 Магуса фынайæ не 'фсæды.
 Мад йæ зондцух хъæбулы фыд-зонд фæхоны.
 Мады гуыбыны хъуластæ нæ ваййы.
 Мады зæрдæ зонаг у.
 Мады зæрдæ риссаг у.
 Мады 'лгъыст нæ цæуы.
 Мады цæф нæ риссы.
 Марг чысыл лæджы тугæй аразынц.
 Марды коймæ дур амард.
 Мардæй æвзæр ничи дзуры.
 Мард удагасы знаг у.
 Марды уд дыууиссæдзæм бонмæ хæдзары ваййы.

Мард, дам, тъиртт нæ кæны.
 Мард æнæфæхудгæ нæу, хъазт — æнæфæкæугæ.
 Мард-иу хæргæ æмæ нуазгæ куы кæнид, уæд-иу мард дæр
 нæ уайд.
 Мард хæргæ æмæ нуазгæ нæ кæны.
 Мардыл æгасы ничи ивы.
 Мард æгас нæ кæны.
 Мард цæссыгæй каджын у.
 Марды ничи ма райгас кодта.
 Мæ бадтыл Кърозы куыйтæ ниуынц.
 Мæ бадтыл Кърозы куыйтæ райынц.
 Мæгайæ — топпæхсæг.
 Мæгуыр исæй куырм кæны.
 Мæгуырыл дур хæрдмæ тулы.
 Мæгуыр — фæрæзджын.
 Мæгуыр, фезмæлынаг чи нæу, уый у.
 Мæгуыры къæбæр адджын у.
 Мæгуыры хъарæг хъæздыг нæ хъусы.
 Мæгуыр — хæраг.
 Мæгуыр — хæраг, мæстджын — дзураг.
 Мæгуыр хæраг у.
 Мæгуыр истæмæйты мæгуыр ваййы.
 Мæгуырмæ адæмы хъæр куы хъуысид, уæд-иу мæгуыр дæр
 нæ уайд.
 Мæгуыр — фæныкæй хъал.
 Мæгуыраг йæ мард дæр мæгуыр у.
 Мæгуыр лæг никæмæ зыны.
 Мæгуыр лæг йæхимæ дæр нæ зыны.
 Мæгуыры ничи уыны.
 Мæгуыры мард никæмæй риссы.
 Мæгуыр куы схъал ваййы, уæд дзы йæ мæгуыртæ фæрох
 ваййынц.
 Мæгуыраг чи схъал, уымæй дæхи хиз.
 Мæгуыр æмæ хъæздыгæн сæ фыд иумæ куы сфыцай, уæддæр
 сæ бас нæ баиу уызæнис.
 Мæгуыр цæвæнтæ нæ кæны.
 Мæгуыр йæ бынат зоны.
 Мæгуыр хъæртæ нæ кæны.
 Мæгуыры ныхас ын нæй.
 Мæгуыр лæгæн йæ род дæр — гал.
 Мæгуыр лæджы куырой ривадæй зилы.
 Мæгуыр лæг йæ роды галимæ ифтындзы.

Мæгуыр — амæлæг.
Мæгуыр амæлæг у, удæгæстæ истытæ кæндзысты.
Мæгуыр гæрры нæ къуыры.
Мæгуыр хъæл æмæ лæдзæгæй нæ хъазы.
Мæгуыры мард — дыууæ хатты кæуинаг.
Мæгуыры мард — æрвълхатт дæр кæуинаг.
Мæгуырыл куыдтой, æмæ хъæздыг худти.
Мæгуыр амæлæг нæу, фæлæ йæ фæстæ кæугæйæ чи баз-
зайы, уыдон вæййынц.

Мæгуыры къæсса — зынхæссæн.
Мæ кард дзы мæ кæрддзæмы ис.
Мæкъуылы бын мыст нæ мæлы.
Мæлæт фæнды дæ, нæ дæ фæндыйæ нæ вæййы.
Мæлæт фæнды дæ, нæ дæ фæндыйæ нæ фæрсы.
Мæлæт радæй нæу.
Мæлгæ алчи дæр кæны.

Мæлдзыгæн йе сæфт куы 'рцæуы, уæд ыл базыртæ базайы;
лæгæн йе сæфт куы 'рцæуы, уæд уый та Хуыцаумæ асинтæ
февæры.

Мæлдзыгæн дæр уд ис.
Мæлдзыджы къахыл нæ фæлæудзæн.
Мæ мады бынæй чи не скуыдта, уый мæ бынæй скæудзæнис.
Мæнæн тæригъæд куы хъæуид, уæд æй Хуыцау зоны.
Мæрдтæм цæуынмæ рады нæ лæууынц.
Мæрдтæм постхæссæг ничи æрвиты.
Мæрдтæм хонæг ничи æрвиты.
Мæрдтæм хайттæ ничи æрвиты.
Мæрдты цæссыг кадджын у.
Мæрдтæй Нарты Сосланæй дарддæр ничи ма раздæхт.
Мæскуы иу бон нæ сарæзт.
Мæсыг дардмæ зыны.
Мæсыг йæ бындурмæ гæсгæ вæййы.
Мæ фыдыфыды сæфт фæкæнæд.
Мæ фыдыфыды сæфт фæкодта.
Ме 'взаг — ме знаг.
Мыды ад мыдгæс зоны.
Мызды сæрыл зонд амонын фыдгуыст у.
Мыстæн йæ дæндаг цæуыл схæца, уый цъæмæлты дæр ссардзæн.
Мыстулæг йæ хуыз ивы.
Мыст хæринагæн йæ сой агуры.

Н

Нарт æппæлынæй Нарт нæ уыдысты.
Нартæн Сырдон фыдбылызæн райгуырæ.
Нарт дæр иу бонмæ не снарт сты.
Нарты Ацæмæз басгуыхт.
Нарты æмбисондæн баззад.
Нартæ кадылмард уыдысты.
Нарты ныхас Хуыцаумæ хъуыст.
Нарт ныхасыл хæлоф нæ кодтой.
Нæртон лæг йæ ныхас авд хатты æууилы.
Нæ йын бон ис, нæ — æхсæв.
Нæл дæ, сыл дæ — ныййар.
Нæл бæхæн æхсыр æруадзын кæндзæн.
«Нæ федтон» иу дзырд у, «федтон» — сæдæ.
Ницыфенæг йæ мады бæгънæгæй федта, æмæ иууыл уый
кой кодта.
Ницыфенæг йæ мады с... федта, æмæ иууыл уый кой кодта.
Ногусджын йæ усæй дарддæр никай фæуыны.
Ноджы — цъиу-цъыбырттæг.
Нозт афтид бынæттæ агуры.
Нозтæн йæ бæрц хос у.
Ном хегæнæн у.
Нуазæнæн æгъдау хъæуы.
Нуазæнæн кад хъæуы.
Нуазæн туджджынты дæр фидауын кæны.
Нуазын дын зын куы уа, уæд-иу дæ иу цæст æрцъын дæ.
Нуазæн дугъон бæхæй уæлдай нæу, кæдæм æй фæзилай,
уым балæудзæн.
Нуры чи хæры, дудгæ дæр уый кæны.
Нывæрзæнырдыгæй хæстæг адджын у.
Ныййарæджы зардæ — фыртмæ, фырты зардæ — каистæм.
Нымæт æууæрдзынæй бæзджын кæны.
Нымæт нæмынæй бæзджын кæны.
Нымæт цас фылдæр нæмай, уыйбæрц бæзджындæр кæны.
Ныфс фæстагмæ мæлы.
Ныхасæй йæ хайрæджытæ дæр нæ рабулдзысты.
Ныхасмæ йæ æфстаугур цæуын нæ хъæуы.
Ныхасмæ йæ дзыппæ æвнæлын нæ хъæуы.

О

Особа уыдис, гуырдыоба — никуы.
Оффай хъуыддаг нæ рæзы.
Оцани бæхмæ зондджын лæг нæ бабæлдзæн.

П

Паддзах бирæ æфсадмæ бæллыд, бирæ хæстонты мад —
иумæ, æрмæст ын паддзах куыд уыдаид.
Пайдамæ чи хъавыд, уый дæр фæзиан кодта.
Пиран — пиргæ, Сиран — ссивгæ.
Пысырайы цъиуæй уæлдай нæу.

Р

Раджы — ницы, æмæ æрæджиау — исты.
Раттаджы къух райсаг у.
Райгуырæн бæстæй æвзæр нæй.
Райгуырæн бæстæ нæ ваййы æвзæр; æвзæр, кад ын чи нæ
фæкæны, уыцы хъæбултæ ваййынц.
Райгуырæн бонæй адзалы бонмæ фæндаг цыбыр у.
Раст лæгæй мæрдты уæрдоны сæмæн аразынц.
Раст лæг ныфсджын у.
Растыл дыууæ нады æмбæлы.
Расыг йæ бæхы дæр расыг æнхъæлы.
Рæвдаугæ дзырд калмы дæр йæ хуыккомæй ралæсын кæны.
Рæдигæ Хæмыц дæр кодта, фæлæ Нартмæ нымад уыдис.
Рæйгæ куыдзы хъæвдынтæ дæр фæкæнынц... сæ мады гуы-
бынæй.
Рæйаг лæгæй рæйаг куыдз хуыздæр у.
Рæстæгæй растдæр тæрхонгæнæг нæй.
Рæстæгæн ницы лæууы.
Рæстæгæн ницы фæразы.
Рæстæг сафын хæдзарсафæгау у.
Рæстæг у аразæг.
Рæстдзинадæн Хуыцауæй дарддæр æвдисæн нæй.
Рæстдзинадмæ цæуын дæр мæрдтæмдзæуæгау у — иунæг
фæндагæй дарддæр æм нæй.
Рæстдзинад магуыр лæгæй дарддæр никай хъæуы.
Рæстдзинад не 'мбийы.
Рæстдзинады ныхмæ Хуыцау дæр æдых у.
Рæстдзинад Хуыцауæй дарддæр никай хъæуы.

Рæстдзинад магуыр лæг æмæ Хуыцауæй дарддæр никай хъæуы.
Рæсугъдæй рæсугъдмæ ме знаг фæцæуæд.
Рæсугъддзинад фаджысы рагъыл аразгæйæ нæу.
Рæсугъд ус иуы нæ ваййы.
Рæсугъд ус рæдиаг у.
Рихи нæ дары.
Рувасы бадæн — хурварс.
Рувас йæ хъæппытæй ныббуц, стæй фырыуæттæ куы федта,
уæд йæхимæ ницыуал зынд.
Рувас — кæркгæс.
Рувас фысы фæдыл гурай-гурмæ цыд, кæд йæ дымæг æрха-
уид, зæгъгæ.
Рувас ыл амбæлд.
Рувæн цæхæрадоны куына уа, уæд кæрдæг йæ сæрыл хæцы.
Рухскæнинæгтæй куына ацаходай, уæд мардмæ нæ хæццæ
кæнынц.

С

Саби æмæ куыдз зæрдæ зонынц.
Саби фынайæ рæзы.
Саг сагмæ кæрдæг бахаста: «Зонын æй, дæ къæхты бын ис,
фæлæ дын, чи зоны, мæ лæвар адджындæр у».
Саг доны йæхимæ каст, йæ рæсугъд сытæй ныббуц, йæ лыстæг
къæхты фаудта, фæлæ йæ бирагътæ куы расырдой, уæд æй
йæ сытæ пыхсыты лидзгæйæ хыгдардой, йæ къæхтæ та йæ
фыдбылызæй фервæзын кодтой.
Саджы дæр ма йæ сыкъатæ хыгдардой.
Садзгæ зондæй цæрæн нæй.
Сайды уæйгæнæг дæр кæны.
Саккатæ хайрæг куы 'рцахстой.
Сасиргур дæр ма абады.
Сасиргур фылдæр абады.
Саударæджы æлгыст цæуаг у.
Сауджынтæ нæлгоймæгты худинагæнджытæ сты, сылгой-
магау бадгæйæ мизынц.
Сауджыны куы нæмай, уæд Уанкъайы над — дыккаг аз дæ
фæндай куыд аргъауа.
Сауджынай, моллойæ уæлдай нæй — сæ дыууæтæ дæр
къухмæ кæсынц.
Сахары сæ бæлæсты цæнгтæ æхсæдын куы 'рымысынц, уæд
сæ хъæуты та цæгъдгæ ныккæнынц.

Сæгъæй сæныкк гуыры, фысæй — уæрыкк.

Сæгъ къуыбырмæ куына æххæсса, уæд йæ цæсты фиутæ тайынц.

Сæгъ фысыл худти, фæстейы, дам, фæзындтæ.

Сæгъы сомы — йæ къæдзилы бын.

Сæны расыг фæстагмæ тæфсы.

Сæр иунæгæй бахæрын мæлæт у.

Сæр иунæгæй нæ хæрдæуы.

Сæр куына куса, уæд гуыр къуыдыр у.

Сæр куына куса, уæд къæхтæ тæригъæд сты.

Сæр куына куса, уæд къæхтæ уынгæджы сты.

Сæр дзæгъæл куы фæуа, уæд къæхтæ уынгæджы сты.

Сæры цæфæй зæрдæйы цæф риссагдæр у.

Сæр зæгæлыл дæр ис, фæлæ йæ цалымæ дзæбугæй æрцæфтæ кæнай, уæдмæ къуырын нæ комы.

Сæрдигон арвæй сой фæуары.

Сæтæлæг йæ хæдзар йемæ хæссы.

Сæтти æмæ Бæтти.

Сæ уынаффæ — Сатана, сæ хынцæг дæр — Сатана.

Сæ фæдисон — Сатана, сæ хынцæг дæр — Сатана.

Сæ фæскъæсар куыдз баст ис.

Сем (Санаты) йæ зондмæ мызд нæ куырдта.

Сенкъайы хъуг йæ фаджысæй тарст.

Се 'нтауæг — Сатана, сæ кувæг — Уырымæг.

Сесейы куырау йæхæдæг дæр æдас нæу.

Сикъогол — рæгъауы ныфс.

Скъæфæггагæй куыдз дæр нæ цæры.

Скъæфæггаг гуыбыны дæр нæ тайы.

Скъæтамайæг йæ абоныл хъуыды кодта, мæсыгамайæг — йæ фидæныл.

Сой куы уарзай, уæд хъуамæ фос дæр уарзай.

Сой чи уарзы, уый фос дæр уарзы.

Сомихаг, дам, йе 'рбадæнтæй лыгъд.

Сомихаг йæ с...æй куыд лыгъд.

Сом-сомгæнгæ йæ абон бахордта.

Сомы каркæй абоны айк хуыздæр у.

Стыгъдæндаг чызгмæ гæдытæ дæр æнхъæлмæ кæсынц.

С...мæ хæстæг сины фыд нæ хæры.

Сывæллоны дзыхæй фарн дзуры.

Сывæллоны зынгмæ куы уадзай, уæд дзы йæ къух тъыссы.

Сылгоймаг йæ цæсгомыл йæ къух куы сиса, уæд ын кæнæ йæ хъуырыл хъуамæ дур бафтауай æмæ йæ фæдæлдон кæнай,

кæнæ йæ чъырын арты басудзай, æндæр ын срастгæнæн нал ис.

Сылгоймагæн йæхи куына фæнда, уæд æй ничи бахъахъхъæн-дзæнис.

Сылгоймагты дæр Хуыцау иухуызон ма скæнæд.

Сылгоймаг хонæгæн «нæ» зæгъын худинаг у.

Сылгоймаг хонæгæн «нæ» зæгъын мæлæт у.

Сылгоймаджы мастæй рихитæ урс кæнынц.

Сылгоймаджы зондæй хæдзар ничи кæны.

Сылгоймагæн мæрддзыгой цæуын Хуыцауæй лæвæрд у.

Сынт дæр ма карчы цъиу аскъæфы.

Сынт дæр хорз цуаноныл лидзы.

Сыхаджы чи фауы, ууыл макуы баууæнд.

Судзгæ цы скæны, уымæн æнæ ахуысгæ нæй.

Сурæг дæр Хуыцаумæ куывта æмæ лидзæг дæр.

Сурæг лидзæгмæ дзырдта: «Æрлæуу!» Уый дæр ын: «Дæу ничи суры æмæ ды æрлæуу!»

Сурыл мысты фæд ары.

Сурыл ын мысты фæд нæ ирвæзы.

Сусæгхорæн æнæфергом нæй.

Сусæгхор лæг гæдывад у.

Сусæг ныхас уæрммæ дæр нæ дзырдæуы.

Сусæгæй мыст дæр хæры. Сусæг маст зæрдæ хæры.

Сучъитæ дыууæ уæны астæуæй æлвасы.

Т

Тагъдæй дугъ нæй.

Тагъд чи кодта, уымæн йе 'мбисонд — йæхи.

Тæдзынæг дуры гуыбыны дæр хъары.

Тæргайгæнаг усы чызг макуы ракур.

Тæргæйтты мæйы мит хæрдмæ фæуары.

Тæрхонæй ма тæрс, тæрхонгæнæгæй тæрс.

Тæрхондонмæ хизгæйæ дæ къух дæ дзыппы хъуамæ уа.

Тедо æмæ Симон.

Терк-Туркæн сæ рæгъау куы фæтардæуыди, рæгъаугæс уæд баурæдтой.

Терк-Турчы бæхтæн цæфхæдтæ сагъта.

Терк-Турчы бæхтæн цæфхæдтæ чи садзы.

Теуайы сайд ын фæкодтой.

Теуауаргъ афтæ ма ныккæлæд, æмæ дзы хæрæгуаргъ мауал æрæвзæра.

Топпæхстмæ кæй агурай, уымæ æххуысмæ ма дзур.

Тулгæ дур дæр бынат агуры.
Тулгæ дуры дæр бынат хъæуы.
Тулгæ дур дæр кæны, фæлæ кæдæм, уый нæ зоны.
Тулгæ дур чи уромы, ууыл æмбæлы.
Туг адджын у.
Туг зынаргъ у.
Тугæн аргъгæнæг аргъ нæ кæны.
Тугмæ сылыстæджы ничи агуры.
Туджы хæсмæ бæллæн нæй.
Туджы хæс æдылы кæны.
Туджджын тугагурæгмæ бæллы.
Тулдзыл азтæ куыд цæуынц, афтæ йæ удаг æхсидгæ кæны.
Тулдзыл азтæ куыд цæуынц, афтæ йæ удаг ногæй-ногдæр кæны.

Тыхагур чи цæуы, уый йæхи тых дæр нал æрхæссы.
Тыхæй ахæцын кæм хъæуы, уым де знаджы ифтынц, зондæй ахæцын — уым та де 'рвады.
Тыхгæнæг йæ кад сафы.
Тыхгæнæг йæ сæр сафы.
Тыхæй тыхджындæртæ — бирæ.
Тыхæн сæр хъæуы.
Тыхстæй уырымæ цæуы.
Тыхст лæгыл «уæуу» дæр фидауы.

Тъ

Тъæппæй хъазт нæй.
Тъæпдыгъдæй æхсыр фылдæр нæ кæны.
Тъотъоты хæсты æмбисонд сыл æрцыд.

У

Уагæр ма йын дæндæгтæ куы удайд.
Уазæг бæркадæй нæ кайы. Уазæг бæркадыл бæркад æфтауы.
Уазæг кувæджы рахизфарс фæбады.
Уалдзæг хурджын куы уа, сæрд къæвдаджын, уæд фæззæгæн æнæбæркаджын уæвæн нæй.
Уалдзыгон хур — мæ чындзыты, фæззыгон хур — мæ чызджыты.
Уанаты къанау иу бон нæ сырæзт.
Уарæджы хъуыр-хъуыр никæмæ хъуысы.
Уастырджийы куывдæн æнæнуазгæ нæй.

Уастырджи лæппуйæ лæггæнæг, байрагæй — бæхгæнæг.
Уæддæр хæсгардчыллипп.
Уæздандзинад дæ туджы куына уа, уæд дын æй ничи ратдзæнис.
Уæлæ хъæды — тыртыбæлас.
Уæлæ хъæды — тырымылы.
Уæлæ хъæды — хъихърибæлас.
Уæныджы хуыммæцыдау ын фæци.
Уæрцц бæласыл абаддзæни, фæлæ уымæ мацæмæ æнхъæлмæ кæс.

«Уæуу» — чындзы фæцæуын, дыууæ «уæууы» та — фыды-уæзæгыл баззайын.

Уидаг кæм нæй, уым бæлас дæр нæй.
Урс æмæ сау абанайы бæрæг кæнынц.
Ус æмæ лæджы хыл — сынтæгмæ.
Ус-ус фæкодта, æмæ æнæусæй базæронд.
Ус хæдзар куына хъарм кæна, уæд лæг дзæгъæлкъах кæны.
Уыдисны-рихи, уылын-лæг.
Уырысы æфсад дæр æй нæ басæтдзысты.

Ф

Фадат исæй нæу.
«Фадат мын нæй» æфсон нæу.
Фарсхæцæг — таригъæджын.
Фарсхæцæг таригъæджын у.
Фæдисæй фæныкгуыз тæрсы.
Фæззæг фæфснайы, æмæ — зымагæн.
Фæззæг фæфснайдта æмæ — зымагæн.
Фæззæджы æвæрæнтæ зымæджы сты.
Фæззæджы стонг чи 'ййафы, уымæн йæ мæлæт хуыздæр у.
Фæззыгон уазал дуры гуыбыны дæр хизы.
Фæнды æнæрихи лæгæн апъа кæн, фæнды — хъуджы с...æн.
Фæнды æнæрихи лæгæн апъа кæн, фæнды хъуджы фæстагæн.
Фæнды адæмы ныхмæ дзур, фæнды дымгæйы ныхмæ ту кæн.
Фæнды адæмы ныхмæ дзур, фæнды дымгæйы ныхмæ миз.
Фæнды дæ Фыдыбæстæ ауæй кæн, фæнды — дæ мады.
Фæрæт цыбыр у, фæлæ бæлас фæлдахы.
Фидиссагæй фидис хъæуы.
«Федтоны» фæстæ къодæхтæ баст ис.
Фос дæр ма йæ бынат зоны.
Фосы дзугæн цæу-раздзог хъæуы.
Фыдæй фыддæртæ бирæ ис.

Фыдбоны фыдтэй фылдәр фәлмәцйд фыдфыны фыдтэй.
Фыдбылызэй раздәр хиз дәхи, куы 'рцәуа, уәд дзы хос
нал ис.

Фыдбылыз дәр әмә хәрзәбон дәр Хуыцауы ратгә сты.
Фыдбылыз дәм куы кәса, уәд фәнды чырыны ныббыр.
Фыдгәнәгән бирә 'нтысы.
Фыдгәнәджы фәндаг цыбыр у.
Фыдгәнәг фыд ары.
Фыдусы әлгъыст цәуаг у.
Фыдмийә ном ничи кәны.
Фыдыбәстә мадәй адджындәр у.
Фыдыбәстә фыдәй адджындәр у.
Фыдыбәстә фыды ад кәны.
Фыдыбәстә чи нә уарзы, ууыл макуы баууәнд.
Фыдыбәстә чи нә уарзы, уый никәй уарзы.
Фыдыбәстә чи нә уарзы, уый никәй бауарздзәнис.
Фыды фарн цотән — фәндаггаг.
Фыййау афтә: «Уый куы зыдтаин, бирәгъ уәларвәй әрхау-
дзәнис, уәд мә куыдзы уәлгоммә бабастаин.»
Фыййауән — әфцәг, хуыгәсән — кәәдзил.
Фынгән әгъдау хъәуы.
Фынгыл иу нуазәнәй фылдәр нә фыдауы.
Фынгән йәхи әгъдәуттә ис.
Фынг кусарты сәрәй фыдауы.
Фынтәй дәр ма куы ис хуызджынтә.
Фынтәй хуызджын нәй.
Фыррәуәгәй мәрдтәм дә разәй фәуыздзән.
Фырхәрдәй Резийы хыбылау фәци.
Фырхәләй ныззылынтә.
Фысымуат кәнын дә куы фәнда, уәд мәгуыр ләджы равзар.

Х

Хабарәй хабармә — адәймаджы цард.
Хабарәй хабармә царәм.
Хабәртты куыйтә куы ныскъуыдтә кәной, уәд ма кәй хъәуынц.
Хабәртты куыйтә куы ныскъуыдтә кәной, уәд никәйуал
хъәуынц.
Халәттәй (сынтытәй) дәр ма иу урс вәййы.
Халон бәлоныл худт: «Әз уымәй стырдәр дән».
Халон, дам, зәрватккыл худт: «Әз уымәй стырдәр дән».
Хәддзу уазәг — кәбәрхор.

Хәдивәг истамен куы хъәуид, уәд Хуыцауән дәр уайд.
Хәдзар мәсыг у.
Хәдзар фидар у.
Хәдзар ничима никәмен сарәзта.
Хәдзары фарн бирә у.
«Хәдзар-хәдзар» кәнынай кәәсәр скәнын хуыздәр у.
Хәдзар уазәгәй фыдауы.
Хәдзар кәәсәрәй фыдауы.
Хәдзар хәстәгәй фыдауы.
Хәдзар хистәрәй фыдауы.
Хәдзар кәм и, уым дуар дәр уыздән.
Хәдзаргәнәг хәдзар нә басудздзән.
Хәдзар-хәдзар фәкодта, әмә кәәсәр скәнын нә базыдта.
Хәдзары бәркад хъәрәй тәрсы.
Хәдзары мард куы уа, уәд йә дуәрттә хъуамә гом уой.
Хәйрәджы сайдтой, әмә сыл худәгәй мард.
Хәрәфырт кәйтыл мизы.
Хәрәфырт барджын у.
Хәрәфыртмә бәх дәр әмбәлы.
Хәрзгәнәг хорз нә ары.
Хәрзгәнәджы хәрзтә — хиды бынты.
Хәрзгәнәджы хәрзтә дзырддаг кәнынц.
Хәстәджы фәрсын хъәуы.
Хәрәгыл куы сбада, уәд әй Елиайы цәфәй дарддәр ницы
уал раппардзәнис.
Хәрәгыл стырдәр хъустә ис.
Хәрәджы дымәг цыбыр у.
Хәрәгыл әфсургъы саргъ чи әвәры, уый йәхицәй хын-
ажыләг кәны.
Хәснаг әдылы кәны.
Хәснаг бонкалд кәны.
Хәснаг хәрамы хос у.
Хәстәг уый у, хәсты рәстәджы дын хәстон чи уа, тыхы
рәстәджы — тых.
Хәст иуты аразгә кәны, иннәты — сафгә.
Хәс дарын зәрдәниз у.
Хәсгард — чыллипп.
Хәтаг сылгоймаг сраст уыздән, фәлә хәтаг ләгән
срастгәнән нәй.
Хәрд кәм ис, уырдыг дәр — уым.
Хәрам ныхас хәдгәрон дәр нә фыдауы.
Хәрәджы хыхьхь зарәг нәу.

Хæцаг лæгæй хæцаг куыдз хуыздæр у.
Хетæг хъæдмæ — нал, хъæд — Хетæгмæ.
Хистæр кæм нæй, уым кæстæр дæр нæй.
Хистæр кæм нæй, уым кæстæр ма агур.
Хистæр кæм нæ уыд, уым кæстæр ма агур.
Хистæр, кæстæр кæм нæ зоной, уырдæм фарн нæ цæуы.
Хистæр бинонты басы сæртæй асайы, уыдон та йæ цæхдоны
бынтæй фæсайынц.

Хист мард нæ, адæм бахæрынц.
Хиуайæн дæр ма йæ рахиз фарс хæрынæн бæззы.
Хицæй æппæлынæй лæг уæлбыл нæ кæны.
Хойы зардæ — æфсымæрмæ, æфсымæры зардæ — хъæдмæ.
Хорз æвзæры не 'ппары.
Хорз æфсин ссады фæстаг тæпп уазæгæн æвæры.
Хорз мад йæ фырттæн хо дæр балæвар кæны.
Хорз мад йæ авд фырттæн иунæг хо дæр ныййары.
Хорз лæг фыдбылызæй дардмæ лидзы.
Хорз лæг йæ хæдзармæ тæригъæд нæ хæссы.
Хорз фидгæйæ у.
Хорз райсын хæс райсын у.
Хорздзинад райсын хæс райсын у.
Хорз раканын удыбæстæ у.
Хорз зæлдаг дæр у, фæлæ йæм рæмпæг æмхиц у.
Хорз лæг æрдхорд агургæ нæ кæны.
Хорз æмæ æвзæр иу хуымы зайынц.
Хорз лæг йæ мадимæ хъæбысæй нæ хæцы.
Хорз цуанон йæ сырды мард хæдзармæ æнæхъæнæй нæ
хæссы.

Хорз лæппу у, фæлæ мæ мады бынæй не скуыдта.
Хорз йæ куывдмæ цæуы, æвзæр — йæ коймæ.
Хорз лæг йæ мард хæдзармæ хæссы, хорз куыдз — дардмæ.
Хорз куыдз — бирæгъты холы.
Хорз куыдзы фæстаг бирæгъмæ хауы.
Хорз лæгæн хорз цот нæ цæуы.
Хорз лæгæн хорз митæ хъæуы.
Хорз фæстагмæ разыны.
Хорз æфсины къæбиц нæ фидийы.
Хорз ус Нарты Сатана дæр уыд, фæлæ ууыл дæр иу сайд
æрцыд.

«Хорз» сыхæгтæ кæмæн ис, уый æнæзæнæг нæ зайы.
Холлагдон дымгæйæн афтæ: «Мæхи бæркад мын ныууадз,
де 'рбахæссаггагæй райгонд у».

Хом фыд æвæзаг у.
Хом фыд ничи здахы.
Хорз бæх йæ хоры хæрд нæ сафы.
Хорзмæ галы цæстæй кæсы, æвзæрмæ — хъазы цæстæй.
Хос галмæ — нæ, гал — хосмæ.
Хох кæм ис, уым уыр дæр ис.
Хох цахæм уа, ахæм дур дзы тулы.
Худтæ цал сты, лæгтæ уал ма агур.
Хур дæ бон тавы, хорз сыхаг та — æхсæв дæр.
Хурыл дæр ма сау стъæлфытæ куы ис.
Хуыскъ усæй хуыскъ хъуг — пайдадæр.
Хуыздармæй у йæ цæстгом.
Хуыцаумæ куыдзы рæйын нæ хъуысы.
Хуыцауы цæфæй лидзæн нæй.
Хуыцауы ном ссар, æмæ хурварс сбад.
Хуыцауæн æртæ чъирийæ куывдæуы.
Хуыцауæн æртæ цырагъы фæсудзынц.
Хуыцау дын цы нæ дæтты, уый искæмæй ма агур.
Хуыцау цы ныффæнд кæна, уый адæймаг нæ аивдзæн.
Хуыцауæй æнæхъуаджы æлгытæг Хуыцауæй æлгыст æййафы.
Хуыцау цæуыл бадис кæна, уый зæххыл нæма уыд.
Хуыцау кæуыл ауды, уымæн йæ род тагъд гал кæны.
Хуыцау кæуыл ауды, уымæн йæ род гал у.
Хуыцау адæмыл зонд куы уæрста, уæд уый аууоны лæуд фæци.
Хуыцаумæ асинтæ чи 'вæры, уый Хуыцауæй æлгыст у.
Хуырым фыс дзугимæ нæ хизы.
Хуытæ бæлæстыл куы хизиккой, уæд хуытæ хуытæ нæ уаик-
кой, бæлæстæ та — бæлæстæ.

Хуы хуры цæст цъыфдзастæй уыны.
Хуы къуыбырмæ не 'ххæст æмæ сæгъæн лæгъзтæ кодта:
«Ахæр, ахæр, мæнмæ дæр кæд истытæ 'рхауид».
Хуы мизгæ-мизын ныхъхъус вæййы.
Хызын æнцон сисæн у, фæлæ йæ фæстæ голджытæ баст вæййынц.
Хылмондаг лæджы æфсон нæ хъæуы.
Хылмондаг лæг æнæфсонæй дæр хыл кæны.
Хылмондаг лæг æфсон йæхæдæг ары.
Хылгæнæгæй иргъæвæгыл фылдæр æмбæлы.
Хылкъахæджы сæрыл дыгæйттæ æмбæлы.
Хынджылæггæнæджы сæр хынджылæгмæ цæуы.
Хырхы зарæг: «Хыртт — мердæм, хыртт — дердæм.

Хъавæгæй æвзидæг фæраздæр ваййы.
 Хъази дæр-иу хъазыд.
 Хъазийы хъазт фæкодта.
 Хъазитæн мæрдтæй дæр се стæг къахы ныхсы.
 Хъазиты стæджы сагъд дзы ныккодта.
 Хъазы цæстгом ын ис.
 Хъал лæгимæ дзурæн нæй.
 Хъал лæг йæ бон калы.
 Хъал лæджы каст — цы ракæнон.
 Хъал лæджы симд гæппæй у.
 Хъал фыййауы цæукъа дæр ваййы.
 Хъал фыййауы цæукъа дæр уыди, фæлæ йæ куы бардызтой,
 уæд æркæдз.
 Хъал хаст кæй кодтой, уый дæр фæкуыдта.
 Хъæбæр кардæн — хъæбæр кæрддæм.
 Хъæбулы маст арс дæр нæ уромы.
 Хъæбулы маст зæрдæ хæры.
 Хъæбулы æлгъитгæйæ мады риутæ «æлло-æлло» фæкæнынц,
 фыды рихитæ — «оммен-оммен».
 Хъæд æнæцæст нæу, быдыр — æнæхъус.
 Хъæдгæсы знаг — хъæддзау лæг.
 Хъæддзауы знаг — хъæдгæс лæг.
 Хъæздыгдзинад гæбæрæй уæлдай нæу, кæуыл ныххæца,
 уымæй нал фæкомы.
 Хъæндæлæн йæ дон судзгæ кæны, фæлæ йæ зæнг хос у.
 Хъæуынтæ — хъæуы, хъæуинæгтæ — хъæды.
 Хъинцгæнаг уæрдон дардмæ тулы.
 Хъисын дæумæ дзурын, голлаг, ды йæ бамбар.
 Хъул стулын æмæ хъул сах абадын иу не сты.
 Хъустæ хæрæгыл дæр ис.
 Хъуыддаг йæ сæрæй бæззы.
 Хъуыддаг йæ тæвдыл хъæуы.
 Хъуыддаг йæ цæфыл хъæуы.
 Хъуыддаджы куы бацæуай, уæд къæдзил ратил-батил кæнын
 къуылымпыйы хос у.
 Хъыбыл хъазгæ-хъазын йæ мадыл сгæпп кодта.
 Хъылдым мысты цард кæны.

Цад — цаддоны, фæрв — цъалайы.
 Цалынмæ Бетъре Пъаулемæ хъæр кодта, уæдмæ йын йæ царм
 астыгътой.
 Цардæй мæрдтæм иу фæндагæй дарддæр нæй.
 Цардæй мæрдтæм иу фæндагæй дарддæр нæй, фæлæ хъуыд-
 даг, куыд ыл ацæуай, уый у.
 Цард дын Хуыцау куына радта, уæд æй тыхæй нæ байс-
 дзынæ.
 Цард раскъæфгæйæ нæу.
 Цард раскъфгæйæ ничи аразы.
 Царды бæндæны кæрон куы 'рцахсай, уæд дæ йæхæдæг лас-
 дæнис йæ фæдыл.
 Цард уæрдоны цалхæй уæлдай нæу.
 Цард уæрдоны цалхæй уæлдай нæу — зилгæ кæны.
 Цас бæрзонддæр схизай, уыйбæрц бæрзонддæрæй рахау-
 дзынæ.
 Цасфæнды фæуарæд, хурæн æнæскæсгæ нæй.
 Цæвæг марæджы нæ уыдта.
 Цæрæнбонтæм бæдулы царды бæсты иу бон уасæджы цард
 хуыздæр у.
 Цæрын зонын хъæуы.
 Цæрвджыныл дыууæ къухæй хæстæуы.
 Цæссыгæй хъуыддаг нæ рæзы.
 Цæст зæрдæмæ фæндаг у.
 Цæст зæрдæ хæры.
 Цæст цы нæ уыны, уый зæрдæйæ рох у.
 Цæст зæрдæ хæры, зонд — дуне.
 Цæст кæй нæ уыны, ууыл зæрдæ нæ риссы.
 Цæст цы уыны, уый дæу нæу.
 Цæст цы уыны, уый зæрдæйы у.
 Цæу куы снард, уæд афтæ, ныр, дам, бирæгъыл дæр сгæпп
 кæндзынæн, стæй йыл бирæгъ куы 'рбамбæлд, уæд сæ, чи кæуыл
 сгæпп кодта, уый рабæрæг.
 Цæхджын хойраг нæ сæфы.
 Цудыд хидыл цæуын фыдбылызы хос у.
 Цыбыр дзур, æмæ дæм хъусæг уа.
 «Цы дын ис, мæгуыр?» «Сис сæрвасæн». Æмæ уый дæр фехста.
 «Цы дын ис, мæгуыр?» Æмæ, дам, гæвз.
 Цы домыс, уый исыс.
 Цы доны сæрты ахизы, уый басур ваййы.

«Цы дын ис, магуыр?» «Куыройы гæркъæраг». Æмæ уый дæр фехста.

Цы — Къутæргæрон, цы — Къуымæллагон.

Цырагъ дыууæрдыгæй куы ссудзай, уæд бирæ нæ лæууы.

Цырагъ дыууæрдыгæй ничи судзы.

Цы раæнонхуызæй чи фæлæууы, уый йæ уды знаг у.

Цы — Сæтти, цы — Бæтти.

Цы — фарст, цы — дзуапп.

Цъ

Цъалайы ма фæрв зайы.

Цъæх палто нæ федтай.

Цъеры цъуппыл — цъыры цъупп.

Цъиудзых гал бахордта.

Цъиудзыхæн ма йæ гуыбынмæ дæр фæкастæуы.

Цъиу йæ расур-басуры аргъ нæу.

Цъиу къалиуыл куыд бада, афтæ цæрæм.

Цъиуты фæззæг нымадæуы.

Ч

Чидæр адæмы 'хсæнæй алыгъд, æмæ æрцард адæмы 'хсæн.

Чидæр «ахæрай» æлгъæд кодта.

Чидæр алы къулæн дæр йæхи зæгæл агуырда.

Чидæр æнæ донæй куырæйттæ арæзта.

Чидæр бæлас гуыппы тыххæй калдта.

Чидæр бирæгъæн æмбисæндтæ куыд хаста.

Чидæр бирæгъæн æмбисæндтæ хаста, уый та — кæмдæр, дам, сæгъы мехъ фæцыд.

Чидæр бирæгъы тæссæй хъæдмæ нæ уæндыд.

Чидæр гал марæггаг хъуг куыд фыста.

Чидæр йæ хæдзары иунæгæй тарст æмæ цæрæнбонты ахæстони иунæгæй фæбадт.

Чидæр йæхицæн кас кæнын нæ зыдта, æмæ кæмæндæр сир кодта.

Чидæр куыдз рæйынæн дардта.

Чидæр хурыл сау стъæлфытæ агуырда.

Чидæр хус быдыры куырой арæзта.

Чидæр цæйау загъта, æлгъыст зæрдæйæн зын у, æндæра, дам, искæй æлгъыстытæ мæ с...ы.

Чи аразы, уый рæдигæ дæр кæны.

Чи кæмæй у, уымæй у.

Чи ницы аразы, уый нæ рæдийы.

Чи у ме знаг, æмæ — мæхæдæг мæ удæн.

Чи цахæм дзуар у, ахæм чъиритæй йын кувынц.

Чызгæрвитæг магуыр у.

Чызгæрвитæг æмæ хæдзаргæнæг магуыр сты.

Чызджы æфсарм — чындзздзон дзаума.

Чындзæхсæв йе 'рра митæ йемæ хæссы.

Чындз йе 'фсармæй фидауы.

Чысыл лæгæн стыр зæрдæ ваййы.

Уыдзæн ма

ИУ АРГЪАУЫ ЦЫППАР ВАРИАНТЫ

Ацы чысыл аргъауен (æмбисонд дæр æй хонынц) иронау ис дыууæ варианты. Фыццаг радзырдта Сохиты Дрис. Джиппы та йæ рауагъта Салæгаты Зоя («Ирон адæмы сфæлдыстад», II том, Орджоникидзе, 1961). Дыккаг вариант у поэтикон уацмысы хуызы фыст, йæ автор — Зыгъытаты номдзыд фæндырдзæгъдæг æмæ кадæггæнæг куырм Бибо.

Уацмысы иннæ дыууæ хуызы баззæдысты æрмæст уырыссаг æвзагыл фыстæй. Иу дзы (æртыккаг) фæзынди «Сборник сведений о кавказских горцах»-ы æртыккаг томы (Тифлис, 1870). Ныффыста йæ æмæ йæ уырыссаг æвзагмæ раивта Санаты Дзантимыр.

1903 азы Мæскуыйы рацыди тынг аив фæлгонцгонд чиныг «Жемчужное ожерелье. Сказки народов Кавказа». Аргъæуттæ уырыссагау рацарæзта В.А.Гатцук. Уыцы чиныг дыккаг хатт джиппы рауагъдæуыди 1992 азы Дæллаг Новгороды. «Бирæгъ æмæ Зыгъарæджы» цыппæрæм вариант райстам уырдыгæй.

Нæ фольклоры уацмыстæ цæстыгагуыйау хъахъхъæнинаг сты Ууыл хъуыды кæнгæйæ аргъауы æртыккаг æмæ цыппæрæм варианттæ ногæй раивтам ирон æвзагмæ. Цыппар текстæй алкæмæ дæр ис йæхи миниуджытæ, æмæ уый руаджы кæрæдзи кæнынц хъæздыгдæр — ирддæрæй разынынц уацмысы иумæйаг хъуыды, фæлгонцтæ, хицæн фæзилæнтæ.

1. БИРÆГЪ ÆМÆ ЗЫГЪАРÆГ

Бирæгъ Зыгъарæджы æрцахста æмæ йæ хæрынвæнд ыскодта. Уæд æм Зыгъарæг сдзырдта:

— Бирæгъ, æгъдау бакæ, æгъдау!

— Цавæр æгъдау? — бафарста йæ Бирæгъ.

— Уæ фыдæлтæ-иу махæй искæй куы хордтой, — загъта Зыгъарæг, — уæд-иу дзы раздæр хорз фæхъазыдысты: æртæ хатты-иу æй уæлвæндагмæ сæппæрстой, æртæ хатты та — дæлвæндагмæ.

Бирæгъ æгъдау кæнын байдыдта æмæ Зыгъарæджы зыввыттытæ кæнын систа. Зыгъарæг иу хатт йæ хуынкъмæ хæстæг æрхауд æмæ хуынчъы смидæг.

Бирæгъ хæлиудзыхæй баззад.

2. БИРÆГЪ ÆМÆ ЗЫГЪАРÆГ

Æгас цæуай, Цъæх Бирæгъ.

Хорз цæрай, Зыгъарæг.

— Дысон-бонмæ кæм уыдтæ?

— Дæу агурæг фæзылдтæн.

— Æмæ мæнæй та цы кæныс?

— Ныртæккæ дæ хæрдзынæн!

— Уæ, бын бауай, Цъæх Бирæгъ, —

Дæ фыды хæрд нæ зоныс!..

— Æрбайсæфай, Зыгъарæг,

Мæ фыд та-иу куыд хордта?..

— Уый-иу Зыгъарæг куы 'рцахста, —

Иу æхст-иу ын — уæлвæндаг,

Иннæ 'хст-иу ын — дæлвæндаг.

Афтæмæй-иу куы срæгъæд —

Хордта-иу æй адджынæн...

— Уæ бын бауай, Зыгъарæг,

Æмæ уый æз нæ зоныс?..

Ацы 'ппæрст дын — уæлвæндаг,

Ацы зыввытт — дæлвæндаг!..

Хуынкъмæ Зыгъарæг ныллыгъдис

Æмæ дзуры уырдыгæй:

Хæрз æнæсæр Цъæх Бирæгъ,

Мæ фыд дæр-иу дæ фыдæй

Афтæ кодта хынджылæг!..

3. БИРÆГЪ ÆМÆ ЗЫГЪАРÆГ

Боныцъæхтыл Бирæгъ зыбыты æххормагæй цуаны параст æмæ дын Зыгъарæгыл хæрхæмбæлд куы фæуайд.

— Дæ фæндаг раст, ме 'рдхорды гæбаз Зыгъарæг.

— Дæ хъуыддаг раст, мæ хæлар Бирæгъ.

— Дысон-бонмæ кæм уыдтæ?
— Дæу агуырдон, мæ хæлар. Хохрæбын стыр дзуг хизы, фыййау дæр сын нæй.

— Æ, гæды гацца! Æз æхсæв-бонмæ хохы алыварсты куы зылын æмæ дзы куы ницы федтон... Дæ гæды ныхæсты тыххæй дæ хæргæ кæндзынæн!

— Цы бон мыл и?.. Молло дæр, дам, сыдæй мæлынмæ куы 'рцыд, уæд хуыйы фыдыл æлгъ нал кодта. Мæ зæрдæ йæ зыдта, дæ хъавд чердæм у, уый. Цы бачындæуа—хæргæ! Æвæццæгæн, дæ фыдыфыд, номдзыд бирæгъ Хъæрæсейæ дæлвæд-уæлвæд ницыуал ныууагътай: уый нæ Зыгъарæг мыггагæй бирæты фæцагъта. Æмбисондæн æй хастой, бынтон зæрондæй дæр куыд хæрзарæхст уыд, уый.

— Ома?— сцымыдис Бирæгъ.

— Зыгъарæг-иу куы 'рцахста, уæд-иу æй æртæ æхсты хæрдмæ фæкодта, æртæ æхсты та иуварсмæ. Гъемæ-иу Зыгъарæг дзæбæх куы сфæлмæн, уæд-иу æй аргæвста æмæ-иу æй адджынæн бахордта.

Бирæгъ Зыгъарæджы æрцахста æмæ йæ æппарынтæ систа. Хæрдмæ йæ фехста, стæй та — иуварсмæ. Зыгъарæджы дæр ма хуыздæр цы хъуыд æмæ уайтæккæ йæ хуыккомы скуыси.

Бирæгъ æм хæстæг бацыд æмæ йæм дзуры:

— Ме 'рдхорды гæбаз, хорз мæ афæлывтæй.

— Бæгуыдæр. Мæ фыдыфыдыфыд дæр-иу дæ фыдыфыды афтæ афæлывта.

— Фæлæ дæм, ме 'рдхорд, иу аипп ис: хъазын нæ зоныс. Ау, æз дæу хæрынмæ æрхаудтон? Мæ бурæнæлфыстæ цы фæкæнон, уый куынаæ зонын! Бафæлварынмæ дæ хъавыдтæн: кæддæра дыл, зæгъын, æууæнк ис? Мæнæ ам æввахс хæзнаты чырын ссардон æмæ мæм йæ хæссынмæ фæкæс—дыууæ дихы сæ акæндыстæм.

— Нæ, мæ лымæн Бирæгъ. Æгæр стыр мыздæй мын æвæрыс зæрдæ, уый хуымæтæджы нæу.

Бирæгъ дæр, мæгуыр, йæ фæндагыл араст уыцы æххормагæй, уæдæ цы уыдаид.

4. ЦЪÆХ БИРÆГЪ

Райсом раджы Цъæх Бирæгъ амбæлди Зыгъарæгыл.

— Дæ фæндаг раст, Зыгъарæг!— загъта Цъæх Бирæгъ.

Зыгъарæгæн фыртарстæй йæ уд ауад æмæ ма тыхтæ-амæлттæй сфæрæзта:

— Дæ хъуыддаг раст, Цъæх Бирæгъ!

— Кæцæй цæуыс, Зыгъарæг! Дысон-бонмæ кæм уыдтæ?

— Дæу агурæг фæзылдтæн.

— Æ, гæды гацца Зыгъарæг! Уæддæр дæ, мæгуыр дæ бон, хæргæ кæндзынæн!— загъта Цъæх Бирæгъ.

— Æз хæрынæн нæ бæззын,— дзуапп ын радта Зыгъарæг.

— Æм-æмгæнгæ дæ бахæрдзынæн, — дзуры та Бирæгъ.

— Ехх, Цъæх Бирæгъ, нæ зоныс, дæ фыдæлтæ куыд хордтой, уый, — загъта Зыгъарæг.

— Зæгъ-ма уæдæ, Зыгъарæг, мæ фыдæлтæ куыд хордтой?— фæрсы Бирæгъ.

— Дæ фыдæлтæ-иу Зыгъарæг куы 'рцахстой, уæд ын-иу раздæр йæ бæрзæйыл æрхæцыдысты æмæ-иу æй æртæ æхсты уæлвæндагмæ фæкодтой, æртæ æхсты та — дæлвæндагмæ, стæй-иу æй бахордтой.

Бирæгъ Зыгъарæджы бæрзæйыл æрхæцыд, уæлвæндагмæ йæ фехста, стæй та дæлвæндагмæ. Зыгъарæджы ма хуыздæр цы хъуыд æмæ йæ хуыккомы смидæг.

Бирæгъ æм мидамаæ кæсы æмæ дзуры:

— Цæхджын сайд мын фæкодтай, Зыгъарæг, и!

Уæд ын Зыгъарæг афтæ:

— Мæ фыдæл дæр-иу дæ фыдæлы афтæ сайдта.

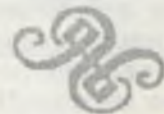
Цъæх Бирæгъ та йæм дзуры:

— Ацы хатт ма дæ хуыккомæй куы рабырис, уæд æфсымæрты цард кæниккам. Бумбули гобан дын дæ быны бакæнин, тымбыл баз дын дæ нывæрзæн бавæрин æмæ дæ сырх зæлдаг хъæццулæй бамбæрзин.

Зыгъарæг ын дзуапп радта:

— Ехх, Цъæх Бирæгъ, уыдæттæй мæ нал асайдзынæ. Куы абырон, уæд мæ акъабæзтæ кæндзынæ, мæ дзидза мын æррæдувдзынæ æмæ мын æй мæ быны байтаудзынæ, уый дын бумбули гобан, зæгъгæ. Мæ сæр мын адзæнгæл ласдзынæ, мæ быны йæ бавæрдзынæ, уый дын тымбыл баз, зæгъгæ. Мæ царм мын растигъдзынæ æмæ йæ тугæй æрттывдтытæ калгæ ме уæлæ æрытаудзынæ, уый та дын зæлдаг хъæццул, зæгъгæ. Нæ, нал мæ асайдзынæ, Цъæх Бирæгъ!

Æмæ Бирæгъ дæр фырмæстæй йæ уд систа.

МЫСЫКАТЫ МÆХÆМÆТ

ЙÆ ЦАРДЫ ХАБÆРТТÆ

Мысыкаты Аслæныхъойы фырт Мæхæмæт райгуырди 1881 азы Бруты. 1901 азы ссис Одессæйы университеты медицинон факультеты студент. Йæ царды уавæртæ хорз кæй нæ уыдысты, иудадзыг æхцахъуаг кæй æййæфта, уымæ гæсгæ уæгъд рæстæг кодта кусгæ дæр. Университет каст фæци 1907 азы æмæ интернаей бацыд Одессæйы сахары рынчындонмæ. Афæдзы фæстæ кусын райдыдта уыцы рынчындоны прозектурайы хайады. Одессæйы царгæйæ ныффыста докторы диссертаци «Материалы для антропологии осетин». Джиппы йын æй рауагътой 1916 азы. Афæдзы фæстæ æрыгон профессоры раивтой губернийы рынчындонмæ прозекторы бынатмæ. Уымæй дарддæр лекцитæ касты сахары медицинон техникумты.

1924 азы Мæхæмæты равзæрстой Одессæйы зонадон-техникон æхсанады сæрдарæй. Зæрдиагæй архайдта адæмон университеттæ аразыныл. Уыцы аз ссыди Дзæуджыхъæумæ æмæ кусын райдыдта Хæххон педагогон институты анатомийы кафедрæйы сæргълаууæгæй. Фæстæдæр ын йæ бæрны бакодтой адæймаджы физиологийы кафедрæ дæр. Уыдис институты советы уæнг.

Уыцы рæстæг ССР Цæдисы зонадты академи ногæй бавнæлдта ирон-уырыссаг-немыцаг дзырдурат аразынмæ (1913 азы дзырдурат аразæг В.Ф.Миллер амард æмæ куыст бакъуылымпы), æмæ уыцы фарны хъуыддагмæ йе 'ххуысы хай бахаста Мысыкаты Мæхæмæт дæр. Хуымæтæджы нæ фыста дзырдураты редактор А.А.Фрейман: «...в работе принимали ближайшее участие дигорцы: автор дигорского букваря М.К.Гарданов (Гарданты Михал), И.Т.Собиев (Собиты Инал), К.С.Гарданов (Гарданты Муха) (записи двух последних легли в основу издания Вс. Ф.Миллера «Дигорские сказания») — и иронцы Цоцко Амбалов (Æмбалты Цоцко), автор иронского букваря М.Н.Гуриев (Гуыриаты Гагуыдз) и автор труда: «Материалы для антропологии осетин» М.А. Мисиков (Мысыкаты Мæхæмæт)». (В.Ф.Миллер. «Осетинско-русско-немецкий словарь», т.1. А., изд. АН СССР, 1927, У. ф.).

Дзырдурат æртæ томæй рацыди 1927—1934 азты.

Мæхæмæт йæ дохтыры æмæ педагогы куыстæй дарддæр йæхимæ иста æндæр хæстæ дæр: уыди Цæгат Ирыстоны зонадон-иртасæг институты директоры хæдивæг, æрдзон-историон хайады сæргълаууæг, музейы къамисы сæрдар, ревизион коллегийы уæнг, Цæгат Ирыстоны зонадон кусджыты секцийы

разамонæг. Профессор арæх цыди хъæутæм, адæмæн æмбарын кодта хæцгæ низтæй, уæлдайдæр та рæуджыты низæй, хи хъахъ-хъаныны мадзæлттæ. Рæуджыты низ цы фыдбылызтæ хаста, уый тыххæй фыста йæ диссертацийы дæр 1916 азы: «Самое ужасное опустошение производит среди осетин чахотка. Почти нельзя найти во всей Осетии дома, семьи, 1—2 члена которой не имеют или не имели в себе возбудителя этой ужасной болезни». Ацы æбуалгъ низы тыххæй профессор рауагъта брошюрæ дæр иронау.

Мысыкаты Мæхæмæты чиныг «Материалы по антропологии осетин» стыр ахъаз фæци фæстæдæры ирон ахуыргæндтæн: этнографтæн, антропологтæн, историктæн, æрдз иртасджытæн, медицинæйы кусджытæн. Бирæтæ йын пайда кодтой йæ алыхуызон раиртæстæй.

1930 азты бæстæйыл Сырх Терроры тугуарæн замантæ куы скодта, уæд Мæхæмæты дæр басыгъта йæ азар. Хуыцауы рæстæй йæ æрцахстой. Большевикон сæркъуырты къухы зындоны хъизæмæрттæ бавзæрста, стæй йæ амардтой 1937 азы.

КОДЗЫРТЫ Уырысби

АХÆМÆЙ ЙÆ ЗЫДТОН

*Мысыкаты-Кодзырты
Годта.*

Медицинæйы доктор, Цæгат Иры-тоны Хæххон педагогон институты профессор, фыццаг ирон антрополог Мысыкаты Аслæныхъойы фырт Мæхæмæт райгуырди Рахизфарсы зыды Бруты хъæуы магуыр зæхкусæг лæджы хæдзары. Æхсæз азы йыл куы сæххæст, уæд йæ мад амарди. Мæ мад — Мæхæмæтæн йæ кæстæр хо Годта — куыд дзырдта, афтæмæй Мæхæмæт уыди сабыр, зæрдæргæвд, хæларзæрдæ, цымыдис сывæллон. Цумамæ — рæвдз. Бинонтæ йæ хъулон уарзт кодтой.

Аслæныхъо, дам-иу, алы изæр дæр аргъæуттæ кодта. Лæппу бафсис нæ зыдта уыдонмæ хъусынæй. Мæхæмæтæн йæ фыды кæстæр æфсымæр Сослан уыд афицер, Японы хæсты хъæбатыр,

зарæг дæр ыл ис, куыста Кутаисы. Йæ фæллад-иу уагъта Бру-ты. Сосланæн Кутаисы уыди, лымæнæй кæимæ цард, ахæм гуыр-дзиаг бинонтæ: фондз æфсымæры, мад, фыд. Æфсымæртæ фондзæй дæр ахуыры фæндагыл лæуд. Сослан-иу гуырдзиаг лæппуты ахуы-ры кой куы кодта, уæд-иу Аслæныхъо йæ мидхъуыдыты бæллыд, йæ хъæбул дæр исты мадзалæй ахуыры фæндагыл куы æрлæу-уид, уымæ. Иуахæмы та Сослан Брутмæ æрбафтыд, æмæ йын Аслæ-ныхъо йæ зæрдæйы бæллиц бамбарын кодта: цæмæй Мæхæмæты Гуырдзыстонмæ акæна æмæ йæ гуырдзиаг фæрныг бинонты руа-джы ахуырмæ радта. Сослан Мæхæмæты йемæ акæныныл сразы.

Госæда, фыдыус уæвгæйæ, йæ сарыхицауы цотмæ хи мады цæстæй касти. Сывæллæттæ дæр æй уарзтой хи мады хуызæн. Уайтагъд ахуыдта Мæхæмæтæн хи уæфт цъæх тынæй хæлаф æмæ хæдон, зæнгæйттæ, хæдбын сæрак дзабыртæ, уæлдзарм худ.

Гуырдзиаг фондз æфсымæры бауарзтой сывæллоны, фæцалх æй кодтой фыссыныл, чингуытæ кæсыныл. Йæ афон куы æрцыд, уæд æй радтой дины скъоламæ æмæ йæ иттæг хорз бæрæггæнæнтимæ фæци каст. Уый фæстæ фæци гимназ. Уыцы рæстæджы Сосла-ны Одессæмæ аивтой æмæ та Мæхæмæты дæр йемæ акодта.¹ Лæппу уым университеты медицинон факультетмæ экзаментæ радта. Ахуыр кæнгæйæ куыста демонстраторæй анатомийы ка-федрæйы. Æмæ, кæй зæгъын æй хъæуы, тынг хорз базыдта адæймаджы анатоми.

1932 азы æз ахуыр кодтон 8 къласы. Цæргæ кодтон Мæхæмæтмæ. Иуахæмы скъолайæ куы 'рбацыдтæн, сихор куы скодтон, уæд мæм Мæхæмæт фæдзырдта: «Хорз лæг (афтæ мæ хуыдта), ардæм ма рауай». Æз йæ цурмæ бацыдтæн. «Куыд сты скъолайы де 'нтыстытæ?» «Æвзæрай дзы ницы ис». «Уæдæ дæ æхца баку-сын нæ фæнды?» Æз иуцасдæр рæстæг джихæй аздадтæн: «Бæргæ мæ фæнды, фæлæ цавæр куыстмæ сарæхсдзынæн?» «Дæ уырыссаг æвзаджы тетрад ма радав». Æз æм мæ тетрад рахас-тон. Цалдæр сыфы дзы рафæлдæхта æмæ загъта: «Ирон æвзаг ахуыр кæнут?» «Кæнæм». «Фæсарæйнаг æвзæгтæй та кæцы ахуыр кæныс?» «Немыцаг». «Уæдæ дæ хъуыддаг раст». Æмæ мын бамбарын кодта, Ирон-уырыссаг-немыцаг дзырд уат рауа-дзыныл кусын, зæгъгæ. Абоны хуызæн ын хъуыды кæнын йе

¹ 1916 азы Одессæйы цы чиныг рауагъта, ууыл хуымæтæджы нæ ныф-фыста Мæхæмæт: «Памяти дяди Сослана Мисикова, направившего меня из тьмы ко свету, с благодарностью посвящаю свой скромный труд». Редак-цийы фиппаинаг.

стыр фыссæн стъол. Йæ къæхтæ æвæрæныл судзæнæй фыст: «Baron Shtendel». Кæцæй æмæ йæм цы æгъдауæй æрбафтыди немыцаг бароны стъол, уый нæ зыдтон. Фæлæ хъуыддаг ууыл нæу. Стъолыл уыди гæххæтты стыр тыхтæттæ амад. Мæхæмæты къухæй фыст журналтæ. Журналтæй иу райста, байгом æй кодта. Куыд бамбæрстон, афтæмæй уыди дзырдаты æрмæг. Бæстон мын бамбарын кодта, уыцы журналтæй алы дзырд дæр хицæн карточкæмæ рахæссын кæй хъæуы, стæй ирон дзырдты бын бахахх кæнын кæй хъæуы, уый. Кусын хъæудзæн бирæ, стæй рæвдз. Уымæн æмæ дзырдуат хъуамæ рæхджы мыхуыры рацæуа». Стæй мын йæ ивгъуыд царды бонтæй иу хабар ракодта. Одессæйы, дам, куы ахуыр кодтон, уæд мæ бонджын студенттæ хъазтизæрмæ æрбахуыдтой. Хъазты райдайæнмæ æнхæлмæ кæстгæйæ иу ран бандæттыл бадтыстæм. Æз, дам, куы æрцæйбадтæн, уæд мæ зæронд хæлафы уæраг алабырди, мæ арм, дам, лæбырдыл авæрдтон, мæ буар куыnnæ зындаид, афтæ æмæ æнкъардæй, фæлурсæй бадын. Уыцы рæстæг мæ разы февзæрди хæрзарæзт студент: «Мисиков, почему не танцуешь?» Æз, цы цагъдмæ кафыдысты, уый ныхæстæй лæппуйæн дзуапп радтон:

*Ах, девушка Надя,
Чего тебе надо?
Ничего не надо,
Кроме шоколада.*

*Ах, красавец-парень,
Почему ты бледный?
Почему я бледный?
Потому что бедный!*

Уыцы ныхæстæ мын ракодта, мæгуыр адæмы цот цы уавæрты ахуыр кодтой, уый цæмæй хуыздæр бамбæрстаин, уый тыххæй.

Алы бон дæр мын-иу æркаст мæ куыстмæ. Иу изæр мæ куыстытæ куы фæдæн, уæд мын гæххæтт ныффыста профессор Дзагуырты Гуыбадыы номыл. Уыцы рæстæджы уый уыди Цæгат Ирыстоны наукон-иртасæг институты директор. Гæххæттимæ Гуыбадымæ бацыдтæн. Гуыбады мын цыдæр хъазæн ныхæстæ акодта, стæй бадзырдта Дзанайты Акиммæ. Аким бухгалтермæ фæсидт æмæ мын рафыссын кодта 200 сомы. Æз дæр цингæнгæйæ нæхимæ æрбацыдтæн. Мæхæмæт мæ куы федта, уæд мидбылты бахудти: «Хорз лæг, уæртæ ма шифанер байгом кæн æмæ уырдыгæй райс мæ морæ костюм æд жилет, стæй сынтæджы бынæй мæ морæ туфлитæ». Куыд загъта, афтæ бакодтон. «Адон та дын

Галиурдыгæй рахизырдæм: Мысыкаты Ахмæт, Мысыкаты Хъырым, Кодзырты Сауккыдз, Мысыкаты Мæхæмæт, Мысыкаты Елæмырзæ

мæ лæвар, дæ хорз куысты тыххæй». — Костюм мын мæ уæлæ скæнын кодта, фæкасти мæм, стæй мæ арвыста хуыйджитæм. Уым костюм мæ асмæ гæсгæ фæкæуындæгдæр кодтой. Уыцы дарæсы ма институтмæ дæр цыдтæн.

Мæхæмæт адæмæн уарзон адæймаг уыд. Адæмы цин, сагъæстæ, сæ хыг, се 'гъдæуттæ, сæ культура, æнæниздзинад — уыдонæн йæ зонд, йæ хъарутæ æвгъау нæ кодта. Йæ фæзынд адæмы æхсæн, уæлдайдæр йæ райгуырæн хъæу Бруты, бæрæгбон уыди.

Мæ фыдымад Залиханыл сæххæст 100 азы, уыди дингæнæг зæронд сылгоймаг. Иуахæмы Мæхæмæт Брутмæ æрцыди. Мæ фыд Саукуыдз кусарт акодта, æрбамбырд сты сыхбæстæ, хæстæджытæ, къабæзтæ. Алчи дæр йæ хъыджы, йæ цины хабæрттæ кодта Мæхæмæтæн, æмæ сын уый дæр амыдта, цы кæнын хъæуы, уый. Адæмы змæлд æмæ цинтæм Залихан фæкаст æмæ дын мæ мадмæ сусæгæмхасæн дзуры: «Чындз, де 'фсымæр арвы дуар гомæй кæй федта, уый гуырысхойаг нæу».

1926 азы та Мæхæмæт Брутмæ æрцыд иу лæгимæ. Уыди сæм рæсугъд мæлхъ, тæмæнтæкалгæ къæдзил ын. Фæстæдæр куыд рабæрæг, афтæмæй уазæг уыди зындгонд гуырдзиаг композитор Виктор Долидзе. Мæхæмæт æмæ Долидзе уыдысты стыр хæлæрттæ. Долидзе мæлхъ æрбаласта Мæхæмæтæн лæварæн. Уый та йæ радта йе 'фсымæр Шамил æмæ мæнæн.

Мæхæмæт æмæ Долидзе æрцыдысты хъуыддаджы фæдыл. Долидзе уыцы заман фыста ирон адæмы фæндыры цæгъдгытæ, зарджытæ æмæ кадджытæ. Æмæ йын Мæхæмæт зæрдиагæй æххуыс кодта йæ бæрнон, фæрнæйдзаг хъуыддаджы. Фæндырдзæгъдджытæ æмæ кадæггæнджыты мах дыккаг бон райсомæй æрæмбырд кодтам Мæхæмæты кæстæр æфсымæр Ахмæты хæдзармæ.

Мæ зæрдыл ма лæууынц, кæй æрбахуыдтам, уыцы фæндыр-

Кодзырты Саукуыдз.

дзæгъдджытæ: Бердыхъаты Елкæ, Бзæты Сурæт, Цъæхилты Милуан, Кодзырты Райкæ, Беккуызарты Раичкæ, Кодзырты Годта. Зарæггæнджытæ: Мысыкаты Ахмæт, йе 'фсымæр Мухтар, Кодзырты Саукуыдз, Цъæхилты Гæбыла, Цъæхилты Осмæн, Мысыкаты Хъауырбег, Мысыкаты Алимурза, Мысыкаты Елæмырзæ. Кадæггæнджытæй та — Мысыкаты Темболат (йæ хуыист æд хъисфæндыр ис абон дæр Къостайы номыл музейы.) Фæндырдзæгъдджытæ радыгай фæйнæ цагъды акодтой, æмæ сын Долидзе сæ цæгъдтытæ ныффыста. Долидзе йæн йæ зæрдæмæ тынгдæр чи фæцыд, уыцы фæндырдзæгъдджыты ма ноджыдæр фæйнæ цалдæр цагъды акæнын кодта. Фыста зилгæ, хонгæ кафты æмæ симды цæгъдтытæ, зарджытæ. Мæ мад Годтайы ханты цагъд Мæхæмæты фæндонмæ гæсгæ дыууæ хатты ацæгъдын кодта. Мæхæмæт йæхæдæг дæр ирон кæфтытæм рæвдз уыди. Долидзе дæр зилгæ кафт лекъуриæмхасæнты скафыд. Æртыгай хæттыты ныффыста Бзæты Сурæт æмæ Бердыхъаты Елкæйы цæгъдтытæ. Уый фæстæ ныффыста Кодзырты Таймуразы, Хазбийы æмæ Японы хæстмæ цæуджыты зарджытæ. Мысыкаты Темболаты кадджытæй дæр цалдæр фыст æрцыдысты. Долидзе æмæ Мæхæмæт цин кодтой, сæ хъуыддаг рæстмæ кæй рауад, уый тыххæй.

Мæхæмæт бирæ куыста гиуцъаниз æмæ тæфсæг фесафыныл. Рæуджыты низ фесафын æмæ профилактикæйы тыххæй йын ирон æвзагыл чиныг дæр рацыди. Долидзеимæ куы æрцыд, уæд дæр хъæуыхицау Кодзырты Саукуыдзæн фидиуæджы æххуысæй æрæмбырд кæнын кодта æппæт хъæубæсты æмæ сын уæлæсыхы скъолайы 2 сахаты лекци бакаст. Æмбырды цы адæм уыд, уыдон тынг бузныгæй баззадысты æмæ йын сæ номæй хъæуы хистæр дзыхарæхст лæг Хъодзаты Хъамбол арфæтæ фæкодта. Балцы кæрон, хъæуы царджытæ цы донгуырæнтæй пайда кодтой, уыдонæй сеппæтæй дæр аласта анализтæ кæнынæн фæйнæ авджыдзаджы.

1927 азы 23 июны Дзæуджыхъæуы байгом ахуыргæнджыты галуан. Мæхæмæт уыцы рæстæджы уыди након кусджыты секцийы сæргълаууæг æмæ æмбырд гом кæнгæйæ загъта: «Когда-то в маленькой старенькой крепости, ныне городе Владикавказе, лишь джигит гулял по берегам Терека, да убийства и грабежи совершались. Теперь здесь открывается такое культурное учреждение, как Дом ученых. Через квалифицированные научные силы культура проникает в темные ущелья гор и освещает своим блеском бедные хижинны горцев и рабочие кварталы. Свою работу Дом ученых раскинет на фабриках и заводах, в

Галиурдыггæй рахизырдым: Къарджыаты Бечмырзæ, Гусаты Дрис, Талханаты Барысби, Гусаты Тæтæрхъан (Федор), Гуытыаты Мысырой, Хетагжаты Василий (Фаризаты раздæры мой), Хъайтаты Тæтæрхъан. Дрисæй фæстæмæв нууылдæр уыдысты Донайдзутæ.

аулах и селениях. От имени научных работников я приношу благодарность партийным и советским организациям, которые дали возможность создать Дом ученых».

Æмбырды ахуыргæнджытæ сæ къам систой. Се 'ппæты астæу бадæй Мæхæмæт урс дарæсы, йæ къухы йæ лæдзæг, æвист пылы сæр кæуыл ис, ахæм. Къам абон дæр ауыгд у нæ бæстæзонæн залтæй иуы. Уыцы бон ахуыргæндтæй цалдæры нæхимæ æрхуыдта. Хъуыды ма дзы кæнын профессортæ В.Ф.Раздорскийы, В.В.Васильевы, М.Я.Немировскийы, А.П.Семеновы, Дзагуырты Гуыбадыйы.

Уазджытæ хæдзармæ куы æрбахызтысты, уæд Мæхæмæт хъæрæй сдзырдта: «Товарищ жена! У нас, ученых Северной Осетии, сегодня большой и радостный день. Сбылась наша давнишняя мечта: открыт Дом ученых. В честь этого мы решили посидеть за чашкой чая в моем доме».

Бирæ фæбадтысты, хъæлдзæг æмæ уарзон ныхæстæ фæкодтой. Кæй загъын æй хъæуы, ныхæстæн сæ фылдæр уыд ахуыргæндты хæсты тыххæй, стæй сæ галуаны байгомы фæдыл.

Зондæн — зонд, уындæн — уынд, алыварсон ахуыргонд, стыр æхсæнадон кусæг, ирон адæмы цардыуаг зонæг, сæ культурæйыл аудæг, заронд æгъдауттæй чи нæ бæззы, уыдонимæ тохгæнæг уыди Мæхæмæт. Уый тыххæй тынг хорз загъта Мæхæмæтты Æхсар «Общественный строй и быт осетин в XVII—XIX вв.», загъгæ, йæ чиныджы: «В числе заслуживающих внимания источников по интересующим нас проблемам, должна быть названа работа осетинского антрополога, доктора медицины, профессора М.А.Мисикова «Материалы для антропологии осетин». Из работ дореволюционных авторов-осетин труд Мисикова — самый обширный и наиболее полный по охвату вопросов. В нем рассмотрен почти весь круг этнографических проблем: хозяйство, материальная культура, семейный быт, общественные формы и отношения. Труд Мисикова еще примечателен тем, что в отличие от подавляющего большинства использованных нами работ, в нем объектом этнографического описания являются жители плоскостной Осетии, культура и быт которых, вполне понятно, имеют свои особенности. Они и показаны автором с достаточной полнотой. Превосходное знание автором осетинского быта, понимание им наблюдаемых явлений и научная эрудиция помогли Мисикову правильно истолковать освещаемые вопросы, показать картины общественного быта ускользавшие от внимания многих исследователей»

Туджджынты бафидауыны тыххæй Мæхæмæт куыд тох кодта,

иу ахæм хъуыддаг мæ зæрдыл лæууы æмæ йæ хъуамæ радзурон. 1923 азы Бруты хъæуы Тедтаты Бзи топпæй амардта йæ сыхаг Мысыкаты Бимболаты. Бимболат Мæхæмæтæн уыд йæ 'рвад, стæй советон хицаудзинадыл æнувид. Цæй тыххæй йæ амардта, уый æбæрæгæй баззад. Мысыкатæ уайтагъд сæ туг райстой, фæлæ уый фæстæ дæр дыууæ мыггаджы кæрæдзимæ бирæ рæстæг туджджынты цæстæй кастысты. Тас уыди ног фыдбылыз æрцæуынай. Мæхæмæтæн хъуыддаг бамбарын кодтой. Уый йæ 'рвад Бибоимæ Брутмæ æрцыд. Æхсаны лæгтимæ бауынаффæ кодтой. Канд Мысыкатæ нæ, фæлæ Тедтаты мыггаг дæр, Мæхæмæт цы уынаффæйыл хæст уыд, ууыл дыууæ нал загътой. Дыууæ мыггаджы абоны онг кæрæдзимæ хæлары цæстæй кæсынц.

1928 азы Мæхæмæты хо (мæ мад) Годта æррынчын. Мæ фыд фехъусын кодта Мæхæмæтæн хабар, æмæ уый дыккаг бон Брутмæ æрцыд. Рынчын уколтæй тарст, æмæ Мæхæмæтæн загъта, фæлæ хостæ нуазыныл разы уыд. Уый йæ мидбылты бахудт æмæ йын загъта, уколы сконд æмбаргæ дæр кæй нæ бакæндзæни. Гипнозы тых дæр уыд Мæхæмæтмæ. Йæ хойы галиу къух райста, цыдæртæ арадзур-бадзур кодта, æмæ рынчын афынай. Дохтыр фынайна укол скодта. Уый куы райхъал, уæд дзуры, уколы бæсты бирæ хостæ нуаздынаен, зæгъгæ. Мæхæмæт йæ дзыхыдзаг ныххути, стæй йæ рынчын хойæн загъта, къуырийы фæстæ сдзæбæх уыдзынæ, зæгъгæ. Къуырийы фæстæ æцæг рынчын йæ къахыл слæууыди.

Мæхæмæт адæмы æнæниздзинадыл куыд æнувидæй куыста, уый тыххæй ма иу ахæм цау. 1935 азы фæссихор йæ куыстæй æрбацыди. Хæрæндон кæй хуыдтам, уыцы уаты æрбадти стъолы уæлхъус, æмæ йын хæринаг куыд æрæвæрдтой, афтæ дзæнгæрæг ныззæланг кодта. Æз фестадтæн æмæ дуар байгом кодтон. Ауыдтон иу лæджы, йæ уæлæ сау кæрц, сау уæлдзарм худ. Афарста мæ Мæхæмæтæй. Æз Мæхæмæтæн фехъусын кодтон, чидæр æй кæй фæрсы. Уый фести, лæгæн йæ къух райста: «Барон, алы бон æгас цу. Мидæмæ рахиз æмæ цæхх, кæрдзынай иумæ саходæм». «Бузныг, Мæхæмæт. Тынг хатыр дæ курын, фæлæ кæд амал ис, уæд мæ сывæллон Юрик тынг нæфæразгæ у, æмæ йæ куы фенис. Йæ тæвд дыууиссæдз градусмæ схæццæ».

Ацыдысты. Фæстæмæ куы сыздæхт, уæд загъта, уыцы нæлгоймаг ирон зынгæ фыссæг Боциты Барон уыд, зæгъгæ. Æз уæд Бароны фæсауонмæ зыдтон, йæ чиныг «Саст рæхыс» дæр ын бакастæн, фæлæ йæ цæсгомæй нæ зыдтон. Мæхæмæт рецепт рафыста, мæнмæ йæ радта æхцаймæ æмæ мын бафæдзæхста афтæкмæ ацæуын,

хостæ балхæнын æмæ сæ Баронтæм бахæссын. Бацамыдта мын адрис дæр. Хостæ балхæдтон æмæ сæ бахастон Баронтæм.

Мæхæмæт уыди диссатджы зæрдæйы хицау. Мæ лæджы кармæ куы бахызтæн, уæдæй нырмæ йын бирæ хæттыты æрымысын йæ царды уаг. Адæймаг иудадзыг йæ чемы нæ ваййы. Цард цард у, йæ фездæхæнтимæ, йæ домæнтимæ. Фæлæ æз никуы федтон Мæхæмæты схуыст ныхас скæнгæ, нæдæр мæстыйæ, нæдæр æнæуи. Ахæм уыди бинонты æхсæн, стæй æмбæлттимæ дæр. Бирæ дзурæн ис йæ хорз миниуджыты тыххæй. Одессæйæ Ирыстонмæ куы ссыд, уæд дыккаг хатт бакодта хъуыддаг. Йæ бинойнаджы фыццæг мой уыд зындгонд хæстон инæлар, уырыссаг-туркаг хæсты архайæг Хетæгкаты Василий. Хетæджы-фыртæй баззади дыууæ чызджы. Мæхæмæт хи хъæбулты цæстæй касти сывæллæттæм, схъомыл сæ кодта. Астæуккаг скъола каст куы фесты, уæд Мæхæмæты бафæндыд, цæмæй хистæр чызг Фатимæ ацæуа Ленинградмæ ахуыр кæнынмæ. Фатимæ Мæхæмæты фæндоныл сразы. Бацыд университетмæ. Цæргæ та кодта Ленинграды, Мæхæмæты хæлар профессормæ. Университеты фæстæ стыр сгуыхт кæй разынд, уый тыххæй йæ ныууагътой аспирантурæйы. Уый фæстæ райста биологон наукаы докторы ном, уыди профессор. Хетæгкаты Фатимæйæн мыхуыры рацыди 60 наукон куысты. Блокадæйы рæстæг царди Ленинграды, уыди горсоветы депутат. Йæ хорз куысты тыххæй йын лæвæрд æрцыди бирæ паддзахадон хæрзиуджытæ. Фатимæйы тыххæй 1981 азы газет «Социалистическая Осетия» рауагъта стыр уац: «Жизнь, отданная другим». Фатимæйы, куыд загътон, афтæмæй хъомыл кодта Мæхæмæт.

Мæхæмæты хæдзары цардысты Лотиты Барис, Юрий æмæ сæ хо Аллæ. Æртæ дæр райстой уæлдæр ахуырдынад. Барис ныртæккæ кусы Грознайы нефты институты доцентæй. Мысыкаты Валентин каст фæци Мæскуыйы машинатæаразæн институт. Фæмард Фыдыбæстæйы Стыр хæсты Мысыкаты Костя каст фæци æфсæнвæндаджы институт, уый дæр фæмард хæсты.

Мæ мысинагты кæронбæттæны ма мæ фæнды зæгъын, Мæхæмæт æмæ Цоцкойы фембæлды тыххæй. Мæхæмæтимæ фæцæйцыдыстæм ныры Сабырдзинады уынджы. Тигъыл цы афтек ис, уырæм куы ныххæццæ стæм, уæд хæрхæмбæлд фестæм бæрзонд хæрзконд лæгыл, халас рихитæ æмæ йын боцъо. Йæ уæлæ ирон дарæс цъæх тынай цухъхъа, сау уæлдзарм худ, сау бæрцытæ, хъама — æвзист хæцæнджын. Уый уыди Цоцко. Мæхæмæтимæ кæрæдзиуыл бацин кодтой.

— Алы бон æгас æрцу, Цоцко! Иттæг æхсызгон мын у дæ фенд Ирыстоны зæххыл!

— Ма хæлар Мæхæмæт! Мæнæн дæр тынг æхсызгон у, дзæбæх, æнæнизæй дæ кæй уынын, уый.

Стæй Цоцко мæнырæм фездæхт. Мæ къух мын райста æмæ афарста Мæхæмæты.

— Ацы лæггаг та дын чи у?

— Мæ хæрæфырт, — дзуапп радта Мæхæмæт.

Цоцко мыл бацин кодта. Йæ галиу къухæй мæ æрбахъæбыс кодта, рахизæй мын мæ сæрыхъуынтæ сабыр апыхъылтæ кодта æмæ загъта:

— Лæггаг, дæ уынд мæ зæрдæмæ цæуы. Дунейы фарн дæ дæ цыгджын мадыфсымæры хуызæн лæг скæнæд! Гайлаг родæй бæрæг у!

Мæхæмæты хуызæн лæг не сдæн, фæлæ Цоцкойы зæрдæлхæнæн ныхæстæ мæ зæрдыл лæууынц, мæ мæлæты бонмæ дæр мæ нæ ферох уыдзысты.

Ныхæстæ кодтой дыууæ ахуыргонд лæджы, сæ ныхасы сæр уыд ирон-уырыссаг-немыцаг дзырдуат рауадзыны фæдыл.

ТЫДЖЫТЫ Тамарæ

ЗÆРОНД КЪАМТÆ ДЗУРЫНЦ

Мысыкаты Бимболат æмæ Мæхæмæт сæ кæстæртимæ.

та сæ зын сахат, нæ сæ дих кодта урсытыл æмæ сырхытыл. Бирæ хæрзты бацыд йæ хистæр Мæхæмæтæн антропологияы зонадон-иртасæн куыстыты, медицинайы национ традицтæ бахъахъхъæныны хъуыддаджы.

Мысыкаты Мæхæмæт каст фæцис Одессайы университет. Сси медицинайы профессор æмæ куыста Дзæуджыхъæуы пе-

Ацы къамы уынут Ирыстони зындгонд адæймæгтæ Мысыкаты Бимболат æмæ Мæхæмæты сæ кæстæртимæ. Адонæн сæ хъысмæт вазыгджын æмæ æвирхъау рауади. Бимболат уыди паддзахы æфсады афицер. Революцийы идейæтæ арф айста йæ зæрдæмæ. Кæд æвзонг уыд, уæддæр ын йæ 'мзæххонтæ стыр кад кодтой. Советты съездмæ йæ равзæрстой делегатæй. Адæмæн æххуыс кодта сæ зын сахат, нæ сæ дих кодта урсытыл æмæ сырхытыл. Бирæ хæрзты бацыд йæ хистæр Мæхæмæтæн антропологияы зонадон-иртасæн куыстыты, медицинайы национ традицтæ бахъахъхъæныны хъуыддаджы.

Мысыкаты Мæхæмæт каст фæцис Одессайы университет. Сси медицинайы профессор æмæ куыста Дзæуджыхъæуы пе-

дагогон институты. Уыдис æм стыр медицинон фæлтæрддзинад. Искæй-иу йæ 'ххуысы сæр куы бахъуыд, уæд ыл йæхи никуы атигъ кодта. Йæ куысты рæстæг-иу куы фæцис, уæддæр æм цыдысты рынчынтæ æмæ сæ никуы никæй аздæхта. Фыццаджы-фыццаг йæхи дохтыр хуыдта, бынæттæ-йедтæм никуы хъавыд. Йæ зонындзинæдтæ лæвæрдта кæстæртæн. Хъыгагæн, йæ зонындзинæдтæй йын спайда кæнынмæ хъавыдысты чекисттæ. Уыдоны фæндыди, цæмæй сын амыдтаид, ахстытæн æвирхъаудæр, æбуалгъдæр митæ кæнын куыд хъæуы, уый. Кæй зæгъын æй хъæуы, Мæхæмæт не сразы. Уый тыххæй йын 30-æм азты марыны тæрхон рахастой. Мысыкаты Бимболат та æххуырст лæгмары къухæй фæмард.

Фæлæ махæн, фæстагæттæн, ирон лæджы намыс æмæ цæсгомæн æвдисæндары хуызæн баззад ацы къам.

(«Рæстдзинад», 01. 02. 94.)

БИАЗЫРТЫ Алыксандр

МÆ МЫСИНАГТÆ МÆХÆМÆТЫ ТЫХХÆЙ

Ацы аз 1 февралы «Рæстдзинады» бакастæн Тыджыты Тамарæйы уацхъуыд Мысыкаты Мæхæмæты тыххæй. Æмæ мæ цæстытыл ауадысты 1925—1926 азты нывтæ æмæ фæлгонцтæ, мæнæ сæ цыма телевизоры уынын, уыйау. Мæ царды дардæры хъысмæтыл уæды цаутæ тынг фæзынысты æмæ сæ, æвæццæгæн, уымæн дзæбæх бадардтон мæ зæрдыл.

Æрыдоны астæуккаг скъола куы фæдæн каст, уæд сдæн ГИНО-йы (Горский институт народного образования) студент. 1925 азы августы институт дæр æмæ студентты æмдзæрæн дæр уыдысты Дзæуджыхъæуы Маркусы уынджы, сæ иу— вагзалмæ 'ввахс, иннæ та — уырыссаг театры бакомкоммæ. Истам стипенди фæйна туманы. Уый хæдрæзмæ адæмы 'хсæнмæ рацыдысты Ленины сызгъæрин æмæ æвзист æхцатæ æмæ йæ абоны хуызæн хъуыды кæнын. Нартхоры пут уыди 11 капеччы (афтæ сæ уай кодтой гутондартæ Даргъ-Къохы дæр, æмæ сæ ластой уырдыгæй та Новороссийскы наулæууæнмæ). Студенттæ уæвгæйæ хæргæ кодтам проспекты цæгат кæрон кинотеатр «Гиганты» уæллаг фарсмæ хæстæг иу чысыл хæрæндон. Дæ æрхуы стыр суари радт, æмæ дын дынджыр æфсæйнаг къусы дзаг æрæвæрдтаиккой хъæрмхуыпп дзидзайы кæрстытимæ, дзул та

рæдзæгъд уыди фынгыл, цас дæ фæнды, уыйбæрц хæр. Студенты уæды материалон уавæртæй хъастгæнæн нæ уыд, æмæ зæрдæрайгæйæ ахуыр кодтам. Уыди нæм алыхуызон къордтæ: литературон, драмон, радиойы, физкультурон æмæ æндæртæ, æхсæнадон лекцитæ, диспуттæ, зынгæ лæгтимæ фембæлдтытæ æмæ æндæртæ.

Мысыкаты Мæхæмæт та нын уыди институты дохтыр, рæстæгæй-рæстæгмæ æнæнизæй гуырысхойаг студентты бæрæг кодта. Афтæмæй йæм бахаудтæн æз дæр. Уалдзæджырдам куыддæр слæмæгъ дæн. Мæн æмæ ма цалдæр лæппуйы йæхи хæдзармæ дæр бацæуын кодта. Хостæ нын лæвардта. Цæргæ та кодта уырыссаг театры бакомкоммæ, тæккæ тигъыл дыууæ уæладзыгон хæдзары æд бинонтæ.

Мæнæн æрæджиау бамбарын кодта мæ уавæр (цыбыртæй йæ зæгъдзынæн): цæгатаг æмæ ныгуылайнаг дымгæтæ мигъты хæссынц хæхтæм, фæлæ сæ фыццаг рагъы сæрты дæр хуссармæ ахæссой, уый дымгæты бон нæу. Батæрынц сæ иуцалдæр версты Арвы, Куырттаты, Уæлладжыры æмæ Дыгуры кæмттæм. Уый тыххæй Дзæуджыхъæуы æмæ иннæ рæбыны хъæуты къæвдатæ арæхдæр ваййы, стæй дзы арæх бады уымæл цъæх мигъ. Низджын адæймагæн æххуыс у æнæкъæвдаджын хохаг хъæуы, кæнæ Хуссар Иры климаты цæрын.

Кæй зæгъын æй хъæуы, махæн хъыг уыдис ацы хабар. Мах ма, сывæллæттæ уæвгæйæ, нæ фыд иу аз Цъайы хъæумæ уæрдоныл аласта, æмæ дзы иу цасдæр фестæм, фæлæ ныл иу æхсæв тæрккæвда рацыд, мах ма уæрдонæй цатыры бынæй рагæппытæ кодтам, фæлæ нын æвиппайды раивылгæ дон нæ уæрдон дæр аласта æмæ ма æндæр кæйдæрты уæрдæттæ. Стæй мæм хæхтæ дæр цыдæр мæнгæфсон кæсын райдыдтой, мæнæ ныр цыма комы былмаæ хохы къултæ æрызгъæлдысты, уыйау. Æмæ мæ нæ фæндыд хæхты астæу цæрын, Æрыдоны тæккæ тыгъд быдырты фæцахуыры фæстæ.

Фæлæ ГИНО-йы ахуыр кодтой Хуссар Ирæй цалдæр студенты æмæ мæ райдыдтой уыдон дæр дохтыр Мæхæмæты фæндоныл разы кæнын. Иу студенткæйæн йæ фыд (Санахъоты Къола) Цхинвалы æд бинонтæ царди æмæ куыста Рухсадкомы. Куы йæм бацыдтæн йæ куыстмæ, уæд мæ 1926 азы сентябры снысан кодтой райдайæн скъолайы гæсæй Громы хъæумæ. Хъæу ис Медзыдайы доны был тæккæ Андореты комы дымæгмæ быдыры райдайæны. Æцæгдæр уым бынтон æндæр климат ис, Дзæуджыхъæуимæ абаргæйæ. Нæй дзы дæргъæтин, æдзухæй лæдæрсгæ сæлфынæгтæ, дымы зæрдæмæдзæугæ рог дымгæ, хъарм сыгъдæг уæлдæф, сæнæфсир æмæ дыргътæ — арæх.

1926 — 1928 азы Громы хъæуы царди æппæт Иры зынгæ революционер Санахъоты Мате. Уый уыди бæрзонд æмæ тыхджын адæймаг. Æфсæддон афицер уæвгæйæ, 1907—1909 азы уыди географ Петр Козловы экспедицийы Манголы æмæ Тибеты. Йæ кой чындæуы П. Козловы чиныг «Русский путешественник в Центральной Азии и мертвый город Хара-Хотой». Мате уыди стыр зæрдæхæлар адæймаг æмæ мын бирæ æххуыс фæци, скъолайæн-иу сугтæ афоныл æрбаласын кодта, исты хъаугъаты-иу скъолайы фарс рахæцыд. Æмæ йæ рухс фæлгонц абон дæр мæ цæстыты раз лæууы.

Хъæусоветы писырæй куыста Дзадтиаты Алыксандр, фæстæдæр сси зынгæ скульптор. Уымæ иу хатæны цардыстæм Лолаты Илойы хæдзары. Нæ фысымтæ нæм кастысты, раст цыма сæхи хъæбултæ уыдыстæм, уый хуызæн. Сæ лæгтæдтæ сын чи фæны-майдзæни. Кусæг æмæ уæздан уыдысты удыхъæдæй гроймæгтæ, æмæ æнцон цæрæн уыди се 'хсæн. Афæдз куыд атахт, уый зонгæ дæр нæ бакодтон. Фæфидар дæн. Æмæ та ГИНО-йы ахуыр кæнын байдыдтон.

Нæ дохтыр Мæхæмæтæн æхсызгон уыд, йæ фæнд ын кæй сæххæст кодтон æмæ кæй фæдзæбæх дæн, уый. Фæлæ мæм уæддæр йæ хъус дардта.

Кæцы аз уыди, уый мæ ферох, фæлæ мæ зæрдыл абоны хуызæн лæууы Мæхæмæты гипнозы сеанс ГИНО-йы залы. Зал Маркусы уынджы институты агъуысты уыди. Цалдæр сæдæ адæймаджы дзы бадт. Уæд электрон цырагътæ арæх нæма уыди æмæ залы уыд мæллæг рухс. Адæм нымдзаст сты сценæмæ. Мæхæмæт рацыди сценæмæ. Йæ æнахуыр æнцойгæнæг хъалæсæй дзырдта уырыссагау: «Вы спите, вы устали и спите».

Æз цæмæдæр гæсгæ гипнозæй тарстæн æмæ мæ цæстытæ радав-бадав кодтон æмæ адæммæ мæ хъус дардтон. Уыдон дæр ныхъхъус сты. Стæй ранæй-рæтты залы райхъуысти хуыр-хуыр. Мæхæмæт залæй сценæмæ ракодта иу студенткæйы, урс кофтæ æмæ йыл сау юбка, афтæмæй.

— Вы маленькая девочка, на базаре потеряли маму.

Чызг дын сценæйы срог и «мама», «мама» хъæргæнæг.

Иу лæппу та дзы не студентты æмдзæрæнæй уыди. Сценæйы цытæ кодта, уыдонæй ма мæ зæрдыл лæууы ахæм цау. Мæхæмæт ын афтæ, дæ уарзон зарæг, дам, ныккæ. Уый дæр ын куы низзарид:

Погиб я, мальчишка,

Погиб навсегда.

Года за годами,

Проходят лета...

Уыцы изæр Мæхæмæт равдыста бирæ номыртæ. Иу студентаг та йæ кæухыл цыма сызгъæрин сахат бакодта. Æмæ йæ куы афарста, цал сахаты у, зæгъгæ, уæд уый раст загъта рæстæг.

Æз ма фæахуыр кодтон 1929 азы мартымæ æмæ та ма ныхатт — рæуджыты сахъат — уалдзæджы къæвдаты æмæ сæлфынагты базмæлыд æмæ та хус хæхбæстæм ацыдтæн æнæбары, æвæндонæй. Фæлæ, хъыгагæн, ма дзæбæхгæнæг Мæхæмæтыл нал сæмбæлдтæн. Ахæм æрдзæй курдиатджын адæймæгтæ æдзæстуарзонты фæндиаг фæвæййынц.

Иу хатт ма йæ кой фехъуыстон Чъребайы (Цхинвалы). Уый уыдаид, æвæццæгæн, 1960-æм кæнæ 1970-æм азты. Иу изæр горæты театры размæ фæзуаты баййæфтон бадгæ пенсиисджыты цалдæрæй, æмæ сæ цуры æрбадтæн. Се 'хсæн уыди бæрзондгомау зæронд лæг Иосеб (йæ мыггаг ын нал хъуыды кæнын) æмæ цæмæдæр гæсгæ ракодта Мæхæмæты кой. Иосеб æнусы райдианы ахуыр кодта Одессæйы артиллерион училищейы. Иу заман, дам, æрыхъуыстам, горæты ирон ахуыргонд лæг дохтыр, Мысыкаты Мæхæмæт кæй цæры, уый. Ме 'мбалимæ йæм бацыдыстæм æмæ, дам, ныл тынг фæцин кодтой йæхæдæг дæр, йæ бинонтæ дæр. Цалдæр хаты, дам, нæ афтæ суазæг кодтой æмæ, дам, схæлар стæм.

Иосебы раныхасмæ гæсгæ æвзонг, 18-аздыд Мæхæмæт Одессæмæ ныццыди университетмæ фæлварæнтæ дæттынмæ. Ничи йын дзы уыди зонгæ æмæ-иу æхсæв вагзалы фæбадт æрдæгфынайтæй, хæрдцухæй. Иуахæмы йын йæ дзыппæй йе 'хцатæ адавтой уркатæ æмæ фырадæргæй скуыдта. Уыцы уысм æй ауыдта иу цавæрдæр адæймаг. Фæтæригъæд ын кодта. Университетмæ фæлварæнтæ дæтгæйæ ахæм тыхст уавæрты кæй бахауд, уый тыххæй.

Уыцы адæймаг разынд æвзонг, хъæздыг æмæ ахуыргонд сылгоймаг. Акодта лæппуыи йæ хæдзармæ. Базыдта йæ, курдиатджын æмæ хæларзæрдæ лæппу кæй у, уый. Кæрæдзи бауарзтой æмæ сæ цард баиу кодтой. Мæхæмæт хорз ахуыргонд сси. Йæ наукон куыстытæ медицинон журналты цыдысты. Йæ ус дæр разынд ахæм зæрдæхæлар, йæ мойы ирон зонгæтыл-иу тынг бацин кодта. 1920 азты Мæхæмæты усы фæсарæнтæм ацæуын бахъуыди, йæ мойы дæр кодта фæсарæнтæм хъæздыг цардмæ, фæлæ Мæхæмæт æрцыдис Ирмæ, йæ чысыл райгуырæн бæстæйæн баххуыс кæнынмæ æмæ бирæтæн баххуыс. Фæлæ йæ 30-æм азты фыдбылызтæ басыгътой. Æмбалты Цоцкойы, Къубалты Алыксандры æмæ бирæ æндæрты куыд басыгътой, афтæ.

Рухсаг уæнт!

(«Рæстдзинад», 20. 04. 94.)

ÆХХУЫС КОДТА АЛКÆМÆН ДÆР

Кодзырты Райкæ æмæ Уырысби.

Мæхæмæт уыди ма мадæн йæ кæстæр æфсымæр. Чызг æмæ лæппу хæрз сабитæй базадысты сидзæрæй. Хъомыл сæ кодта сæ фыдымад. Мæхæмæт фыццæг ахуыр кодта Бруты скъолайы, стæй йæ йæ фыдыфсымæр Сослан аласта Кутаисмæ (уым куыста) æмæ йæ дины скъоламæ радта.

Одессæйы университеты куы бакасти, уæд ракуырда, уырыссагау хорз чи зыдта, ахæм немыцаг чызджы. Ма мад Годта æмæ йæм Мысыкаты Ахмæт (уый дæр Аслæныхъойæн йæ фырт уыд йæ дыккаг усæй) ацыдысты, цæмæй йын загътаиккой, дæ усы ныууадз æмæ ирон ракур, зæгъгæ. Мæхæмæт сын афтæ: æвиппайды йын ныууадзæн нæй, лæппу мын дзы ис. Ме 'мгар лæппу йын дзы уыд, йæ ном — Жорж.

Сæрды ардæм йæ фæллад уадзынмæ куы ссыди Мæхæмæт, уæд та йæм хиуæттæ хатын райдыдтой: ныууадз уыцы усы æмæ ирон ракур. Гъемæ уæд Гæздæнты Фаризæты ракуырда. Уымæн та йæ фыццæг лæг Хетæгкаты Василий уыд, булкъон. Мæхæмæт Фаризæтимæ базонгæ Одессæйы, фидæугæ та ам бакодта — Ирыхъæуы. Ма зæрдыл ма хорз лæууы: бричкæйы йæ Брутмæ æрхастой, йæ фæстæ бирæ барджытæ цыди.

Ма фыд Саукуыдз уыди хуымæтæджы зæхкусæг, Бруты

Хъодзаты Смайлы æмæ Кодзырты Ислам (лаууы).

нымаддæр лæгтæй иу. Дæс азы бæрц хъæуыхицауæй фæкуыста. Фæлæ колхозтæ аразын куы райдыдтой, уæд ныл фыдæвзæгтæ дзырд бахастой, адон кулактæ сты, зæгъгæ. 1930 азы апрелы йæ æрцахстой æмæ йын фондз азы стæрхон кодтой. Саукуыдзæн йæ кæстæр æфсымæр Исламы та æртæ азы æмгъуыdmæ Сыбырма ахастой. Цыппар æнахъом сывæллоны йын баззад, æмæ сæ ма фыд схъомыл кодта. Ислам хасты амард — йæ зæрдæ аскъуыди. Нæ хæдзæрттæ дæр нын байстой æмæ дзы скъола сарæзтой. Бинонтæ фæхауæггаг сты. Гъемæ мын уæд Мæхæмæт афтæ: ныр чындздзон чызг дæ æмæ рахау-бахауы бæсты мæнмæ рацу. Царди проспекты, уырыссаг театры бакомкоммæ дыккаг уæладзыджы. Фыццаг уæладзыджы та ма æрæджы дæр ювелирон дукани уыди. Гъемæ йæм иуцасдæр фæдæн. Уый уыдаид 1927—1929 азтæй кæцыдæры. Арæх æм цыдысты рынчынтæ. Æххуыс кодта алкæмæн дæр. Мæгуыртæн-иу æхца дæр авæрдта, хостæ дзы балхæнут, зæгъгæ. Йæ фæлмæн дзырты ныхасæй сæ-иу ныфс бауагъта. Иу хатт æй Ногирмæ аластой — тыгст рынчын дзы уыди. Мæгуыр, æвæгæсæг бинонтæ. Мæхæмæтæн йæ халаты сыст сбырыди. Сæхмæ куы ссыд, уæд ын Фаризæт афтæ: «Мæ хæдзарыл, мæнæ дæ халатыл сыст куы ис!» Уæд æм Мæхæмæт хъазгæйæ дзуры: «Ма йæм бавнал, уый ирон сыст у».

Сихорафон кæнæ-иу фæскуыст йе 'мкусджыты арæх æрбахуыдта хæдзармæ. Иуы ма хъуыды кæнын йе 'мбæлттæй. Йæ ном уыд æви йæ мыггаг — мæгъа: Шарап æй хуыдтой. (Шарап Александр Николаыы фырт — хæцгæ низтæ дзæбæхгæнæг, куыста Медицинон институты дæр, Цæгат Ирыстоны АССР-йы сгуыхт дохтыр, амард 1957 азы.— Ред.). Фæстæдæр, Мæхæмæты куы 'рцахстой, уæд ын, æнхæлдæн, йæ фатер уымæн радтой.

Мæхæмæт куыста цалдæр раны: облæстон (ныртæккæ республикон) рынчындоны, нервытæ дзæбæхгæнæн рынчындоны. Æррадонмæ та къуыри иу хатт цыди — уым дæр куыста.

Асæй уыди рæстæмбис, рæсугъд, хæрзконд лæг.

Долидзейы нæ хъæумæ куы 'рласта, уæд мæн дæр ацæгъдын кодтой. Мæ мад Годтайы цагъд та хуыздæртимæ банымадтой. Æмæ йыл Мæхæмæт ныффыста: Брутаг цагъд. Арæх æй лæвæрдтой радиоæ.

Хъуыды ма кæнын: Мæхæмæтмæ уыдис æрдæгæй уалæмæ æвзистæй конд лæдзæг. Куы амард, уæд уыцы лæдзæг мæ мад куырда, фæлæ йæ Фаризæт нæ радта. Уый фæстæ цы фæци — мæгъа. Фаризæтæн йæхи дæр æрцахстой: дæ лæджы сæрыл цæмæн дзырдтай, зæгъгæ, йæм цыма уыцы аххос ссардтой. Æмæ

йæ Сыбырмæ ахастой. Уырдыгæй куы сыздæхт, уæд Ленинградмæ ацыд, йæ чызджытæм царди, мæлгæ дæр, æнхæлдæн, уым акодта. («Книга памяти жертв политических репрессий, загъгæ, уыцы чиныджы фыццаг томы 182 фарсыл ис ахæм фыст: «1353. Мисикова Фаризат Магометовна, 1889 года рождения, уроженка ст. Ново-Осетинской, осетинка, домохозяйка. 17.05.41 г. Особым совещанием НКВД СССР приговорена к 8 годам ИТЛ».—Ред.).¹

Æвирхъау фыдтæ, дам, бавзæрста ахстæй Мæхæмæт: суанг, дам, ын фыцгæ донæй клизмæтæ дæр кодтой. Уæд ахæм лæджы фесаф! Адæмæн хорз йеддæмæ æвзæрæй куы ницы фæци! Æбуалгъ замантæ та куыннæ уыди!

МЫСЫКАТЫ-ГУСАТЫ Дзæйнæт

ЗÆРДÆХÆЛАР, ФÆЛМÆН

Мæхæмæт æмæ мæ фыд Хъырым канд хæстæг æрвадæлтæ нæ уыдысты, æппæты фыццаг зæрдæйæ хæстæг уыдысты. Мæхæмæт-иу афтæ загъта: «Ахуыр цы скодтон, уымæй уæлдай ма мæм Хъырымы зондæй исты куы фæцадаид, уæд мæ хъуыдæгтæ бирæ хуыздæр цæуиккой».

Иуахæмы мæ фыдимæ файтонæй ссыдыстæм Брутæй Дзæуджыхъæумæ — Фаризаты хонинмæ. Уæд æз гыццыл чызг уыдтæн. 1923 азы гуыр дæн. Æмæ мын Мæхæмæт афтæ: «Хъус, Дзæйнæт. Дохтыр суыдзынæ. Æрмæст гуыр дзиаг æвзаг базон. Æз уын баххуыс кæндзынæн. Гуырдыстоны мын дзæбæх лымæнтæ ис, æмæ уæ уыдон дохтырты скъоламæ бакæндзысты». Гъемæ мæ кæстæр хо æмæ æфсымæр бакастысты 19-æм (гуыр дзиаг) скъолайы. Мæхæматы тынг фæндыди, нæ мыггагæй, стæй ирон адæмæй дохтыртæ фылдæр цæмæй уа, уый.

Уыди тынг фæлмæн æмæ зæрдæхæлар адæймаг. Иу хатт æм иу рынчын æрбацыди. Мæхæмæт æй федта, рецепт ын рафыста, æхца дзы батыхта, стæй рынчынæн загъта: «Мæнæ ам дæлæмæ ныууай æмæ фыццагæм афтæччы хос райс. Дæс боны йæ фæнуаз æмæ мæм-иу уый фæстæ æрбацу».

Нæ бинонтæй иуæн йæ игæр рысти. Мæ фыд æм Мæхæматы нылласта Брутмæ, фенма йæ, загъгæ. Федта йæ Мæхæмæт æмæ йын бацамыдта афтæ: дыууæ боны кæуыл рацæуа, ахæм сылы нуаз рай-

¹ Ацы чиныджы ис рæдыдтæ. Фаризат райгуырди 1884 кæнæ 1885 азы Ново-Осетинскаяйы нæ, фæлæ Дзæуджыхъæуы.

сомæй æмæ изæрæй. Уый адыл рынчын сдзæбæх. Мæнæ бо-хъырниз кæй хонинц (уырыссагау зоб), уымæн дæр хос зыдта: йод-иу цæимæ-дæрты схæццæ кодта æмæ йæ нуазын кодта рынчынæн.

Бирæ уарзтой адæм Мæхæматы. Семæ цæрын зыдта. Хæлæггæнджытæ дæр æм уыд, æвæццæгæн, æдзæстуарзон, хæрам, чъизизæрдæтæ, æмæ уыдон дзыхæй бабын. Мæхи фыдæн дæр мын 1930 азы тæрхон скодтой 3 азы.

Мæхæмæтæн йæ фыццаг ус немыцаг уыд æмæ йын дзы баззади лæппу. Жорж йæ ном. Фæстæдæр æй йæ мад аласта Италимæ.

Æвæццæгæн, тарсти, Мæхæмæт ын æй куы байса, уымæй. 1937 азы Жорж æрбацыд Одессæмæ йæ фыд Мæхæматы агурæг. Загътой йын: дæ фыд у адæмы знаг, æрцахстой йæ æмæ йæ амардтой. Жоржæн йæхицæн ис æртæ лæппуйы æмæ иу чызг. Лæппутæй иу — Мишæ — ам дæр уыди. Зонгæ та йæ афтæ бакодтам. Ме 'фсымæры цот цардысты Мæскуыйы. Иуæн дзы Италийы минæварады уыди чызг-зонгæ, Лянæ. Æмæ йын æз загътон: «Италийы Мысыкатæй ис, Жорж, загъгæ, ахæм лæг. Базон-ма йæ, кæм ис æмæ цы ми кæны». Гъемæ дын Жоржы цоты куы базонид уыцы Лянæ. Жорж йæхæдæг амарди 1972 азы. 1990 азы Киевы уыди форум физиктæ-кибернетиктæн. Мишæ кибернетик у, æмæ йæ æрбахуыдтой уыцы форуммæ. Доклад дæр дзы кодта англисагау. Уырыссаг æвзаг нæ зоны. Цæуы йыл 42 азы. Йæ мыггаг фыссы «Мисиков» нæ, фæлæ

Мæхæматы фырты фырт Мишæ æмæ Мысыкаты-Гусаты Дзæйнæт.

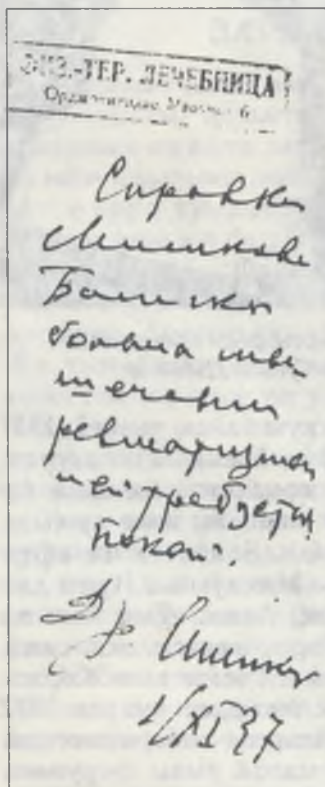
«Мисков». Æмæ мах хуындмæ гæсгæ уырдыгæй ссыд Ирыстонмæ. Фæци нæм бон æмæ æрдæг. Алы сахат дæр ын нымæд уыди. Хохмæ дæр æй аластам. Йæ зæрдæмæ тынг фæцыд Ирыстон. Йæ фыдыфыд кæм цард, уыцы хæдзар дæр ын фенын кодтам.

Мәхәмәт әмә Фаризәт тынг уазәгуарзон адәм уыдысты. Сә хәдзар адәмәй никуы цух кодта. Афтәмәй сә фатер къуындәг: зал, стәй гыццыл къуымгонд, рынчынты кәм уыдта Мәхәмәт, уый әмә, иунәг сынтәг кәм цыд, ахәм гыццыл уат. Ныртәккәйы ахуыргонд адәмәй бирәтән галуантә ис. Раздәры профессортә әндәрхуызон цардысты.

КУЧИТЫ Хетæг

МАҒ ИРВÆЗЫНГÆНÆГ

Æз Ирыхъæуы райгуырдтæн. Гаджиты хæрæфырт дæн. Мæ мадыр-вадæлтæ сæ чызг Маряйы чындзы æрвыстой. Уый уыди 1930 азы. Мæныл æртæ азæй гыццыл фылдæр цыди. Устытæ чъиритæ кодтой, æмæ уаты фыртæвдæй фæлæууæнтæ нал уыд, мæ хид акалд, афтæмæй кæртмæ рацыдтæн. Гъемæ мæ æвиппайды узал ныццавта, мæ рæуджыты ин-нæрдæм ахызти. Мæлыны кяхыл ныллæууыдтæн, уæдæ цы уыдаид, судзæгау кодтон. Иу дыууадæс боны дæргъы нал цæуынæн уыдтæн, нал хæрынаен. Бинонтæ мын фервæзын æнхъæл нал уыдысты, абон-райсом кодтон. Уалынджы нæм, мæ амондæн, не 'рвадæлты лæг Федыр æрбацыд. Куы мæ федта, уæд, ай цы хабар у, зæгъгæ, фæкодта, стæй афтæ зæгъы: «Мысыкаты дохтырмæ ма йæ равдисæм». Файтоны мæм сластой Мæхæмæты. Уколтæ мын скодта, банкæтæ мыл сæвæрдта æмæ бинонтæн загъта: «Райсом æм хæрын

Мæхæмæты къухфыст.

æрцæудзæн, æмæ йын-иу карчы бас раттут». Уæдæй фæстæмæ мæм йæ хъус дарын байдыдта. Уколтæ кæнын нæ уагътон, куыд-тон. Уый мын-иу рæвдаугæ хæлæсæй ныфсытæ авæрдта. Иу хатт та мын мæ зæрдæ афтæ алхæдта: «Æртæ хъулон къæбылайы мæм ис æмæ дын дзы иу схæссон?» Æз къæбылаты коймæ сцымыдис дæн æмæ йæ бауагътон укол кæнын... Цæвиттон, адзалы фæндагæй мæ раздæхта, æгъатыр низы дзæмбытæй мæ ратыдта.

На сыхаг Мысыкаты чызг у, Лидæ — йæ ном. Иу бон æй фæрсын, ахæм æмæ ахæм лæджы кой, зæгъын, никуы фехъуыстай. Куыnnæ, дам, хæрз хæстæг æрвадæлтæ, дам, стæм. Æмæ, зæгъын, æппын йæ къам никамæ ис. Уый мын Мæхæмæты къам æрхаста, йæ бинойнагимæ ист у. Æз дзы мæхицæн къопи скодтон æмæ йæ мæ уаты къулыл бæрзонд ран сауыгътон... Æцæг фæрнджын лæг уыди, хуыцауыстæн...

МАХАМАТ ИРАТТЫ ТЫХАЙ

(Скъуыддзæгтæ Мысыкаты Мæхæмæты чиныг
«Материалы для антропологии осетин»-æй)

Ацы чыныг ара́зт у дыууа хайа: фыццаг уа базонга кэндзæни нæ бæстæйы цыбыр истори æмæ географиимæ, стæй этнографин хабæрттимæ. Дыккаджы та ис антропометрикон æрмæг — рагон уæлмæрдтæй цы сæргæхцытæ рахастон, уыдон тыххæй бæлвырд бæрæггæнæнтæ æмæ хатдзæгтæ. Æдæппатæй раиртæстон дыууиссæдз сæргæхцы. Ацы æрмæг у, ирон сæрыкъуыдырты тыххæй ныронг цы антропологон æвдисæнтæ уыд, уыдонæй дзæвгар биноныгдæр бæрæггонд. Сæрыкъуыдыртæ баргæйæ, иртасгæйæ, стæй æндæр авторты хатдзæгтæ нымайгæйæ, æрцыдтæн ахæм хъуыдымæ: Ирыстоны хæхты цы рагон зæппæдзтæ ис, уыдон сты ныры ирæтты фыдæлты. Мæ антропометрикон æрмæгæй скæнæн ис æндæр хатдзæг дæр: ирæттæ сты ирайнаг адамыхатт.

Уымай дарддæр мæм ис хъæздыг этнографион хабæрттæ. Бирæтæ дзы мæхи цæстытæй федтон, сæ иннæ хай раиртасынæн та мын æххуыс кодтой ирон зæронд интеллигенттæ. Мæхæдæг ирон кæй дæн, уый руаджы æнцондæрæй æмбæрстон не 'мбæстæгты. Уый зæгъæн нæй, ирон адæмы 'хсæн-иу цыбыр рæстæг чи фæци, нæ цардыуæг, нæ зондахаст, нæ удыхонд, не

’взаджы бирæ фæзилæнтæ чи нæ зыдта, уыцы æцæгæлон автортæй.

Нæ чиныджы ноджы дзырдæуы ирон адæмон медицинæйыл. Хостæнæн кæрдæджытыл, стæй сæ куыд спайда чындæуы, уыдæттыл ныхас цæуы фыццаг хатт.

Сæргæхцытæ рахастон Дæргъæвсы æмæ Санибайы зæппæдзтæй. Ахæм зæппæдзтæ ма ис Хъæнийы, Тменыхъæуы, Хъахъхъæдуры, Гæналы æмæ æндæр рæтты. Дæргъæвсы æмæ Санибайы зæппæдзтæ сты тынг рагон, стæй зæххы бын не сты, фæлæ уæле. Археологтæ зæгъынц: ахæм зæппæдзтæ арæзтой персæгтæм гæсгæ. Уыдонмæ зæхх нымад уыди сыгъдæгыл, мард та чъизийыл, æмæ йæ ныгæнгæ уымæн нæ кодтой. (...)

Мæ размæ чи куыста, уыдонæн дæр (Р.Ф.Фон-Эркертæн, Шантрæн, Малийы-фыртæн, В.Ф.Миллерæн, А.П.Богдановæн æмæ иннатæн) сæрыкъуыдыртæ сæ къухы æнцонтæй нæ бафтыдысты. Мæнæн дæр тынг зын уыди сæ рахæссын — дыууæ фæлтæрæны скодтон. Фыццаг хатт мын стыр æххуыс фесты студент Тхостаты А. æмæ ме ’рвад Мысыкаты Мæхæмæт. Уыдоны руаджы 1904 азы нæ иннæ æмбæлтты сусæгæй рахастам 5 сæргæхцы. Ацы фондз сæргæхцы кæцæй рахастам, уыцы зæппæдз иннатæй æддæдæр лæууыди, хибар ран, цæгатырдыгæй йын — иунæг рудзынгонд, йæ бæрзæнд аршины æртæ цыппæрæм хайы, йæ уæрх дæр — уыйбæрц. Рудзынг уыди тынг ныллæг, æмæ мидæгæй алцы дæр зынди. Зæххы — бирæ сæргæхцытæ, къулæй-къулмæ — æмбыд фæйнаджытæй тæрхæджытæ. Мæхæмæтæн дзæвгар фæлæгъзтæ кодтам, бахиз мидæмæ æмæ нæм радæтт сæрыкъуыдыртæй цалдæр, зæгъгæ. Уый ныццæхгæрмæ, ахæм тæригъæды нæ бацæудзынæн, зæгъгæ. Мах ын дзурæм: тæригъæдæй дзы ницы ис. Уый æппын-фæстаг сразы, йæ сæр байста мидæмæ, фæлæ йæ гуыр куы фæцæйттыста, уæд зæппæдзмæ рухсы цъыртт нал калд, æмæ лæппу фæудаист... Зæрдæтæ йын авæрдтам æмæ уæд, махæн аргъ кæнгæйæ, мидæмæ бабырыди... Рыг зæххыл цалдæр къахдзæфы акодта... Лыстæг хус стджыты къæрццытæ хъуыстысты йæ къæхты-бынæй. Стæй та ног бæллæх: зæппæдзы къуымты ныййазæлыдысты цыдæр æнахуыр æхситтытæ. Мах хъуыддаг бамбæрстам æмæ загътам лæппуйæн: уый тарст хæлынбыттырты цъист-цъист у, мæрдты уынар нæу... Уæддæр ма Мæхæмæт бирæ рæстæг мæрдтæй хатыртæ куырдта, мæ аххос нæу, æнæбары, дам, æрбахызтæн ардæм... Мах æй мидбылты худгæйæ сабыртæ кодтам...

Æз æмæ Тхостаты А. сæрыкъуыдыртæ балæвар кодтам Невороссийскы Императорон университеты Нормалон анатомийы институты музейæн. Музейы бындурæвæрæг æмæ разамонæг, нæ уарзон ахуыргæнæг профессор Николай Александры фырт

Батуев мын бафæдзæхста, цæмæй ныффыссон, цы æрмæг мæм ис, уый тыххæй биноныгæй. Фæлæ ма, дам, дæ иу 10 сæргæхцы ссарын бахъæудзæн.

1910 азы мæ иннæ æрвад, сæрæнгуыр Дзыгъытæ Бимболаты æххуысæй ма мæ къухы бафтыди 14 сæргæхцы. Иу дзы нæ фæбæззыди. Бирæ тухитæ бавзæрстам сæргæхцытæ зæппæдзтæй хæстгæйæ æмæ сæ æфсæнвæндаджы станцæмæ ласгæйæ. Зæронд устытæ-иу нæ уайдзæфты бын фæкодтой, суанг ныл лæгты дæр ардыдтой. Хъæуырдаг амонгæйæ дзырдтой: «Ам лæгтæ куы уайд, уæд нын нæ фыдæлты стджытæй хынджылæг кæнын нæ уадзиккой». Сæрыкъуыдыртæ афтæ раластам: æхсæвыгон сæ станцæмæ хæстæг хъæдрæбынмæ бахастам, уым сæ стыр асыччы хосимæ сæвæрдтам, йæ сæр ын зæгæлтæй ныххуыдтам æмæ йæ станцæмæ бахæццæ кодтам.

Ирон лæг рæстæмбис асæй бæрзонддæр у, йæ сæр — стыр-гомау, ных — фæтæн, цæстытæ — сау, æнгасджын æмæ зондджын, уынгæг дæр сæ не схондзынæ æмæ тынг парахат дæр, уæхсчытæ — уæрæх, цæсгом — дзаг æмæ иуцасдæр тæпæнæрæст.

Ирон лæгæн йæ цыд у сабыргомау. Куы йæ бафæрсай, уæд дын æвиппайды дзуапп нæ ратдзæни, йæ дзуаппыл раздæр бæстон ахъуыды кæны. Хъæууон æмбырдты йæ арæх дзурын кæй хъæуы, уымæ гæсгæ у дзыхарæхст, йæ ныхас фæцæуы лæгъз. Ирæтты ’хсæн дзæбæх оратортæ ис.

Йæ лæппуйы бонты ирон лæг арæх хæст ваййы фос æмæ бæхтæ давыныл (уый тынгдæр хауы быдыры цæрджытæм). Бирæ алыхуызон хабæрттæ йыл æрцæуы уыцы азты: хæдзары хъуыдæгтæ ныууадзы, бæхыл сбады æмæ йæ лæджыхъæд февдисы дугъты, арæх фæзыны хистыты, дард бæстæтæм ацæуы æхца бакусинмæ æмæ а.д.

Хистæрты цур ваййы уæздан, æгъдауджын, уæвгæ фылдæр хатт кæнгæ митæм æмхиц у. Историон уавæртæ йæ скодтой фæлывд æмæ æхгæдзæрдæ. Фынджы уæлхъус йæ мæлгъæвзаг ауадзы æмæ дæ æппæлдзæн æмæ æппæлдзæн, фылдæр хатт æнæхъуаджы.

Ирон лæг сабыр у, фæлæ куы бахъæуы, уæд — ныфсхаст, тас цы у, уый нал фæзаны. Йæхи бæстæйы цæргæйæ тæссагдæр у, æцæгæлон ран та — иуцасдæр тæппуд. Йæ масты фæдыл цæуаг у, арæх йе знагыл фæскъуымæй йæхи ныццæвы.

Кæрдзындæттон æмæ уазæгуарзон у ирон лæг; йæ хæдзары бахæринаг куы ницы уа, уæддæр ахсджагдæр хæсыл

нымайы уазæджы бахонын, æппындæр æй куына зона, уæддæр.

Кусын тынг уарзы ирон лæг, зæгъгæ, афтæ зæгъын ма бон нæу, магуса дæр ын схонæн ис.

Йæ алыварс адæмимæ уæвгæйæ ирон рæстырдæм хæцæг нæу, стæй йын æнцонæй балхæнæн ис. Сылгоймагæн аргъ кæнын зоны, фæлæ йæ йæхицæй ныллæгдæрыл нымайы.

Ахуырырдæм тынг ыздæхт у ирон лæг. йæхи хъуæгтæй дæр ныууадздзæн, уæддæр йæ фырты сахуыр кæндзæн. Ахуыр кæнын та йын æнцонтæй æнтысы, æмæ кæд æппынаæдзух раззæгтимæ нæ ваййы, уæддæр йæ 'мбæлтты фæстæ тынг ыстæм хатт баззайы.

Ирыстоны магуырдар царджытæ æнæфснайд æмæ чъизи сты, фæлæ цардхъомдæртæ сæхи иттæг сыгъдæг дарынц. Æддæрæгон æгъдæуттæ, уаг ирон лæг æнцонæй исы.

Бинонты 'хсæн тынг хиуылхæцгæ у: йæ сабиты бирæ уарзы, фæлæ йæм йæ уарзт æвдисын аив нæ кæсы.

Дыныл æнувыд нæу, æууæнды хайрæджытыл, хæлæнтыл, ныхыфыстыл, мæрдтыбæстыл æмæ æндæр ахæмтыл.

Ирон бинонты цард арæст у патриархалон фæткыл. Бинонты сæргъы лæууы фыд кæнæ мад. Уыдон куы амæлынц, уæд бинонты бæрны бацæуы хистæр фырт. Уый хъуамæ йæ фыды кад дæлæмæ ма 'руадза, ауда йæ кæстæртыл. Иу хъуыддаг дæр уый æвастæй хъуамæ мачи кæна.

Хистæры иууылдæр уарзынц. Буц æй дарынц, йæ ныхасмæ хъусынц. Цыфæнды бирæ куы уой бинонтæ, уæддæр кæрæдзиуыл æнгом хæцынц. Уыцы бинонтæм бакæсын диссаг ваййы иу иннæйы нымайы, фарн ис хæдзары, къонайы тавсæй рæвдыд у алчи дæр.

Хистæрæн лæггад кæнын ирон адæмæн сæ ахсдзиагдæр æгъдæуттæй иу у. Хуыздæр ма цæмæ бакæса адæймаг: цыфæнды ахуыргонд дæр фест — дохтыр, тæрхоны лæг, инæлар — иугæр хæдзары хицау фынджы уæлхъус æрбадт, уæд хъуамæ йæ цуры цырагъау уырдыг лæууай! Уый кæстæрты фæфæрсы хæдзары хъуыддæгтæй, уынаффæтæ сын фæкæны, сæ митæй разы ваййы кæнæ сын сабырæй уайдзæфы ныхæстæ фæзæгъы. Кæд фырттæ фыдæй тынг бирæ кæстæр нæ уой, дыууиссæдз азæй уæлæмæ сыл цæуа, уæд сæ йæ цуры сбадын кæны галиуырдыгæй, фæлæ хæдзары æддæрæгон куы уа, уæд фырттæ ницы хуызы сбаддзысты.

Хистæры, хæдзары хицауы усмæ дæр бирæ бартæ ис, фæлæ æрмæстдæр сылгоймагмæ чи хауы, уыцы хъуыддæгты. Йæ лæджы амарды фæстæ бинонты мад сваййы уынаффæгæнæг, фæлæ хæдзары хицауыл та нымад æрцæуы хистæр лæппу.

Хистæр кæдæмфæнды куы раст кæна, уæддæр йæ фæдыл

хъуамæ кæстæртæй исчи ацæуа иуцасдæр, цалынмæ йæ хистæр йæхæдæг нæ раздахæ, уæдмæ. Хистæр æмæ кæстæр иумæ куы цæуой, уæд хъуамæ кæстæр галиуырдыгæй уа. Æртæ куы уой, уæд та хъуамæ хистæр астæуæй цæуа, уый кæстæр — галиуырдыгæй, æппæты кæстæр та — хистæры рахизфарс. Зæронд лæгимæ æртæ кæстæры куы уа, уæд хъуамæ цæуой афтæ: галиуырдыгæй — кæстæрты хистæр, рахизырдыгæй — уый кæстæр, æппæты кæстæр та — галиуырдыгæй кæстæрты хистæры фарсмæ.

Зæронд лæгыл йæхицæй кæстæр барæг куы амбæла, уæд хъуамæ рагацау йæ бæхæй æргæпп кæна æмæ йæ идадзæй ласа. Раздæр салам радты хистæр, кæстæр та йын дзуапп радты ныллæг хъæлæсæй. Стæй раздæхы æмæ фистæгæй фæцæуы хистæры фæстæ. Хистæр ын арфæ раканы, фæзæгъы йын: ацу, дæ салам бирæ. Иу сæдæ метры ма фæцæуы барæг фистæгæй, стæй йæ бæхыл абады æмæ йæ фæндаг дары. Барæг уыцы æгъдау фæкæны хистæр сылгоймæгтимæ фембæлгæйæ дæр(...)

Зæронд лæг уынджы куы фæцæйцæуы æмæ, бадгæ чи кæны, ахæм фæсивæдыл куы амбæлы, уæд ын уыдон хъуамæ фестой, сæхи адзæбæхтæ кæной, сæ ныхæстæ æмæ худын фæуадзой. Хистæр сæм разилы, арфæ сын раканы, сбадут, зæгъгæ, сын фæзæгъы. Уæвгæ стыны æгъдау алкæмæ дæр хауы. Арæх фæнæн ваййы æвдгай-æстгай-аздзыд сабитæ сæ хъазын фæуагътой æмæ сæ рæзты цы хистæртæ æрбацыдысты, уыдонæн сæ бынаттæй фæгæпп ластой.

Хистæры цур йæ бинойнаг никуы сбады, хæдзары сæхицæй дарддæр куы ничи уа, уæддæр. Хæдзары хистæр куы уа, уæд чындытæ фæлæууынц дæрддзæф рæтты æнæ дзургæйæ, кæнæ та истытæ фæархайынц (...)

Хистæр искадæм уазæгуаты куы фæцæуы, уæд йемæ ваййы иу кæнæ дыууæ кæстæры бинонтæй, хæстæджытæй. Уыдон æм сæ хъус фæдарынц фæндагыл цæугæйæ: йæ бæхы рохтыл ын фæхæцынц, сбадынмæ кæнæ рахизынмæ куы фæхъавы, уæд, æгъдæнцой йæм бадарынц æмæ а.д.

Стыр куывдты кæнæ чындыæхсæвты рæстæг хистæртæ кæстæртæн ваййынц фæзминаг. Уыдонмæ кæсгæйæ кæстæртæ сæхиуыл хæцынц, тæрсынц фæрасыг, фæхудинаг уæвынæй.

Хистæр дон куы фæнуазы, уæд, уаты цы сылгоймæгтæ фæбады, уыдон иууылдæр сыстынц. Хистæр куы арыхснырсы, уæд дæр сыстынц. Хистæр сын «уæ салам бирæ» фæзæгъы æмæ сæ сбадын кæны

* * *

Уазæгуарзондзинад. Уый у ирæтты ахъаззагдæр миниуджытæй иу: уымæй фидæуы сæ зынвадат цард, уый сын фæрогдæр кæны се 'рвылбоны бирæ тыхстæгтæ.

Æгъдауылмард ирæтты уæздан, цæстуарзон æмæ иттæг зæрдæбын хуындыл чи нæ бадис кæна, ахæм фендджын, ахуыргонд турист стæм разындзæни. Табуафси, фен нын нæ цæхх, нæ кæрдзын, зæгъгæ, ирæттæ сæ уазæгмæ куы бахатынц æмæ уый сæ фæндыл куы сразы ваййы, уæд сæхицæй амондджындæр никайуал фæхонынц æмæ сæ уазæгыл æрхъæцмæ нал фæхъæцынц. Доктор Пфафф куыд зæгъы, афтæмæй уыцы æгъдау у «отражение высочайшей нравственной цивилизации золотого века осетин». Мæнмæ гæсгæ, ирæттæ уазæджы афтæ буц кæнынхъом кæй сты, уый у се стыр зонд æмæ диссаджы сыгъдæг удыхъæды æвдисæн.

Цалдæр ныхасы ирæтты медицинайы тыххæй. Уæнгсастытæ, æлвастытæ, дисторзитæ (нуæртты аивæзт), сыгъдытæ, æхснырсæг, кардæй кæнæ нæмыгæй цæфтæ, сынчъытæ, рæуджыты, дæндагты, стджыты, цастыты æмæ цармы низтæ дзæбæх кæнын стæмтæй фæстæмæ хауы дæснытæм æмæ адамон хосгæнджытæм. Хостæ та арæхдæр кæнынц кæрдæджытæй.

Кæрдæджытæ æмбырд кæнын зын у, уымæн æмæ сæ чи зоны, уыдон сæ сусæгтæ алкæмæн нæ хъæр кæнынц, уæлдайдæр та махæн, дохтыртæн. Мах се знæгтыл нымайынц. Иннæмæй та ахæм адамон хосгæнджытæ быдыры бирæ нал и. Уымæ гæсгæ мæ цæуын бахъуыди хохмæ — кæрдæджытæ æмбырд кæнынмæ. Мæ амондæн уым сæмбæлдтæн Фидараты Мырзабегыл. Иууылдæр мын уымæ амьдтой, йæхицæй хуыздæр, дам, ничи зоны кæрдæджытæ. Хосгæнæн кæрдæджытæй дзæбæх кæнынмæ рæвдз чи у, уыдон уыцы дзинад сæ хистæртæй базьдтой: чи йæ фыдæй кæнæ мадæй, чи та — йæ нанайæ, намæ йæ дадайæ. Мæ къухы бафтыд иу 20 алымыггаг кæрдæджы æрæмбырд кæнын. Мæнæ дзы цалдæр, сæ нæмттæ сын ныффыстон иронау æмæ уырыссагау.

Ризæджы хос. Полынь. Ацы кæрдæг лыстæг скæрдынц æмæ йæ арахъхыл ныккæнынц. Дыууæ-æртæ боны куы фæлæууы, уæд дзы бон дыууæ-æртæ хатты раттынц (рюмкæты дзæгтæ) тæфсæгæй рынчынтæн.

Цъахгæр. Оконник. Живокость. Уæнгсастæн, дам, уымæй хуыздæр хос нæй. Йæ уидаг ын ныххафынц æмæ йæ кæттагыл байсæрдынц, стæй уыцы кæттагæй саст бабæттынц. Фæдарынц æй, цалынмæ йæхæдæг райхæла, уæдмæ. Саст, дам, куы баныхæсы, æрмæстдæр уæд райхæлы уыцы баст.

Æхсынæны хъæд. Подсолнечник. Æхсынæны хъæдæн йæ цъар æмæ йæ фæлмæнтæ лыстæг скæрдынц æмæ сæ арахъхыл ныккæнынц. Фæдарынц сæ бон æмæ 'хсæв кæнæ дыууæ боны æмæ дыууæ 'хсæвы. Къаннæг нуазæнæй дзы бон 1—2 хатты дарынц тæфсæгæй рынчынæн.

Къусбын. Белена. Дзæбæх кæны дæндагниз. Къусбыны цæттæ мыггæгтæ цæхæрыл бакалынц æмæ, судзын куы райдайынц, уæд сын сæ фæздæгмæ дæлгоммæ фæлдæхт тас фæдарынц, цалынмæ æххæстæй басудзой, уæдмæ. Стæй тас тагъд-тагъд айсынц æмæ дзы чысыл фыцгæ дон æркæнынц. Гъемæ уый тæфмæ комхæлиуæй сбад, дæхи истæмæй æрæмбæрз, афтæмæй. Зæгъынц, доны уæлцъар, дам, уайтагъд лыстæг сау зулчъытæй айдзаг ваййы.

Цæфы хос, Древей, тысячелистник. Бахус æй кæнынц æмæ йæ армытæапæны сæууæрдынц. Ссады хуызæн куы сваййы, уæд æй, чи схæф, ахæм хъæдгомыл æркæнынц. Хъæдгом уайтагъд ссыгъдæг ваййы.

Бур дидинаг. Лютик. Йæ дидинаг æмæ йын йæ сыфтæ бахус кæнынц, сæууæрдынц сæ æмæ, ссады хуызæн куы сваййынц, уæд сæ, чи схæф, ахæм хъæдгомыл айзæрынц. Хъæдгом тагъд адзæбæх ваййы.

Дугъысыф. Подорожник. Ног тынд сыф сынкъыл савæрынц. Уæд сынкъ бирæ тагъддæр цæттæ кæны, стæй фæкъæртт ваййы.

Тъупгæнаг. Дурман. (Хонынц ма йæ булайысыф дæр.— Ред.). Тъупгæнаджы сыфтæ бæззынц ног тындæй дæр æмæ хусæй дæр. Ног тынд сыфты æууæрцъæй цы дон ракалы, уый ныттадзынц хъæдгомыл. Хъæдгом уайтагъд асыгъдæг ваййы. Хус сыфтæ ссады хуызæн скæнынц æмæ йæ байзæрынц хъæдгомыл.

Нуры. Чеснок. Нурытæ лыстæг скæрдынц æмæ сæ æхсыримæ рафыцынц. Рæуджыты низæй рынчынæн дзы гыццыл нуазæны дзаг бон иу кæнæ дыууæ хатты дæттынц.

Бырц. Перец красный, черный. Мыдимæ йæ схæццæ кæнынц, стæй йыл арахъхъ æркæнынц æмæ йæ рафыцынц. Куы 'руазал ваййы, уæд дзы бон иу чысыл нуазæны дзаг фæдæттынц, йæ ахсæны лыстæг кæлмытæ кæмæн ис, стæй йæ гуыбын кæмæн тыппыр кæны, уымæн.

Еуу. Просо. Еууы зад иуцасдæр аууил, стæй дзы байсæрд буары фаст бынæттæ (таппузæнгæс дерматит кæуыл ваййы, уыдонæн хос).

Мæнæу. Пшеница. Мæнæуы хъæмп лыстæг карстæй цæххимæ ныккалынц донæй йедзаг стыр аджы, фæфыцынц æй сахаты бæрц, стæй йын йæ дон уыцы тæвдæй уæрæх боцкъайы ауадзынц, бандон дзы сæвæрынц, сбады йыл æндыснагæй рынчын. Хъæццулæй йæ бамбæрзынц. Рынчын хъуамæ бада, йæ бон кæдмæ уа, уæдмæ Афтæ бакæнын хъæуы дыууæ кæнæ æртæ хатты.

Ахæм хуызы дзæбæх кæнынц, буар рæсыд куы уа, стæй нæлгоймæгтæй шанглот кæмæ ис, уыдоны, æрмæст хъæмпы бæсты аджы ныккæнын хъæуы, иронау «тымбыл хъонтхора» кæй хонынц, уыцы кæрдæг (латинагау «Coriandrum sativum L»), уырыссагау ын йæ ном сбæрæг кæнын нæ бон не сси. (Йæ латинаг номмæ гæсгæ, æвæццæгæн, ныхас цæуы кориандрыл-киндзайыл.—Ред.).

Хъæбæрхор. Ячмень. Хъæбæрхоры ссад ныккæнынц хуырхыл, ныллæг артыл æй фæфыцынц. Касы хуызæн куы свæййы, уæд дзы кæттаг байсæрдынц, кætтагæй та бабæттынц буары хæлд бынат. Фæдарынц æй æхсæв æмæ бон, стæй та баст раивынц.

Картоф. Картофель. Картоф ныххафынц æмæ йæ сæвæрынц сыгъд буарыл. Сыгъдæн ма ис æндæр хос дæр, æрмæст уый кæрдæджытæй нæу. Дæс айкæн сæ буртæ ныллæг артыл рафыцынц, стæй куы 'руазал вæййынц, уæд дзы сыгъд бынæттæ байсæрдынц.

Дзæуджыхъæу, Куйбышевы уынг, I-æм хæдзар.
Ам царди Мæхæмæт.

Изъ Института Нормальной Анатоміи при Медицинскомъ
Факультетѣ Императорскаго Новороссійскаго Университета.

МАТЕРІАЛЫ ДЛЯ АНТРОПОЛОГІИ ОСЕТИНЪ.

Диссертация на степень доктора медицины

М. А. МИСИКОВА.

ОДЕССА—1916.

Ирон зæронд læг.

Рæстæмбис кары ирон сългоймаг.

Ирон læппу-лæгтæ.

Ирон чызджытæ.

Ацæргæ ирон сългоймæгтæ.

Рагон зөвлөлддэг.

Рагон зөвлөлддэг.

МЫСЫКАТЫ СОСЛАНЫ ЗАРАԢ

Сослан зæронд заманы (Октябры революцийы размæ) Японы хæстмæ ацыд æмæ уым фæмард. Ирыстонæй бæхджын æфсадæй араст сты. Хæстмæ бацыдысты, Японы сау хæстмæ æмæ хæцын байдидтой. Фæстæмæ куы раздæхтысты атакæйæ, уæд Сослан йе 'фсæдты банымадта, æмæ йын дыууæ хъуаг фесты. Æмæ загъта: «Нæ мæрдтæн уым уадзæн нæй». Йæ бæхыл фæстæмæ аздæхт æмæ уæд уым фæмард.

Гъей-гъей æмæ, Мысыкаты Сослан, зæгъы, бæргæ бадзуры:

«Гъей, мæнæ диссæгтæ,

Гъей æмæ, цомут ма дæлæ Японы хæстмæ,

Гъейтт-мардзæ, гъей дуне».

Гъей-гъей æмæ, Хоранты Созырыхъомæ бæргæ бацыди:

«Цом-ма, Созырыхъо, дæлæ Японы хæстмæ немæ».

«Гъейтт, мæ хуртæ, сымах дæр уал иу хатт ацæут,

Стæй уæд дыууæйæ дæр иумæ ацæудзыстæм».

Гъей-гъей æмæ, Мысыкаты Сослан дæр цауддæр лæппу куы нæ уыд.

Гъей æмæ, Созырыхъойы ныхас куы бамбæрста,

Гъей-гъей, уæд фæстæмæ куы фездæхт.

Ирон адæмы фæсивæдмæ бардзырд балæвæрдта, гъей, тох.

Гъей-гъей æмæ, цомут-ма, зæгъы, ирон адæм, дæлæ нæ бæстæ

бахъахъхъæнæм!

Гъей æмæ, ирон адæмæн цæсгом скæнæм!

Мысыкаты Сослан, гъей, ой тох!

Гъей-гъей æмæ, ирон адæм, зæгъы, паддзахады цæугæ тырыса,

Гъей-гъей æмæ, сæ разæй куы райстой.

Гъей æмæ, Мысыкаты Сослан сæ разæй араст и, гъей, ой тох!

Гъей-гъей æмæ, хæсты быдырмæ куы ныххæццæ сты.

Уæд сæ, зæгъы, Сослан æрæмбырд кодта:

«Гъей æмæ, мах ирон дзыллæйæ рацыдыстæм,

Æмæ ирон адæмæн цæсгом скæнæм, гъей, ой тох!»

Гъей æмæ, бæхджын фæсивæд Японы хæсты бацыдысты.

Японимæ хæцынтæ байдидтой.

Гъей æмæ, Японы хæстæй фæстæмæ куы раздæхтысты, гъей, ой тох!

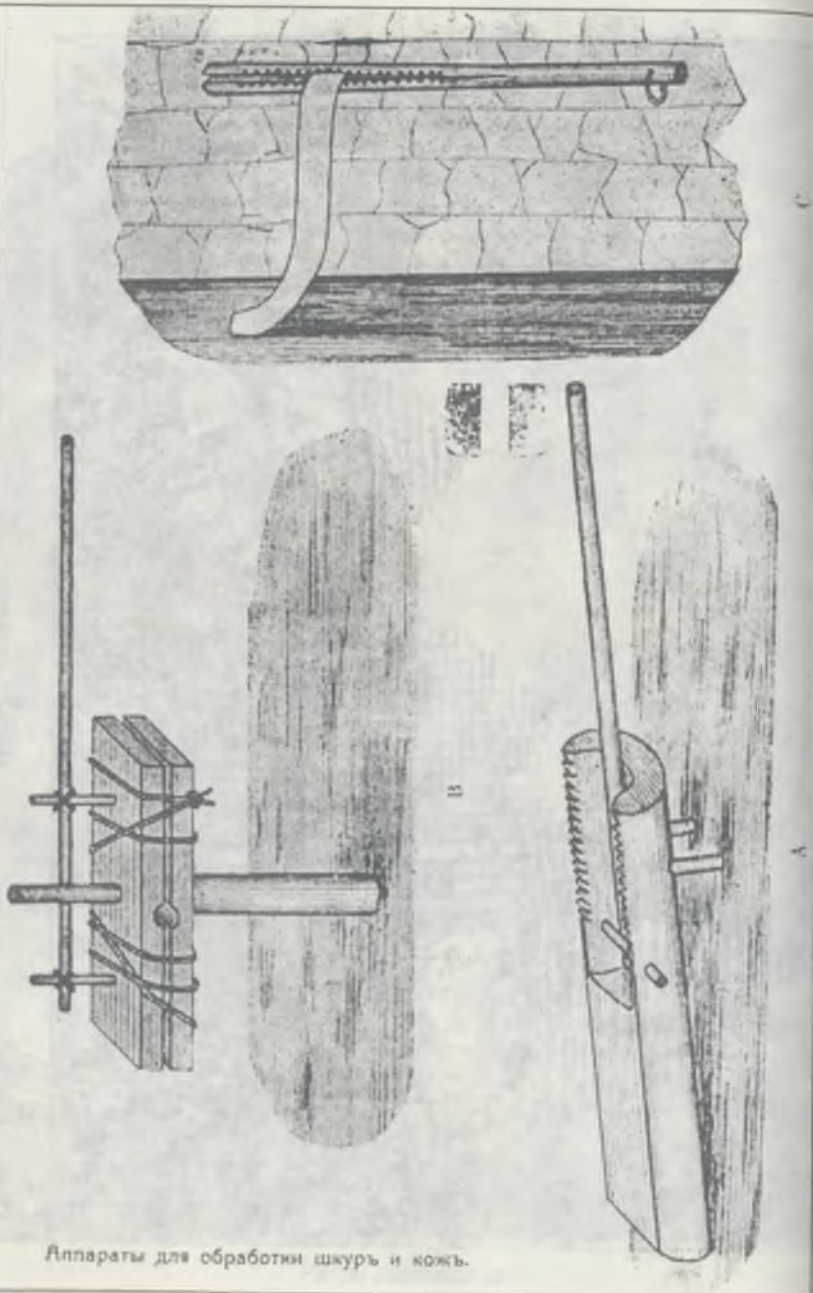
Гъей-гъей æмæ, хæсты быдырæй, зæгъы, куы раздæхтысты фæстæмæ.

Сослан йæ адæмы æрлæууын кодта,

Гъей æмæ, йæ адæмы банымадта.

Хæсты быдыры сын сæ адæмæй дыууæ баззади. Гъей, ой, тох!

Гъей-гъей æмæ Сослан бадзуры:

Аппараты для обработки шкуръ и кожъ.

«Æз Японы тугдзых сырдыг раз нæ ирон мæрдтæ нæ ныуадздзынæн,
нæ ныуадздзынæн, ой, тох!»

Гъей-гъей æмæ, сусхæд бæласыл сын, зæгъы, тæгæр арх æфтауы.
Сослан куы бадзуры:

«Дæ бындар дæ счындæуа, мæ саулох бæх,
Японы хæсты æгæр арф бафардæг,гъей, ой, тох!»

*Гаугаты Хъуырманы фырт Дженалдыхъой
ныхæстæй йæ 1966 азы 13 сентябры Ставд-Дур-
ты ныффыста Цагъаты Анастасия.*

ДЗИДЗОЙТЫ Валери

ИСТОРИ ЗЫГЪУЫММÆГ ÆНДЖЫТÆ

Æхсæнадон-политикон кæрз уавæрты, алы адæм-
ты æхсæн фыдæхдзинад бонæй-бон тыхджындæр
кæм кæны, Хуссар Иры æмæ Абхазийы та тугуа-
рæн хæстмæ кæм рахызт, уыцы уавæрты историон наука сси
идеологон тохы быдыр æмæ дзы бæлвырдæй разындысты алкæй
национ домæнтæ дæр. Æвæццæгæн, уый «разыны низ у». Æмæ
йæ лæг уыйас ахсджиагыл нæ нымаид, уыцы «низ» туджы
зæйтæм куына саид адæмты æмæ сæ сæ цæрæн бынаттæй, сæ
къонатæй лидзæггаг куына кæнид, алы адæмтыхæттыты цъы-
сыммæ куына тæрид, уæд. XX æнусы кæрон зынгæ фæфылдæр
ахуыргæндты бæрн æхсæнады социалон-политикон æмæ мора-
лон-психологон уавæры фæдыл. Уыцы бæрн канд физиктæм,
химиктæм, биологтæм, дзыллæты цæгъдæн æвирхъау
хæцæнгæрзтæ хъуыдыгæнджытæм нæ хауы, фæлæ историктæм,
политиктæм, юристтæм, историйы ахсджиаг хабæрттыл фыссæг
стыр ахуыргæндтæм дæр.

Дæсгай мин лæгтæ кæм бабын, уыцы хæстыты размæ æрцыд
историон-идеологон быцаутæ, бирæ зынгæ ахуыргæндтæ, куль-
турæйы кусджытæ, фысджытæ, публицисттæ, журналисттæ кæм
архайынц, ахæмтæ. Чидæртæ дзы бæгуыдæр бакодтой, сæ бон
цы уыд, уый, сæ хъаруыл нæ бацауæрстой нациты æхсæн аха-
стдзинæдтæ бынтондæр ныссуйтæ кæныныл. Сæ «наукон ног-
дзинæдтæй» тынг зæрдиаг ахъаз фесты нациты æхсæн фыдæх
«байтауынæн» хæсты артмæ æндзарæнтæ баппарынæн, гено-
цид æнауæрдонæй парахат кæнына. Уыцы æгад-æдзыты хъу-
ыддаджы сæ хъарутыл нæ бацауæрстой Гуырдызистоны исто-
риктæ, фысджытæ, культурæйы архайджыты зындгонд къорд,
суанг ма сын бантысти ныры онг зындгонд истори дæр зыгъуым-
мæ равдисын. Ацы уацы автор уый тыххæй фыста. Æмæ

ныртæккæ дæр зын аххæссæн у ацы æрмæджы, æнусон историйы цы æнахъинон дызгъуынтæ сфæйлыдтой Ирыстон æмæ Гуырдзыстоны æхсæн, уыцы хабæрттыл. Уацы автор йæхимæ райста уыцы дызгъуымтæ равдисыны, Гуырдзыстоны ахуыргæндтæй истори спыхцыл кæныныл чи бацархайдта, уыдоны «фынтæ» хурмæ рахæссыны хæс. Уæвгæ та хурæй бæрæгдæр у, гуырдзиаг шовинисттæ сæ раздæры тæлтæг президент Звиад Гамсахурдиайы фæндагыл кæй цæуынц. уый. Гуырдзы æрмæст гуырдзиагты у, зæгъгæ, ахæм лозунг йæ фæдыл цы расайдзæн, ууыл дæр нæ ахъуыды кодтой, 90-æм азты сæ нацистон тырыса бæрзонд куы систой, уæд.

Уæдæ æркæсæм зындгонд гуырдзиаг фыссæг Леуан Хиндравайы æмæ кинорежиссер Эльдар Шенгелаяйы æргом фыстæг А.И.Солженицынмæ, стæй мæнæ ацы æртæ чиныгмæ: «Исторические и политико-правовые аспекты грузино-осетинского конфликта и основные пути его урегулирования» (Тбилиси, 1992), «Из истории взаимоотношений грузинского, абхазского и осетинского народов» (Тбилиси, 1990), «Осетинский вопрос» (Тбилиси, 1994).

Ацы куыстытæ, æвæццæгæн, сæ автортæ нымайынц ахсджиагыл æмæ сæ стыр тиражтæй уымæн рауагътой. Цæттæ дæр сæ бакодтой цалдæргай автортæ æмвæндай, ирон æмæ абхазгадæмты цардвæндаг зыгъуыммæ æвдисыныл чи кусы, ахæмтæ. Рагацау уал сæ нæ бон уый зæгъын у, æмæ галиумæ архайæг автортæн сæ къухы бирæ бафтыди. Хатгай суанг уый онг дæр ахæццæ ваййынц: гуырдзыйы ахастдзинадтæ ирæттимæ æмæ абхазтимæ канд зыгъуыммæ равдисын сæм æгъгъæд нал фæкæсы, фæлæ ма сæ æрфæнды уыцы чысыл адæмты рагон дуджы æмæ астæуккаг æнусты истори æнахъæнæй дæр бамбæхсын, сæ кой сын фесафын. Сæхимæ кæсынц Хуыцауы æвзæрст адæм æмæ сæ сæрмæ нæ хæссынц «æгад» нациты, ома, иры æмæ абхазты, уыдон, дам, сæ «амондæн аргъ не скодтой», ома цытджын гуырдзиаг нацийы сыхæгтæ кæй уыдысты, уымæн.

Ахæм теоритæ мысæг иуæй-иу автортæ, зæгъæм, историон наукæты доктортæ профессортæ Автандил Ментешашвили, Леуан Тоидзе, филологон наукæты кандидат Соломон Лекишвили æмæ иннæтæ сæ фыццаг социалон хæсæвæрд æнтыстджынай куы сæххæст кодтой, уæд хуынд æрцыдысты дыккаг, стæй та æртыккаг хæстæ фидыномæ. Æмæ сæ мыггæгтæ уайтæккæ фæзындысты алы чингуыты авторты коллективты æхсæн. Гуырдзыстоны зæххыл сæ ном айхъуыст ирон адæмы

ныхмæ арæст фæллæйтты руаджы. Уыцы ахуыргæндтæн сæ бон у, Гуырдзыстоны зæххæй хуссайраг ирæтты 1920 азы кæй радде кодтой, уыцы хабар рæстдзинадыл нымайын. Кæнæ туркаг месхетæгты 1944 азы, кварелаг дагестайнагты 90-æм азты райдиан сæ зæххæй расурыны хабар.

1990 азты хъуыстгонд уырыссаг фыссæг А.И.Солженицын «Как нам обустроить Россию?», зæгъгæ, цы номдзыд уац рауагъта, уым бирæ фарстатыл дзуры Уæрæсейы Федерацийы æмæ йæ адæмты тыххæй. Нобелы премийы лауреат тынг карзæй дзырдта гуырдзиаг шовинизмы ныхмæ. Солженицыны фыстæг сæ сæрыл хъен слæууын кодта Гуырдзыстоны хицæн къордты. Уæлдай тынгдæр мæстæй сыгъдысты интеллигенттæ, номдзыд фыссæг чысыл адæмты сæрыл кæй сдзырдта, уый тыххæй.

Фыссæг Леуан Хаиндрава æмæ кинорежиссер Эльдар Шенгелая фырадæргæй сæхицæн бынат нал ардтой Солженицыны уацы фæстæ. Æмæ гуырдзиаг культурæйы дыууæ архайæджы мастыл лæг уыйас нæ тыхсид. фæлæ уыцы мæстæй рауагъд гуырдзиаг шовинизмы æнахъæн манифест.

Гуырдзыстоны интеллигенци йæ бæстæйы иудзинадæй йæ сæр бæрзæндты куы фæхæссы, уæд уый зын бамбарæн нæу. Фæлæ йæ бамбарæн уæд нал ваййы, сæ тæрхонгонд фыдгæнджытæ, тæвдтуг политикантæ куы сцырен кæнынц тезистæ: «Гуырдзыстоны нæй æмæ дзы нæ уыдзæн автономитæ», «национ проблемæтæ дæр нæй», «æппæт адæмæн дæр дзы ис удæнцой цард», «гуырдзиаг чи нæу, уыдон та уыцы бæстæйы бафæстиат сты уазæгуарзаг гуырдзиаг адæмы уазджыты хуызы».

Гуырдзыстоны культурæйы зынгæ минæвæрттæй бирæтæ сæ тых, сæ бонæй архайынц адæмы афтæ баууæндын кæныныл: «гуырдзиагтæ сты æппæтæй хæларзæрдæдæр, æппæтæй цæстуарзондæр адæм», «æппæтæй рагондæр æмæ культурондæр адæм». Бирæ газетты æмæ журналты, радио æмæ телеравдыстыты арæх бакæсæн, фенæн, фехъусæн ваййы æфхæрæн, æгадгæнæн хабæрттæ ирæтты, абхазты, туркаг месхетæгты æмæ иннæ адæмыхаттыты тыххæй. Хаиндрава æмæ Шенгелаяйы гом фыстæгæй бæрæг у: дыууæ авторы дæр Гуырдзыстоны раздæры президент Гамсахурдиайы политикайы тырысахæсджытæ сты. Суанг А.И.Солженицыны кадай дæр не 'фсæрмы кæнынц автортæ, адæмты истори зыгъуыммæ фæлдахгæйæ сæ мысæггаг фæлынд ныхæстæй сæ цæсгом нæ сырх кæны æмæ сæ ных сарæзтой истори хæмпæл кæнынмæ. Æмæ ма сæ культурæйы зынгæ архайджытæ Нобелы премийы лауреатмæ афтæ ныффыссын дæр бафæрæзтой: «Ды фыссыс, абхазты, ирæтты хъыгдарут, зæгъгæ.

Фәлә, хыгагән, Александр Исаевич, хабар бәлвырдәй нә зонас. Мәнә дын цалдәр нымәцы «абхазты хыгдарыны» тыххәй. Кәд әмә Абхазты автономон республикайы әдәппәт 17,8 проценты цәры абхазтә, уәд дзы республикайы Сәйраг Советы бады 57 ләдҗы, депутаттән цы 140 бынаты ләвәрд ис, уым. Абхазийы цы гуырдиәгтә цәры (45,7 проценты), уйдонәй та депутаты мандаты хицау сты 38 проценты. Абхазийы обкомы 119 уәнгәй абхазтә сты 52 адәймадҗы, ома әппәт обкомән йә 44 проценты, гуырдиәгтә та 41 проценты. Уәдә уыцы республикайы Министрты Советы 12 министрәй дәр 8 сты абхазтә.

Сә культурон царды хуыддәгтәй дәр сә цас хыгдарәм, уымә әркәсәм. Сә зәххыл абхазәттә әдәппәт 17,8 проценты уәвгәйә, уйдонән ис сәхи университет, телецентр, национ театр, чиныгуадзән, бәздҗын литературон журналтә, прессә, сқюлатә, сфәлдыстадон цәдистә (фысдҗытән, нывгәндҗытән, композитортән), фольклоры ансамбльтә.

Зәгь-ма уәдә, Советон Цәдисы кәцы ран цавәр национ кьордән, йә нымәц 93 мин адәймадҗы онг кәмән хәццә кәны, уйдонәй кәй кьухы ис уыйбәрц хәзнатә!»

Әмә уыцы әвдисәнтәй гуырдиәг шовинисттә алы ран дәр архайынц абхазты ных бакьуырыныл. Кәдфәнды ныхас ма 'рцәуа Абхазийыл, абхазы адәмыхаттыл, сә суверенитетыл, сә исбоныл, гуырдиәг автортәй бирәтә Хаиндрава әмә Шенгелаяйы хуызән сә каддҗын хәсыл нымайынц уый бацамоныныл, ома Абхазы зәххыл цәрдҗытәй абхазтә 18 проценты йеддәмә нәй. Әмә уый алфамблай кәдәй-нырма цәуы политикон спекуляци. Уәдә әркәсәм әмә равзарәм, абхазат адәм цәй аххосәй скуынаг сты этникон әгьдауәй.

Алы адәмыхаттыл дәр кәддәр әрцәуы стыр фыдбылызтә, бәлләхтә әмә йын уый фәстә зын схәцән вәййы йәхиуыл. Ахәм сәфты дуг әрцыди Кавказы бирә адәмтыл, уйдонимә абхазтыл дәр: әмгуыппәй сә Туркмә лидзын бахьуыди Кавказы әвирхәу хәсты фәстә. Сә заманы тыхтард кодтой сә цәрәнбынәттәй абхазты, адыгты, цәцәны, авайрәгты, даргинагты, лекьты әмә иннәты. Уәрәсейы колонион политика ахьазгәнаг уыди Кавказы цәрәг адәмтәй иуәй-иуты бынсәфт фәкәнынән. Ахәм адәмыл нымәд уыдысты абхазтә, әмә сә Туркмә куы аппәрстой, уәд алыхуызон фыдцәрдытәй, уынгәдҗы бонтәй скуынаг сә дзылләйы нымәц.

Хырымы хәсты фәстә Уәрәсе бавнәлдта йә ног уынаффәтә царды рауадзынмә. Уыцы уынаффәтәй иу уыд инәлар Н.Евдо-

кимовы пьлан. Пьлан амыдта хәххон адәмы сә зәххытәй бынтондәр фәддәдуар кәнын. Әмә паддзахы инәләрттә бацахстой Сау денджызырдыгәй Сухум әмә Гагрә, Абхаз сә кьухы цәмәй бафтыдаид, уый тыххәй. Цәгатырдыгәй та уырыс бацахстой Анапә әмә Новороссийск. 1882 азы А.П.Берже фыста, әнәсцухәй, дам, кьуыммә тард цыдысты денджызы былтыл цәрәг «әнәсәттон» адәмыхәттытә. Уырыссаг историк Р.А.Фадеев дәр фыста, паддзахы хицауады пьланмә гәсгә, дам, «хәххон адәмы» хьуамә сә цәрәнбынәттәй фәсырдытаиккой әмә Хурныгуылән Кавказы зәххыл әрцәрын кодтаиккой уырысы. Революцийы агьоммәйы историк-кавказовед Е.Д.Фелицин кавказаг хәст нымәдта әвирхәу мийыл. Сәдәгай, дам, сыгьдысты черкесты мәгуыр хьәутә. Сә хуымтә сын сәфтой, коммәгәс адәмы тардтой быдырма, агоммәгәсты та — Денджызы былгәрәттәм, Туркмә сә фәдде кәныны тыххәй.

1861 азы Кавказмә ссыди паддзах Александр II йәхәдәг, цәмәй фәна, хәххон адәмәй кәй байстой, уыцы зәххытә. Әрбацыд әм стыр делегаци черкестәй, куыртой дзы, цәмәй әфсәдтә мауал судзой бынәттон адәмы хьәутә әмә кәрон скәной тугуарән хәстән. Фәлә Александр II хьусгә хәр нә бакодта мәгуыр адәммә. Кавказ басәттыны хуыддаг әм кәсти, Уәрәсейы иннә паддзәхтәм әмә императортәм куыд кәст, афтә.

Әмә хьәддыхәй зәгьта: «Мәй әмгьуыд дәттын. Абадзехтә алыг кәнәнт: Кубанмә алидзын сә фәнды? Науәд сәхи айсәнт Туркмә».

1863 — 1864 азы паддзахы Уәрәсейы әфсәдтә бавнәлдтой хәххон адәмтәй кәрәй-кәронмә денджызы былгәрәттә асыгьдәг кәнынмә. Инәлар А.П. Карцов ахсдҗиәг хьуыддагыл нымәдта черкестә, абхазтә әмә иннә «әнәсәттон адәмтән» Туркмә алидзыны фадат скәнын. Пьланмә гәсгә 1864 азы хьуамә асыгьдәг кодтаиккой Кавказы хәхты хуссар фахс. Ахәм пьлан та барәй сарәзтой зымәгон уавәрты, цәмәй адәм әнәхәдзарәй, әнә хойрагәй бынтондәр стыхсой әмә сә сәр сә кой суа.

Йә налат әмә карзәй хьуыстгонд инәлар Гейман 1864 азы мартыйы бынтондәр ныддәрән кодта нымәцәй чысыл адәмы — убыхты, кәд уйдон фәстаг тудҗы әртахы онг тох кодтой, уәддәр. Әмә 25 мартыйы паддзахы әфсәдтә бацахстой убыхты бәстәйы центр Сочи. Уыцы уәлахизән ахәм стыр ахындзынад уыд әмә Александр II йәхәдәг 1864 азы 8 апрелы

Кавказы бынәттон хицаумә йәхи номәй фыста: «Зәрдабынәй цин кәнын, убыхтимә афтә рәстмә кәй рауади хъуыддаг, ууыл Арфә Стыр Хуыцауән». Уәрәсейы император ахәм ахсджиаг хъуыддагыл нымадта абхазтыл, черкестыл, цацәныл, авайрәгтыл әмә иннә адәмтыл фәуәлахизы хабар дәр.

Кавказы хәст хъуыддагәй ахицән XIX әнусы 60-әм азты райдайәны. Фәлә уәддәр хурныгуыләйнаг абхазтә (цәугәдәттә Мзымта әмә Бзыбы райдианты) ницы хуызы куымдтой сә цәрәнбынәттәй фезмәлын әмә сфәнд кодтой паддзахы әфсәдтимә карз тох самайын. Кавказы зәххыл әххәст уәлахизы тыххәй уырдаәм әрвыст әрцыд цыппар колоннәйы, цәмәй, әмдыхәй ныффалгәрон кодтаиккой «әнәсәттон адәмы». Абхазы зәхх абхазаг адәмәй асыгъдәг кәныныл тохән разамынд ләвардтой инәләрттә Н.П.Шатилов, Д.И.Святополк-Мирский, В.А.Гейман әмә П.Х.Граббе. Әфсәдты ныхмә хъәддыхәй ләууыдысты хәстифтонг хъәбатыр аибгаг адәмыхатт, цәугәдон Псоуы комы чи цард, уыдон. Уым әрурәдтой инәлар Шатиловы әфсәдты әмә дзы цыппар боны дәргыы ныццагътой бирә. Сывәлләттә әмә сылгоймәгтә дәр уыцы бонты хъахъхъәдтой Абхазы зәхх. Уый тыххәй историк И.Аверкиев ахәм фыст ныуагъта: «Аибгы зәхх хъахъхъәнгәйә дыууә чызджы рахызти, сә хәцәнгәрзтә се уәхсчытыл ауыгъдәй әмә цәттә уыдысты сә мәгуыр къәстә хъахъхъәнынмә».

Паддзахы әфсәдты разамонджытә куы фәдтой, абхазтә сә зәххытә бахъахъхъәныны сәраппонд сә сәр нывондән әрхәсдзысты уый, уәд бавдәлдысты әмә хъазахъхъәгты ифтонг отряд Аибгы чылдыммә барвыстой. Отряд бахәццә Амбоны хъәутәм, саусыгъд сә бакодта. Хъазахъхъә әрзылдысты абхазаг хъәутыл цәугәдон Псоуы рахиз былгәрәтты. Уәдмә инәләрттә Шатилов әмә Граббе дәрәнгонд фесты сә ныхмә хәцәг аибгәгты.

Паддзахы әфсәдты ныхмә ма сә тых әвзәрстой абхазаг адәмы әндәр мыггәгтә — куджовәгтә әмә псхувәгтә.

1864 азы июлы дыккаг әмбисы паддзахы әфсәдтә бацахстой Загбаны зәхх әмә «әнәсәттон» хәххон адәм кәмыты цардысты, ахәм әндәр зәххытә. Уәдмә куджовәгтәй әмә псхувәгтәй карз тохы мард фәци бирәтә. Чи ма дзы аирвәзт, уыдоны та арвыстой Туркмә. Сәттын кәй нә куымдтой, уый фыдәнән псхувәгты стурвос байстой әфсәдтән хәлцән. Гунурхвайы районы ма удәгасәй чи аирвәзт, уыцы хәххон адәмтә әрцыдысты денджызы былгәронмә әмә цасдәр

рәстәджы фәстә сә фәндаг адардтой Туркмә. Псхувәгтәй сәдә бинонтәй фылдәры нә бафәндыд Туркмә әмә сә уәд раппәрстой Цәгат Кавказмә.

Кавказаг хәххон бирә дзылләтә Туркмә әппәрст кәй әрцыдысты, уый тыххәй фельдмаршал А.И.Барятинский 1861 азы октябры фыста, зәгъгә, хъуыддагән йә сәйраг нысан уыди Кавказы уәлвәзтә равдәлон кәнын әмә ахъаззаджы зәххытә хъазахъхъән баләвар кәнын.

Паддзахы инәләрттә хәххон адәмты размә әвардтой цәхгәр хәс: кәнә Кубаны зәххытәм алидзәнт әмә цәрәнт уырысы уынаффәмә гәсгә кәнә та сә фәндаг адарәнт Туркмә.

Хәххон адәмәй уәгъдгонд чи цыд, уыцы зәххытәм та хъавыдысты стыр бынәтты кусәг алыхуызон хицауиуәггәнджытә, хъазахъхъә әмә хәххон уәлбикъон әвзәрст адәмтә (хантә, бектә, бонджынтә), паддзахы әфсәдты уәлахизән ахъазгәнәг чи уыд, уыцы мулкмондаг цъулбертә. Зәгъәм, 1862 — 1863 азты Хурныгуылән Кавказы феодалтә әмә әфсәддон хицауады ләгтән зәхх байуәрстой 52,5 мин дәсәтины, кубайнаг әлдәрттән та 23 мин дәсәтины. Уәддәр цыбәләй-цыбәлдәр кодтой. Кубаны обләсты хицау Сумароков-Эльстон әмә Дагестаны обләсты хицау Мельников әртә ләгәй райстой 24.666 дәсәтины әппәты сойджындәр зәххытәй. Абхазты, черкесты әмә иннә хәххон адәмтәй Туркмә аппарыныл йә хъару-тыл чи нә бацауәрста, уыцы инәлар А.П.Карцовмә та дзы әрхаудта 6 мин дәсәтины Кубаны обләсты.

Цас адә кодтой сә фыдәлты цәрәнтәй абхазтәй әмә иннә адәмтәй, уыдон чи банымайдзән! Туркмә кәй әппәрстой, уыдоны 'хсән чысыл нә уыд, әнә фыстәй-иу науы чи бабадти, ахәмтә дәр. Архивты айгъай ис документтә, Кавказәй Туркмә цас адәм әппәрст цыди, уый тыххәй, фәлә нымәцтә сты бирә къадаәргонд.

Лидзәг адәм сә цәрән хәдзәртты цы әххормаг куыйтә әмә гәдытә ныуагътой, уыдон ниуын йәхәдәг әгәр диссаг уыд. Нәдәр туркаг, нәдәр уырыссаг, нәдәр англисаг флоты бон уыди дәсгай мин хәххон адәмты афойнадыл дард балцы арвитын. Адәм наутәм әнхәлмә кастысты цыппәргай-фәндзгай мәйтә тыхст әмә уырыдәй, низтимә тохгәнгәйә, әппындәр әххуыс никацәй исгәйә. Бирәтә дзы нә фәрәзтой сә мәгуырдынадән денджызы былгәрон әнә къона, әххормагәй әмә цагъды кодтой. Номдзыд ахуыргонд, фыссәг әмә әхсәны кусәг Цәлыккаты Ахмәт XX әнусы райдайәны фыста: «Сау денджызы цәгат-хурыскәсәйнаг былгәрәттә кәрәй-

кæронмæ бацахстой мæрдтæ æмæ удисæг адæм, се 'хсæнты ма иугай адæймагтæ змæлы, Туркмæ абалц кæнынмæ æнхъæлмæ кæсгæйæ».

Афтæмæй Туркмæ цæуæг бæлццæттæн се 'мбис дæр нал хæццæ кодта бынатмæ. Ахæм тыхстытæ уыйбæрц бирæ дзыллæтæ никуы бавзæрстой...

Газет «Кавказ» 1864 азы ноябры фыста: «Æххормаг æмæ низтæй цагъды кæнынц эмигрантæ». Уыцы газет ноджы фехъусын кодта: лидзæг адæмыл Самсуны та систади тиф. Æмæ раздæр Туркмæ алидзыныл разы чи уыд, уыдон дæр уæд бамбæрстой, рæдыд сыл кæй æрцыди. 1865 азы мухаджиртæ Кавказы хицаумæ фыстой, æдзæстог сайд сын кæй фæкодтой хицауад. «Бирæ разæнгарддæрæй ацæуиккам бæгуыдæр Сыбырмæ, ацырдыгон Сыбыры бæсты...» Фæстæмæ куы аздæхæм, уæд бæгуыдæр хæххон адæмæй бирæты фервæзын кæниккам мæлæтæй... Махæй ныр дæр мæрдтæм бацыди не 'ртыццаг хай. Туркæгтæ нын зæрдæ æвæрынц цæрæн бынат бацамонынæй. Кæй нын бацамыдтой, уым та цæрæн нæй, мæлæн йеддæмæ».

1866 азы И.Аверкиев мыхуыры рауагъта лыгъд лæг Смел Абицайы фыстæгæй скъуыддзаг æмæ йæ рарвыста Абхазимæ абхазæг æлдары номыл: «Кæуыл сæмбæлай, кæй зоныс, æмæ мæн чидæриддæр зоны, сеппæтæн дæр зæгъ не сæфты хабар, ма чердæм комут уæ цæрæнбынатæй. Мах æййафæм Хуыцауы æфхæрд, æмæ нырма бирæ фесæфдзæн нæ адæмæй, дæхæдæг зоныс, бирæтæ бабын сты...» Фыстæг фыссæг банымадта абхазæг æлдæртты мыггæгтæ, Туркмæ чи алыгъд æмæ уым чи бабын, уыдоны. Сæ номхыгъд æгæр стыр рауад. Æмæ кæд бонджынтæ ахæм тухитæ æвзæрстой, уæд ахъуыды кæнут, мæгуыр зæхкусджытыл та цы бон уыд, цы тухæнтæ æвзæрстой!

Абхазæг адæм нымæцæй хæрз чысыл сты, зæгъгæ, уыцы ныхас иудадзыг чи кæны, уыцы Хаиндраватæ æмæ Шенгелаятæй æрбайрох вæййы, 1886 азы, кавказæг дзыллæты цæгъдæн æвирхъау хæстæй 22 азы куы рацыд, уæд дæр ма абхазты нымæц Абхазы зæххыл кæй уыди 85,7 проценты, гуырдзиагты нымæц та æдæппæт — 6 проценты. Æрмæстдæр фæстæдæр азты гуырдзиаг хицауады хъарутæй Абхазы зæххыл адæмы нымæц гуырдзийырдæм акъул. Уый тыххæй хъыпп-сыпп нæ хауы нæдæр Хаиндравайæ, нæдæр Шенгелаяйæ. Уыцы хабары кой кæнын нæ уадзынц Гуырдзыстоны дзыллон информацийы фæрæзтæ дæр.

Зындгонд куыд у, афтæмæй Гамсахурдияйы рæстæджы Гуырдзыстоны тынг æфхæрд цыдысты, гуырдзиаг чи нæу, уыцы æндæр адæмтæ. 1989 азæй фæстæмæ Гуырдзыстоны зæххыл

«донмæ тардтой æмæ æнæ донæй здæхтой» абхазты, ирæтты, туркаг месхетæгты æмæ иннæты. Фысджытæ æмæ журналистæ ерысы бацæуæгау нал ауæрстой, гуырдзиаг чи нæ уыд, уыцы адæмты фыдгойтыл.

Газет «Рабочая трибуна» сæрмагонд уацхæссæг Ника Квижинадзе 1991 азы мартыйы мæй Гамсахурдияйы бафарста, Гуырдзыстоны зæххыл фæсарæйнагыл нымæд чи цæуы, зæгъгæ. Æмæ райста ахæм дзуапп: «Бæгуыдæр уын зæгъдзынæн. Гуырдзиаг чи нæу, уыдонæн сæ фылдæр Гуырдзыстонмæ æрбафтыдысты цыдæр æнæбæрæг æгъдæуттæй, зæххы гæппæлтыл, цæрæн хæдзæрттыл фæхæст уæвгæйæ. Ныхас дæр уыдоныл цæуы. Ахæмты мах нымайæм фæсарæйнагтыл, æппындæр раст нæу, гуырдзиаг нæ уæвгæйæ, нæ зæххыл кæй цæрынц, уый.

Гуырдзыстонæн ныртæккæ тæссаг у уыцы æндæр адæмыхæттытæй, ноджы цот кæнынц æмæ ссивынц зæххытæ».

Гамсахурдиа æмæ йæ фæсдзæунитæм гæстæ, абхазтæ, хуссар ирæттæ æмæ æндæр адæмтæ ницы бар дарынц Гуырдзыстонмæ æмæ хъуамæ уæндгæ дæр ма кæной сæхицæн республикæтæ æмæ алыхуызон автономитæ аразын. Гамсахурдиа софистикайы фарстатыл дæр акуыста, афтæ куы дзырдта, «абхазтæ Гуырдзыстоны рагондæр адæм сты», зæгъгæ, уæд. Æмæ канд йæхи ныхмæ нæ рацыди, фæлæ Гуырдзыстоны æмæ Абхазийы æцæг историйы ныхмæ дæр. Замана уый у, æмæ Гуырдзыстоны абоны разамонджытæ дæр кæд дзыхæй зæгъынц, ницы хъыгдарæг ис, гуырдзиаг чи нæу, уыцы адæмты, зæгъгæ, уæддæр хъуыддагæй Гамсахурдияйы амынд хаххыл цæуынц. Уый ахосæй абон йæ иудзинад фехæлд Гуырдзыстоны паддзахадæн. Рахицæн дзы Абхазы æмæ Хуссар Ирыстон. Уый адыл срæмудзынæввонг у æхсæнадон-политикон уавæр канд Гуырдзыстонæн йæхи мидæг нæ, фæлæ суанг æгас Цæгат Кавказы дæр. Гуырдзыстоны абоны разамонджыты Республика Хуссар Ирыстоны æмæ Абхазы Республика банымайын кæй нæ фæнды, уый ууыл дзурæг у æмæ Гамсахурдияимæ иу зондыл хæст кæй сты, мини-империон тæссаг фæндагыл лæуд кæй сты.

Адæймаджы зæрдæ ма, чи зоны, фæхудид Абхазы æмæ Хуссар Ирыстоны разамонджытыл сæ «рæдыдты» тыххæй, Гуырдзыстоны фæндыл кæй нæ разы кæнынц, уый тыххæй. Фæлæ цæмæн?! Рæстытыл куы дзурæм, историзмы цæстæй кæсгæйæ, уæд, зæгъæм, Гуырдзыстонæн цæмæдæр гæстæ ис 1918 азы Конституцимæ раздæхыны бар, Абхазийæн та йæ бон нæу 1925 азы Конституцимæ раздæхын.

Абхазийы 1925 азы фидаргонд Конституцийы та амынд ис

хæдбардзинад æмæ суверенитет. Республикæйы Сæйраг Совет куыд фехъусын кодта, афтæмæй, Абхази 1925 азы Конституцимæ куы раздæха, уæд дæр нæ рахицæн уыдзæни Гуырдзыстонæй, уымæ гæстæ ныхас хъуамæ цæуа æрмæстдæр йæ статус уæлдæр сисыныл æмæ Гуырдзыстонимæ йæ федеративон ахаст-дзинæдтæ банывыл кæныныл.

Уыцы хуызы домæнтæ æвары Республика Хуссар Ирыстоны парламент дæр. Фæлæ сæ цыма Тбилис уынгæ дæр нæ кæны, уыйау дары йæхи. Хъуыддагæй та Гуырдзыстон уыди æмæ баззайдзæн федеративон паддзахадæй.

Гуырдыстонь раздзæуджытæ кæнынц бынтон æнæфенд митæ, æндæра кæхæй сæрма гæрзифтонг æфсæдтæ нæ баппæ рстайккой чысыл Хуссар Ирыстонмæ æмæ Абхазимæ æмæ сын нæ ныццагътайккой сæ адæмы, нæ сарæзтайккой æцæг геноцид, стæй ма уыцы æвирхæу хæстмæ нæ аздæхтаиккой æгас Цæгат Кавказы республикаты æмæ суанг Уæрæсейы Федерацийы дзыллæты æргом. Æгас дуне фæфæдис уыцы æвирхæу хабæрттæм. Ахæм худинаджы куыст бакодта Тбилисы империя-он политика.

Æмæ, дам, æппæтæй культурондæр, уæзданлæр, фенджынæг адæм стæм. Фæлæ сæ «уæздандзинад» разынди гуырдзиаг адæмы национ герой инæлар Каркашвилиы ныхасæй. Афтæ чи расидти, сæдæ мин гуырдзиаджы æрæвардзынæн 97 мин абхазаджы афæлдахыны тыххæй, зæгъгæ, уæд. Гуырдыстони æфсæдтæн Абхазы зæххыл разамонæг, раздæр æгас Уæрæсейы гæрзифтонг тыхты капитан, Хуссар Иры сабыр дзыллæты æнауæрдонæй чи цагъта æмæ уый тыххæй гуырдзиаг æфсады инæлары ном чи райста, уыцы Каркашвили, йæхæдæг та, æвæццæгæн, у дохтырты фенинаг, психикон рынчын. Хабар уæдмæ бамбæрста Э.Шеварднадзе дæр æмæ республикæйы хъахъхъæнынады министры бынатæй феуæгъд кодта гуырдызæг «Наполеоны». Фидæны фæлтæрты хæс у Э.Шеварднадзейы афтæ бафæрсын: «цытджын дипломат», «æрдзæй рахæстæ демократ», куыд лыг кодтай Абхазийы хъуыддæгтæ уæрæсейæг хæцæнгæрзы æмæ абхазтыл фæуæлахизы сæраппонд «сæдæ мин гуырдызæджы» амарыныл разы чи уыд, уыцы тæлтæг æфсæддонты æххуысæй!

Хаиндрава æмæ Шенгелая цивилизацигонд æхсæнадмæ бæллынд. Ахæм æхсæнады та хъуамæ иу адæм ма уой иннæ адæмы исбоныл нымад, уыцы иннæ адæм иууыл цытджын куы уой, гуырздиаг адæмы хуызæн, уæд дæр. Афтæ амонь Иугонд Нацийы Организацийы Уагæвæрд. Фæлæ Гуырдызстыны ныртæк

кайы разамынд уыцы Уагæвæрды амьндтытыл разы у, Тбилисы пайдайыл куы дзурой, æрмæст уæд. Фæлæ, æвæдза, Абхазийыл, Хуссар Ирыстоныл, кæнæ туркаг мæсхетинагты пайдайыл дзурæг сты кæнæ гуырндзиаг шовинизм фауынц, зæгъгæ, уæд Тбилисы империон политиктæ, Э.Шеварднадзе æмæ йæ алфамблай адæмтæ ныхъхъус, ныкъкъуырма ваййынц.

Гуырдзыстони алымыгæг шовинистæ архайынц дунейы æхсæнады сæ «рæстдзинадыл» баууæндын кæныныл, ома, Абхази у Гуырдзыстони æнæфæхицæнгæнгæ чысыл хай, Хуссар Ирыстон та амынд дæр никуы у Гуырдзыстони астæуккаг æнусты картæйыл.

Уæдæ мах эрæйы размæ 6 — 4 æнусты ныры Абхазийы зæхх уыди Колхидæг паддзахады иу хай. Мах эрæйы 1 æнусты кæронмæ уый сси абхазты, апсилты æмæ æндæр хъаруджындæр адæмы мыггæгты рагфеодалон къниазад. XIII æнусты дыккаг æмбисы абхазты паддзахады басастой тæтæр æмæ мангол. Фæстæдæр абхазты къниазад хъæбатырæй тох кодта туркагты ныхмæ. Уыцы хæсты абхазтæй фæмард сæдæгæйттæ, мингæйттæ.

XVIII æнусы кæрон Абхазы къниазад æрбынат кодта Сухумы фидары, Абхаз Уарæсеимæ куы баиу 1810 азы, уæд та сæ центрæн равæрстой хъæу Лыхны, крайы рагон политикон центр. Къниазады сæргъæууæг уыди Шервашидзеты мыггагæй (Чачба). Хæххон районтæ Цабал (Цебельда), Дал, Псоу æмæ иннæ рæттты та уынаффæгæнæг уыдысты Маршанийы мыггаджы минæвæрттæ.

Абхазийы бæрнджын Келешбай Шервашидзе (Чачба) 1803 азы барвæндонæй сфидар кодта йæ бастдзинæдтæ, уырысæн Гуырдзыстоны цы æфсæддон командæ уыд, уыимæ.

1806 азы Келешбай Шервашидзе æрлæууыди туркæгты ныхмæ æппæтадæмон тохы сæргъы. Фæлæ 25 мин абхазаг æфсæддонны бон ницы уыди. Æмæ Келешбай фæсидти Александр Фыццагæмæ Абхазийы Уарæсейы дæлбар бакæныны тыххæй. Уыцы курдиат ахицæн Александр Фыццагæмы Манифестæй 1810 азы 17 февралы. Уæдæй фæстæмæ Абхазы къниазад нымад æрцыд Уарæсейы дæлбар бæстайыл.

1864 азы тыхтәй-амәлтәй ахицән Кавказы хәст. Александр Дыккәгәм Кавказ җәнәхъәнәй байсыны охыл уынаффә рахаста бынәттон разамонджыты уырыссәгтәй ивыны тыххәй.

XIX æнусы 30 — 40 азты уырысы æфсæдтæ Сау денджызы был сарæзтой бирæ фидæрттæ. Æмæ уыцы системæмæ æфсæддон-административон æгъдауæй хауди абхазаг къниазад. Сау денджызы былгæрон цæуæнты хицау уыцы иу рæстæджы

уыд Абхазы афсæдты командæгæнæг дæр. Сухумы порты капитанæй сæвæрдтой уырыссаджы.

Паддзахы хицауад æппæт хъарутæй дæр архайдта Абхазы къниазад фехалыныл. Æмæ 1864 азы йæ бæсты Сухумы фæзынди афсæддон хайад.

Уалынмæ Абхазы бадихтæ кодтой æртæ зылдыл: Сухумы, Абжуйы æмæ Бзыбы. Ноджы дыууæ хайы та уыдысты пъырыстыфты къухы. Сухумы афсæддон зылдæн разамынд лæвæрдта Бетъырбухæй æрвыст лæг æмæ уыди Кутаисы инæлар-губернаторы дæлбар. Абхазийы хицау Михаил Шервашидзеий та паддзахы хицауад банымадта «гуырысхойаг» лæгыл æмæ йæ арвыстой Воронежмæ. Йæ зæххытæ æмæ йын йæ зæхкусджыты бакодтой къазнайы æвджид. Шервашидзеийæн (Чачбайæн) та Бетъырбухы систой йæ къниазы ном.

Абхазы къниазады уæрæсейаг æгъдауттæ кæй æрфидар сты, уый уыди колонион политикайы фæстиуæг.

Советон хицаудзинады руаджы рагон абхазаг адæмæн арæзт æрцыди хицæн паддзахад: 1921 азы мартъийы У КП(б)-йы Центрон Комитеты Кавказаг бюройы бæрнон кусджытæ бауынаффæ кодтой Абхазæй Советон Социалистон Республикæ саразын. Абхазы Революцион Комитет расидти Абхазы Суверенон Республика.

Уыцы аз декабры та арæзт æрцыди Цæдисон бадзырд. Гуырдзыстон æмæ Абхазийы æхсæн дзы алкæмæн дæр бæлвырдгонд æрцыдысты йæ суверенон бартæ æмæ сæ ахастдзинæдтæ.

Абхазаг адæм сæ фæллоий хай бахастой Фæскавказы Федераци саразынмæ. Федераци йæхæдæг Советон Цæдисмæ бацыди 1922 азы 30 декабры. Абхазы та Федерацимæ бахауди Гуырдзыстоны ССР-ыл нымад уæвгæйæ.

Ам æнæскæнгæ нæй гуырдзиаг шовинистты кой. Суанг 1920 азтæй фæстæмæ уыдон алы афсæнттæй фæлвæрдтой Абхазийы Суверенон Республикæйы статус фехалыныл æмæ йæ æнæхъанæй дæр Гуырдзыстоны дæлбар бакæныныл. Фæстагмæ сын бантысты 1930 азы 17 апрелы Абхазийы Гуырдзыстоныл бафтауын — автономон республикæйы хуызы. Чи йæ раивта автономон республикæмæ, стæй цæмæн? Абхазтæн мыййаг сæхи фæндыди? Уыцы фарстæн нæм дзуапп куы уайд, уæд абон Гуырдзыйы националисттæ нæ уæндиккой Солженицыны сæ фæлитой ныхæстыл æууæндын кæнын, абхазтæ Гуырдзыстоны зæххыл æппæтæй хуыздæр цæрынц, зæгъгæ. Æмæ сын сæ ных нæ къуыриккой, ома, дам, сæм, ахæм цъус адæм уæвгæйæ, ис сæхи университет, сæхи театр, сæхи телецентр, национ чиныгуадзæн

æмæ æндæр стыр хæзнатæ. Фæлæ уыцы хæзнатæ къухы бафтыны тыххæй абхазтæ цы тухитæ, цы фыдæбæттæ бавзæрстой Тбилисы ныхмæ, уыдоны кой ничи кæны.

Культурайы зынгæ архайджытæ уæвгæйæ гуырдзиаг интеллигенттæ сæ истори хорз кæй нæ зонынц, уымæй радийынц. Æндæра балхъайраг адæм 1989 азы сфыстмæ гæстæ æдæппæт сты 89 мин адæймаджы бæрц, абхазтæй бирæ къаддæр, æмæ сын сæ цæстмæ ничи дары сæ царды стыр хæзнатæ. Зæгъут ма, нæ бæстæйы кæцы национ къордмæ нæй Абхазийы бæрц хæзнатæ?

Чысыл адæмты Гуырдзыстоны мурдæр ницæмæ дарынц, афтæмæй та иудадзыг «демократон арæзтадыл» дзурынц. Æви Хаиндраватæ æмæ Шенгелаятæ афтæ æнхæлынц, сæ бартæ хъахъхъæнын хъæуы æрмæст гуырдзиаг адæмæн? Кæй бартæ хъахъхъæдтой гуырдзы, 1991—1992 азты 130 ирон хъæуæй дур дурыл куынауал ныууагътой, уæд? Кæй демократийыл тох кодтой «гуырдзиаг хъæрццыгъатæ», немыцаг фашисты хуызæн сæхи мæгуыр чысыл Цхинвалыл куы ныццавтой, уæд? Цавæр адæймаджы бартæ хъахъхъæдтой, Хуссар Ирыстоны æмæ Абхазийы сылгоймæгтæй куы хынджылæг кодтой æмæ сæ арты хай куы бакодтой, уæд?

Уыцы æвирхъау фыдракæндты аххосæй сæ фыдæлтыккон цæрæнтæй сыстадысты æмæ Цæгат Ирыстонмæ айвылдысты 120 мин адæймаджы бæрц æмæ ныр 10 азы дæргъы хауæггаг фесты сæ райгуырæн къонатай. Уый фæстæ ма цавæр «демократийыл» дзурæн ис? Æмæ ма Солженицыны ныхæстыл дæр мæсты кæнынц, «историон факттæ нæ зоны æмæ раст нæ дзуры», зæгъгæ. Ома йæ кады, йе стыр номы фæрцы бавдæлдзæн æмæ Гуырдзыстоны хабæрттæ равдисдзæн æгас дунейæн. О, уыдæттæй тæрсынц Хаиндраватæ æмæ Шенгелаятæ.

Гуырдзиаг шовинисттæ иудадзыг дæр сæ адæмы сæры сазынц иу зонд — ирæттæ, абхазтæ, туркæгтæ, дагестайнæгтæ æмæ иннæтæ гуырдзыйæн ницы бавæйынц æмæ ныл фыддзинадæй никуы бацауæрддзысты бахъуаджы сахат. Царды та æппындæр афтæ нæу. Историйы бирæ хабæрттæ уыд, ирæттæ æмæ абхазтæ гуырдзымæ æмцæдисæй Гуырдзыстоны сæрыл дæргъвæтин тохты кæм архайдтой. Академик Г.А.Меликишвили хуымæтæджы нæ фыста, алантимæ-ирæттимæ æмцæдисæй, ноджы раздæр та уыдоны фыдæлтæ сæрмæттимæ æмдыхæй стыр хъæру æвдыстой картлийаг паддзæхтæ, зæгъгæ.

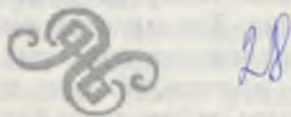
Гуырдзы æмæ ирæттæ, стæй та гуырдзы абхазтимæ раг-

замантæй фæстæмæ æмдыхæй хæцыдысты персайнаг, византийаг, туркаг æмæ Гуырдзыстоны æндæр знæгты ныхмæ.

Чырыстон дин та ноджы тынгдæр фæахъаз ирон адæмы Гуырдзымæ, Византиимæ, Сомихимæ ноджы æнгомдæр бабæттынæн. Сæ кæрæдзийы æхсæн æнгом ахастдзинадтæн сæрæвæрæн сси Гуырдзыйы паддзах Тамары къайад ирон паддзах Дауыт-Сосланимæ. Бирæ пайда æрхаста уый феодалон Гуырдзыстонæн, стыр ахъаз фæци Гуырдзыйы паддзахады хъомыс фæфылдæр кæнынæн.

Хуссар Ирыстоны автономон облæст фæзынди 1922 азы. 40 мин квадратон километры царди 100 мин адæймаджы бæрц алы адæмыхæттытæй. Автономийы 60 азы бæрæгбоны æмбырды Э.А.Шеварднадзе хуымæтæджы нæ загъта: «Гуырдзиаг æмæ ирон адæмы хæлардзинады тæгтæ хæццæ кæнынц незамантæм. Дыууæ адæмы æмдыхæй сæ хъару равдыстой æндæрбæстаг тыхгæнджыты ныхмæ. Бирæ æхсызгон ныхæстæ бакæсæн ис ирæтты тыххæй рагон гуырдзиаг фыстыты. Ам æмбæлди бирæ ирон сахъ гуырды нæмттæ сæрыстырæй æрымысын. Фæлæ дзы зæгъдзынæн æрмæст иуы ном. Паддзах Дауыт-Сослан тынг ахсджиæг паддзахадон хъуыддæгтæ сарæзта Гуырдзыстоны историйы. Уыди стыр ахуыргонд, йæ ном историйы баззад æрдхæрæны æвзыгъд хæстон разамонæгæй, алыхуызон фыдзынæгтимæ йæхи равдыста диссаджы хъæбатырæй. Гуырдзыстоны кад бæрзонд систа Дауыт-Сослан».

Абоны дуг та йæхи равдыста бынтон дызгъуымтæй. «Дуне фæфæлдæхт», — афтæ фехъусæн ваййы хуымæтæг адæмы дзыхæй. Хуыцау зæгъæд æмæ та историйы цалх рæстырдæм куыд разила.

ХЪÆРДЖЫНТЫ Симæ

КЪОСТА ХÆХХОН СЫЛГОЙМАДЖЫ ТЫХХÆЙ

КЪОСТА... Ирыстоны удварны хæдзарæн иæ астæуккаг цæджындз æмæ йæ сæууон стъалы...
Йе сфæлдыстады зынгæ бынат ахсы хæххон сылгоймаджы фæлгонц. Къостайы заманы хæххон сылгоймаг тыхст уавæрты царди. Фыдæлты æгъдæуттæ йæ фезмæлын нæ уагътой. Айнаг хæхтæ йæ нылвæстой зæххы хъæбæрма. Уыцы саумызон уыдысты йæ бонтæ.

Фæлæ сылгоймагæн ахæм хъысмæт уа, уый Хуыцауы фæндон нæу. Хуыцау алы адæймаджы дæр сæрибарæй сфæлдыста, æмæ никæй хъæуы æфсæйнаг къалатимæ тæрын.

Къостайы æнæмæлгæ курдиатæн стыр ахъаз фæци, уырыссаг культурайы фарнмæ уарзон цæстæй кæй касти, уый, æмæ тох кодта, цæмæй уыцы фарнæй хайджын уа Иры дзыллæ дæр.

Уыцы заман ирæттæ дæр, иннæ хæххон адæмтау, бирæ хъуыддæгты фæстæзад уыдысты. Нæ рухсад дæр уыди заууаты бынаты. Къостайы зæрдæ рыст Ирыстоны хъæдгæмттæй æмæ йеппæт цард дæр снывонд кодта йæ дзыллæйæн, уымæ удуæлдайæ архайдта рухс тауыныл. Йæ хъус дардта скъолаты уавæрма, тох кодта, цæмæй нæм фæзына ног скъолатæ, зæронд скъолатæн сæ куыст фæнывылдæр уа, сæ агъуыстытæ та – фæрайдзастдæр уой.

Ирыстоны скъолаты рæзтыл тыхсгæйæ, Къоста дзырдта, скъолаты нымæц æгæр чысыл кæй у, стæй дзы ахуырад æмæ хъомыладмæ фаг цæстдард кæй нæ цæуы, кæй нæ фаг кæны ахуыргæнæн чингуытæ æмæ æндæр æрмæг, стæй заууатмæ кæй æрцыдысты хъæууон ахуыргæнджытæн сæ царды уавæртæ, сæ мызды муртæ сын кæй ницы фаг кæнынц. Скъолаты агъуыстытæ сты ныллæг, талынг æмæ къуындæг, скъæтты хуызæн, сæ фылдæр – зæхбын, къаннæг рудзгуытимæ, агъуыстыты мидæг – тасмачыйæ конд гытцыл пецгæндтæ.

Культурæ æмæ рухсады хъуыддæгты ирон адæм цы стухт-дзинæдтæ равдыстой, уыдоны тыххæй фыста А. Краснов, 1898 азы Кавказы куы уыди, уæд: «Ирæттæ — Кавказы хæхтæн хъуамæ суой, швейцариæгтæ Альпы хæхтæн куыд сты, афтæ... Ирæттæ тынг бæллынц ахуырмæ, зæрдиагæй аразынц скъолатæ, скъолатæм дæттынц сæ сывæллæтты, ахуыр кæнынц уырыссаг æвзаг æмæ йæ ныридæгæн зонгæ дæр кæнынц».

Фæлæ уæддæр мæгуыр цард кодтой Иры дзыллæ. Къоста æвдисы ирон æфхæрд сылгоймаджы хъысмæт, малинаг æгъдæуттæ йæ цы цысыммæ батардтой, уый. Йæ æмдзæвгæ «Чи дæ?»-йы ма мах уынæм æгомьыг сылгоймаджы. Фæлæ мæнæ хæххон сылгоймаг базоны, цы амондмæ бæллыди, уый йын халынмæ кæй хъавынц, уый: йæ уарзон мæгуыр лæппу, йæ быцъынæг тоны ирæды аргъ бакусыныл, ай та уыцы рæстæг хъæздыгæн раттынмæ хъавынц. Уыцы тыхмийы ныхмæ сылгоймаджы зæрдæ сæзнæт вæййы. Йæхимæ нæ уадзы минæвæрттæ, кæуы, бындзыгтай тоны йæ сæрыхъуынтæ. Йæ къухы цы бафтыди, уымæн мах ницы зонæм. Чи зоны, ницы. Фæлæ ныхмæ кæй рацыди, уый йæхæдæг дæр бирæйыл дзурæг у. Сылгоймагмæ йæ бартыл стох кæнынмæ цы ныфс разынд, уый тыххæй Добролюбов фыста: «...хъуыддаг ахæм зауатмæ æрцыд, æмæ нал фæразы карз æфхæрдæн æмæ дзы лидзы».

Бинонтæ-иу æнæ дарæгæй куы базадысты, уæд-иу царды уæз уæлдай тынгдæр æрәнцади сылгоймагтæ æмæ сабитыл.

Къостайы æмдзæвгæ «Сидзæргæсы» драматикон нывтæ цæстытыл куы ауайынц, уæд лæджы сæрыхъуынтæ арц слæуынц. Авторы уаз ныхасæй гуырынц тызмæг хæхбæсты царды нывтæ: æвадат зымæг, сидзæргæс йæ бецау сидзæртимæ арты фарсмæ кæм бады, уыцы мæгуыр скъæт:

Халон баргъæвст сындзыл...

Уад тымыгъ хæссы...

Сау айнаджы рындзыл

Нары хъæу хуыссы...

...Иу зæронд æскъæты, —

“Гас хъæуы уæлдай,

Аззади фæсвæды

Ацы бæстыхай.

Ма дис кæ йæ бадтыл! —

Цуайнаджы уæлхъус

Архайы йæ артыл

Иу саударæг ус.

Мад æнкъардæй йæ цæст ахæссы йæ æнахъом хъæбултыл, æнхъæлмæ кæсы, стонг æмæ фæлладæй кæд æрфынæй уыдзысты, уымæ. Сидзæргæс хъарæг кæны йæ сабитыл. Чиныгкæсæджы зæрдæ ныккæрзы уыцы хъарæджы ныхæстæ кæстæйæ. Æмдзæвгæ «Сидзæргæс» сси зарæг, Къостайы иннæ æмдзæвгæтау адæмы зæрдæмæ ныххызти арф.

Хæдхæцæг паддзахы заманы бынтон æнамонд æмæ æварæз уыди бирæцотджын сидзæргæс сылгоймаг. Къоста йе 'мдзæвгæ «На смерть молодой горянки»-йы зæрдæрыстæй фыссы:

*Не рыдайте безумно над ней, —
Она цели достигла своей, —
Тяжесть жизни, нужда и невзгоды
С колыбели знакомы уж ей...
Хорошо умереть в ее годы.*

Къоста йе 'мдзæвгæ «А-лал-лайы» дзуры хохаг лæджы уæз-зау хъысмæтыл: æрвылбоны фыдæбон, стонг æмæ тыхст зымæг мæгуыр лæгæн йе 'мбæлцæттæ кæй сты, ууыл. Ахæм сомбон æнхъæлмæ кæсы ноггуырмæ дæр:

*Скæнис хъугдзармæй æрчъитæ,
Къахис митбынæй мæхъитæ
Стонг æмæ сьдæй...
Ахуысс, цæй!..*

Фæлæ йын уый хыгъд фæдзæхсы:

*Бадзурин дæм: уарз нæ бæстæ,
Ма сæ суæлдай кæ нæ фæстæ,
Ма сæ бафæллай!..
А-лал-лай!..*

Ноджы-ма æндæр æмдзæвгæты дæр, («Не сможешь ты горю слезами», «Сестра», «Не спрашивай») поэт хъыгзæрдæйæ дзуры хæххон сылгоймаджы удхайраг царды тыххæй. Æвдисы, хиуæттæ дæр æмæ æцæгæлæттæ дæр сылгоймаджы бартæ кæй ницæмæ дарынц, уый:

*...Я этой жизни новой
Мечтала всю, всю посвятить себя,
Но мой отец, твой дедушка суровый,
Решил не так... Я вышла не любя.
Безропотно, с покорностью рабыни,
Несла я крест, — тому свидетель Бог, —
Хоть жизнь была бесцветнее пустыни.*

Къоста уырыссаг æвзагыл цы каджытæ ныффыста («Плачущая скала», «Перед судом», «Фатима»), уыдоны дарддæр фæлхат кæны хæххон сылгоймаджы фæлгонц. Иннæ каджыты æхсæн бæрæгдæр дары «Фатимæ».

Иæ каæджы бындыры Къоста сæвæрдта дыууæ уарзон адæймаджы, Ибрагим æмæ Фатимæйы хысмæт, сæ трагикон мæлаты хабар.

Зæронд Наиб схъомыл кæнынмæ райста сидæр чызг Фатимæйы æмæ дзы йæхицæн чызг скодта. Фатимæ байрæзти Наибы фырт Дзамболатимæ. Чызг æмæ лæппу бауарзтой кæрæдзи æмæ ард бахордтой, сæ кæрæдзийыл кæй нæ сыстырзæрдæ уыдзысты, ууыл. Фæлæ нæма баиу сты, афтæмæй Дзамболат ацыди хæстмæ æмæ нал сыздæхт. Фондз азы дæргъы дзы хабар нæ уыд, Фатимæйæн та фыдæлты æгъдаумæ гæсгæ йæ мой кæнын афон æрцыди. Наиб ын загъта, цæмæй уæздæттæй искамæн разыйы дзуапп радта:

*Фатима, быстротечны лета, –
Тебе быть матерью пора...
Законы святы Магомета, –
Их неминуета кара...*

Наиб у Мæхæмæты уагæвæрдтæ æмæ фыдæлты æгъдаутты сæрхъуызой. Фатимæ дæр уыцы æгъдаутты азарæй бынтон сæрибар нæу. Фæлæ уæддæр йæ фыдмæ нæ байхъусы, алидзы патриархалон цардыуаджы цъысымæй æмæ смой кæны, цы мæгуыр хохаг лæппуйы бауарзта, уымæй.

Фатимæ æмбары, фыдæлтыккон æгъдауттæ æмæ традицитæ, Мæхæмæты уагæвæрдтæ кæй ницы сты, адæймагыл цагъайраджы къæлæт кæй æвæрынц, уый æмæ æцæг рæстдзинад æмæ адæймагуарзондзинад ссары уæздæтты галуанты нæ, фæлæ хуымæтæг хæххон фæллойгæнджы къæсы æмæ уымæй сбæрæг кæны: æрмæст кæрæдзи чи уарзы æмæ кæрæдзийæн чи аргъ кæны, уыцы бинонтæ сты амонджын. Уый мидæг Фатимæйæн йæ зонды æмæ йæ уды тых.

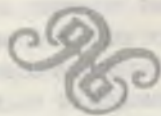
Фатимæ мæлинаг æгъдаутты ныхмæ цы тох расидти, уым иунæг уыд. Йæ фыд Наиб зыдта æрмæстдæр иу хъуыддаг: Фатимæйæн æгъдаумæ гæсгæ æнæ смойгæнгæ нæй, мой та хъуамæ йæхи кълассы минæварæй скæна. Фæлæ Фатимæ уыцы фæтк растыл нæ нымайы æмæ йæ фыды галуанæй лидзы мæгуыр лæппу Ибрагимы къæсмæ. Æлддары чызг цагъарæй смой кæна, уыцы хабар сæрыстыр Наибæн фæци арвы цæфау. Ам кæрæдзийы ныхмæ æрлаууыдысты дыууæ рæстдзинады: уæзд-

æтты рæстдзинад æмæ мæгуырты рæстдзинад, фыдæлтыккон æгъдаутты рæстдзинад æмæ ног, раззагдæр зондахасты рæстдзинад.

Кæд Фатимæ йæ удуæлдай тохы нæ фæуæлахиз вайы (Фатимæ æмæ Ибрагим ссарынц сæ мæлæт), уæддæр каæджы ахсынц иттæг ахсджиаг бынат, сæ сыгъдæг фæлгонцтæ сты, рæсугъд, зæрдæмæдзæугæ ахорæнтай фæлыст.

Фатимæ у каæгæн йæ сæйраг архайæг. Къостайæн, уыцы романтикон фæлгонцыл кустæйæ, йæ цæстытыл уади сомбоны адæймаджы сурæт. Фатимæ у æрцæуинаг уалдзæджы сыгъдæг фидиуæг. Йæ рæсугъд фæлгонц нын дзуры, адæмы Хуыцау кæрæдзи уарзынмæ, кад æмæ радæй царынмæ кæй сфæлдыста, ууыл. Фатимæйы размæ хоны, ныронг чи нæма уыди, ахæм рæсугъд царды бæрзонд нысан.

Каæгæй адæймаджы амонды проблемæ зыны бирæвæрсыгæй. Къостама гæсгæ амонды бындур айдагъ уарзондзинады рухс цинтыл нæ лæууы, сæрибардзинад дæр æххæст амонд нæма у. Хидвæллоы фæрцы базоны адæймаг æцæг амонды ад. Фæллоы мидæг стыр амонд кæй ис, уый нын поэт æвдисы Ибрагим æмæ Фатимæйы ирд фæлгонцты руаджы.

КЪАДЗАТЫ Людмилæ

БРЫТЪИАТЫ ЕЛБЫЗДЫХЪОЙЫ ДРАМАЕ «ХАЗБИ»

Елбыздыхъо йæ драмон уацмыстæй иуты хуыдта «хабæрттæ». Уйдонимæ «Хазбийы» дæр. Фæлæ йæ литератураиртасджытæ схуыдтой трагеди. Æвдыст дзы цауы XIX-æм æнусы райдианы историон цаутæй иу: Хъобаны тох паддзахы инæлар Абхазовы æфсады ныхмæ. Уæрæсе Ирыстоны дæр административон уагæвæрд кæй фидар кодта, уый ныхмæ-иу сыстадысты хохæгтæ. Уымæн æмæ сæ фыдæлтыккон царды æгъдæуттæ хæлд цыдысты. Уый тыххæй фыста Хетæгкаты Къоста дæр: «Не подлежит поэтому ни малейшему сомнению, что режим, установившийся на Северном Кавказе после его покорения, с первых же шагов пошел совершенно вразрез с духовно-социальным строем туземцев...»

Елбыздыхъо кæд реалон нывтæ æвдисы, уæддæр Хазбийы фæлгонц ахуыргæндтæм æвзæрын кодта фарстытæ, историон архайæг уыди, æви нæ, уый тыххæй. Чи зоны, æмæ уымæн бæстон-бæлвырд дзуапп кæй нæ уыдис, фыццаг ирон трагеди дзырддаг дæр уымæ гæсгæ ссис. Иутæ йæ хуыдтой ирон национализмы сæрхъуызой, иннæтæ — национ хиæмбарынады символ.

Алы тугтæ йыл кæй мысыдысты, уый аххосæй бираæ растæджы дæргъы уацмысæн нæ уыдис нæдæр мыхуыр кæныны, нæдæр науон æгъдауæй иртасыны бар. Ноджы быцæйуаг ссис канд Хазбийы сурæт нæ, фæлæ уацмысы историон бындур æгасæй дæр. Хъобаны хæсты тыххæй цы документалон æрмæджытæ ис, уыдон баст сты Санаты Беслæны номимæ. Хазбийы тыххæй та ис æрмæст адæмон зарджытæ æмæ таурæгътæ. Уыдон та хатгай ахуыргæндты нымæдмæ гæсгæ иуæй-иу историон æвдисæндартæй уырринагдæр рауайынц. Абайты Васо куыд нымайы, уымæ гæсгæ историон зарæг арæзтой историон архайæгыл. Джусойты Нафи дæр разы у, «трагедийы историон бындурыл дзурæн кæй ис», ууыл.

Иннæрдыгæй та уый зæгъын хъæуы, æмæ уацмысы историон бындур æрмæст йæ мидис æмæ йæ сæйраг хъайтары номимæ баст кæй нæу. «Хазбийы» раст эпикон хуызы уырринагæй, æнæфæгæдыйæ æвдыст цауы ирон национ дуне. Цæстыты раз сыстынц хохæгты царды æгъдæуттæ, сæ дунеæмбарынад, сæ алы уаг, сæ удисконд. Архайджытæ, хабар æвдисджытæ сты сæ дуджы хъæбултæ, ис сын бæлвырд адæмыхатты цæсгом, психологи. Сæ архайд, сæ хъуыдыкæнынад у, сæ алыварс дунейы уавæртæ куыд амонинц, уымæ гæсгæ. Трагедийы автор професион историк нæу, фæлæ у аив ахорæнтæй нывгæнæг, æмæ уый адыл историон цаутæ æвдисы аивадон мадзæлтты фæрцы. Уацмысы мидисы æрдзон уагыл æнгом баст сты историон цаутæ, адæмон сфæлдыстады хицæн жанртæ, сфæлдыстадон æууæлтæ. Сæ иудзинадæй рауад арфхъуыдыджын, аив нывæфтыд, философон æмæ публицистон уацмыс.

Канд Хазби нæ, фæлæ трагедийы æппæт архайджытæ дæр сæ сæрмæ нæ хæссынц худинаг æмæ æгады цард барвæндонæй, никæй дæлбар суыдзысты, нæ райсдзысты джебогъæй амонгæ зонд. Фæлæ уацмыс йæхæдæг æвдисæг у, иу хъуыдыйыл æппæт адæм хæст кæй не сты, уымæн: дыккаг нывы сæ куыдфæндыйы зæрдæйы уаг хуымæтæджы сбæрæг ваййы. Хъобангоммæ знаг куы 'рбахæстæг, хæстон адæм фæг нæй, уый куы сбæрæг, уæд Хазби фæдисæттæ æрвиты алы кæмттæм, фæлæ æххуыс Куырттаты комæй йеддæмæ никуыцæй æрбацыд. Национ хиæмбарынадæй сæм куывдты бадын ахсджиагдæр фæкасти. Сæхимæ Хъобанæн цы тыхтæ уыдис, уыдон та паддзахы æфсадæн аккаг ныхкхъуыр раттыны фæг нæ систы. Хазби æмæ йе'мбæлттæ састы бынаты баззадысты.

Джыккайты Шамил уыцы хæсты фæстиуджыты тыххæй фыссы: «Хазбийæн бантыст йæ хъæубæсты тохмæ раканын, фæлæ йæ къухы нæ бафтыд иннæ кæмтты сыстын кæнын. Уыцы хъуыддаг, фыссæг æй куыд æвдисы, афтæ хуымæтæг нæ уыд. Кæмтты адæм куывдты бадтысты, канд уый тыххæй æнæрацæугæ нæ уыдысты. Уыдоны 'хсæн нæ уыд нæдæр экономикон, нæдæр политикон бастаинад. Хазбийæн историон уавæртæм гæсгæ нæ уыд æппæтадæмон фæтæг суæвæн. Бахъуыд æй къордæй æфсады ныхмæ цауын — уый мидæг ис йæ хъысмæты трагизм». Ацы хъуыды дæр раст у, фæлæ ма иу аххосæг та уый у, æмæ Хазбийы тох æппæтадæмон хæст кæй не сси. Елбыздыхъо адæмæн канд сæ номгæнæг миниуджытæ не 'вдисы, фæлæ ма сын хурмæ хæссы сæ ирон туджы хъæндзинадтæ дæр. Æхсæны хъуыддаджы дæр Хъæвдын æмæ Цорæйы хуызæттæ

(Бийы-фырты кой ма чи каны) куы бацауы, уад ын аеа халга нэй.

Хазби уыди дзыллаей лэг, ама йын дзыллаей фыдалтык-кон бындурта аеа хыхыхаенга не уыд. Адамы бэрны бацауынан стыр хьару хьауы, ама ахам ныфсы хицау уыд Хазби дэр — уый тыххей цыдысты дзыллаета йа фэдыл. Ирон национ хьайтары хатдзэг у ахам: «Махен агьдаутта нема райгуырдысты ама мэлга дэр хьуама нема кэной. Стэй дзы исчи раст куына уа, уаддэр ай Абхадзы-фырт не, фала нехадэг аивам». Паддзахы инелар та уыдэтта аеагьдау хоны ама архайы са фесафыныл.

Рацаей-рабон, ама ног идеологийы цастмадзурджыта ама хьуыдыганджыта, Хазбийы раста хонын райдыттой реакцион, адамы хелардзинады ныхма фыдраканд. Трагедийы авторыл та савардтой буржуазон националисты ном, адамы тохы кьлассон мидис кей не бамбарста, уый тыххей. Елбыздыхьо йа йе стыр зондай не бамбарста, фала йа уыдон са садзга зондай базыдтой. Брытйайы-фырты алыварс уавар ахам уеззау уыд, ама ма суанг не зынга литературэиртасджыты дэр йа ныхма радзурын кодтой. Загьам, Ардасенты Хадзыбатыр фыста: «Революцион цауты растаджы фыст драма «Хазбийы» Брытйаты Елбыздыхьо идеализацигондай (фэхицан ай кодтон аз. — Кь.А.) равдыста тагиаты алдэртты раста, аивта историон ацагдзинад. Фыссэг не бамбарста, растады саргьы бонджын алдэртта кей лаууыдысты, уый. Уыдон пайда кодтой, магуыр захкусэг адаман бирэ закьэтта са зардама кей не цыдысты, уымей. Цамей сехи феодалон бартэ бахьахь-хьадтаиккой, уый тыххей».

Растаджы доманта ама догмата са фэдыл асайдтой Джусойты Нафийы хьуыды дэр. Йа хатдзэгма гасга «Хьобангомы растады прогрессивоней ницы уыдис». Ацаг ма уый дэр бафиппайдтон, ама Джусойы-фырты иуей-иу хьуыдыта сахимидэг кей тох кодтой. Загьам, иу ран афта амоны, ома, дам, «адам тохма рацыдысты се 'лдэртты тырысайы бын», инна хатт та бынтон аеаэр хьуыдыйыл хэст у: «Са экономикон ама национ афхэрдэн кей нал барстой, уыма гасга сыстадысты са барыл тох кэнынма». Ацы быцауты аз разы дэн Дзаттиаты Георгиаме: «Ермэст алдэртта кей уыдысты са саргьы, уый тыххей растады реакцион схонан нэй».

Стыр хьыгагэн, бирата трагедийы текст ама ирон адамон зарджыты мидис растма кей не бамбарстой, уыма гасга-иу арэх (кэм зонга-зонын, кэм та аеабары) арцыдысты рэдыд

хатдзэгтам. Растаджы галиумахэцаг доманта уыдысты аеи ма дзы аеаэр исты бэлвырд аххосэгта уыдис, уый абон зын загьан у. Фала фандзайам-авдайам азты цастмахьусдзур ахуыргандта ама партион функционертэ Елбыздыхьойы сфалдыстад дам-думты бын фэкодтой: уый, дам, мах Уырысей ахицан кэныны фарс у... Ацаг са ферох ис, адам цыфанды дуджы дэр цардарэзты сайраг тых кей сты, уый. Хазби историон архайэг у аеи не, загьга, уый хьуама алы адаймагма дэр гуырын кэна йахи хьуыды. Аз иу уадей, цы хатдзэгма¹ рцыдтэн, уый у ахам: Хазби ирон дзыллаейан рагай-арэгма дэр у сарыбарыл тохы уазнысан, йа сурэт та ирон театры фидыц.

Учредители: СП РСО-А и коллектив редакции
Подписано к печати 25.08.00. Формат издания 60х84 1/16. Бум. тип. №1. Гарнитура шрифта
MuZi. Печать офсетная. Усл. п. л. 10,23. Учетно-изд. л. 8,77. Заказ № 199.

Адрес редакции: 362040, г. Владикавказ, пр. Мира, 25.
Телефоны: 33-69-66; 33-31-58; 33-69-62; 33-31-24.
Журнал отпечатан на издательско-типографском предприятии им. В.А. Гассиева
Комитета РСО-Алания по печати и информации, 362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хуамаæ амынд уа, «Мах дугæй» ист кæй у, уый.

Учредители: СП РСО-А и коллектив редакции

Подписано к печати 25.08.00. Формат издания 60х84 1/16. Бум. тип. №1. Гарнитура шрифта
MuZi. Печать офсетная. Усл. п. л. 10,23. Учетно-изд. л. 8,77. Заказ № 199.

Адрес редакции: 362040, г. Владикавказ, пр. Мира, 25.
Телефоны: 33-69-66; 33-31-58; 33-69-62; 33-31-24.
Журнал отпечатан на издательско-типографском предприятии им. В.А. Гассиева
Комитета РСО-Алания по печати и информации, 362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.